УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

2-4 (78-80). Рік XX

ДВАДЦЯТИЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА
1963 — 1983

1983

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК — THE UKRAINIAN HISTORIAN

Журнал Українського Історичного Товариства — *Journal of the Ukrainian Historical Association*

Видає Українське Історичне Товариство

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР — EDITOR in CHIEF

Д-р Любомир Винар — Lubomyr R. Wynar, Ph.D.
Kent State University

РЕДАКТОР — EDITOR

Д-р Марко Антонович — Marko Antonovych, Ph.D.
Ukrainian Historical Association

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕҐІЯ — EDITORIAL BOARD

Д-р Олександер Баран
Alexander Baran, Ph.D.
University of Manitoba

Д-р Юрій Бойко
Jurij Bojko, Ph.D.
München Universität

Д-р Богдан Винар
Bohdan Wynar, Ph.D.
Shevchenko Scientific Society

Д-р Тарас Гунчак
Taras Hunczak, Ph.D.
Rutgers University

Д-р Олександер Домбровський
Alexander Dombrowsky, Ph.D.
Ukrainian Academy of Arts and Sciences

Д-р Олег Ґерус
Oleh Gerus, Ph.D.
University of Manitoba

Д-р Ігор Каменецький
Ihor Kamenetsky, Ph.D.
Central Michigan University

Д-р Теодор Мацьків
Theodor Mackiw, Ph.D.
University of Akron

Д-р Василь Омельченко
Wasyl Omelchenko, Ph.D.
Hunter College

Д-р Михайло Пап
Michael Pap, Ph.D.
John Carrol University

Д-р Теодор Б. Цюцюра
Theodore B. Ciuciura, Ph.D.
St. Mary's University

Мовний редактор: Д-р Володимир Маруняк
Український Вільний Університет

Статті з цього журналу індексуються в *Historical Abstracts, America: History and Life* і *Bibliography of Slavic and East European Studies.*

Усі матеріяли до Редакції просимо надсилати на адресу:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 25 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті ті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

The content of this publication cannot be reprinted without permission of the Editor.

Ціна цього числа амер. дол. $ 18.—

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

Під загальною редакцією
ЛЮБОМИРА ВИНАРА

Числа 2—4 (78—80) 1983 Том 20

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК — THE UKRAINIAN HISTORIAN

Видає:
Українське Історичне Товариство

Published by
The Ukrainian Historical Association

АДРЕСИ ПРЕДСТАВНИКІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Головне Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
Ayingerstrasse 17
8000 München 80
West Germany

Frau A. Dubicka
Ayingerstrasse 25
8000 München 80

Представництва на США:

Нью-Йорк:

Dr. O. Dombrovsky
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterbury Rd.
Parma, Ohio 44129

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Чікаго:

Myron M. Prymak
2352 W. Rice St.
Chicago, Ill. 60622

Головне Представництво на Канаду:

Mrs. M. Antonovych
3804 Oxford Ave.
Montreal 28, Que.
Canada H4A 2Y2

Онтаріо:

Mr. Karpo Mykytczuk
23 Parkview Ave.
North York — Willowdale, Ont.
Canada M2N 3Y1

Манітоба:

Mr. I. Bayrak
853 McCalman Ave.
Winnipeg, Man. R2L 1G9

Австралія:

Mr. R. Fedewycz
159 Ballevue Ave.
Macleod-West
3085. Melb. Vic.
Australia

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

„Logos" GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, Bothmerstr. 14, 8000 München 19

ЗМІСТ

Любомир Винар: Двадцятиліття «Українського Історика» і завдання українських істориків 5

СТОЛІТНИЙ ЮВІЛЕЙ «КИЇВСЬКОЇ СТАРИНИ» (1882—1982)

Марко Антонович: «Киевская Старина» (З приводу ювілеїв) . . 24

ПАМ'ЯТІ ПРОФ. НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

Впровадження 36
Наталія Полонська-Василенко: Моя наукова праця (Спогади, 1914—1916) 37
О. Моргун: До життєпису Наталі Полонської-Василенко-Моргун 50
Любомир Винар: Матеріяли до біографії Наталії Полонської-Василенко 54

ДОСЛІДЖЕННЯ

Олександер Стовба: Матеріяли до історії роду Міхновських . 73
George D. Knysh: Some Problems in O. Pritsak's Reconstruction of Ninth Century Ukrainian and East European History 92
Євген Крамар: Живий хозарський слід на Україні 102

ПЕРІОДИЗАЦІЯ І ТЕРМІНОЛОГІЯ

Дмитро Дорошенко: Що таке історія Східньої Европи? . . . 113

ГРУШЕВСЬКІЯНА

Замітки до статті М. Грушевського «Три академії» 132
Михайло Грушевський: Три академії 135

АРХІВНІ МАТЕРІЯЛИ

Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року 149

РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ

Марко Антонович: Нова праця про походження Руси . . . 162
Теодор Мацьків: Студія про мазепинців 169

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

А. А. Нейхардт, *Скифский рассказ Геродота в отчественной историографии,* 1982 (Ол. Домбровський) 176
T. Mackiw, *English Reports on Mazepa,* 1983 (O. Subtelny) 178
Joseph T. Fuhrman, *Tsar Alexis,* 1981 (T. Mackiw) 179
L. L. Farrar, Jr. *Divide and Conquer,* 1980 (I. Kamenetsky) 180
Die Technik der Macht, 1982 (Ф. Кордуба) 183
Helmut Krausnick, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges,* 1981 (О. Винницький) 186

IN MEMORIAM

Симон Наріжний (1898—1983) 190

ХРОНІКА

Українське Історичне Товариство 191
Наукова Рада С.К.В.У. 199
Український Вільний Університет 200
Українська Вільна Академія Наук 203
Наукове Товариство ім. Шевченка 204

БІБЛІОГРАФІЯ

Маріян Ґавур: Покажчик змісту «Українського Історика» за роки 1963—1983 205

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ 239

CONTENTS

Twentieth Anniversary of "Ukrains'kyi Istoryk": Tasks for Ukrainian Historians. By Lubomyr Wynar 5
"Kievskaia Staryna". By Marko Antonovych 21
My Scholarly Activities. Memoirs, 1914—1916. By Natalia Polons'ka-Vasylenko 33
Comments on the Biography of Natalia Polons'ka-Vasylenko. By O. Morhun 47
Sources to N. Polons'ka-Vasylenko's Biography. By Lubomyr Wynar . 51
Genealogical Sources for the Michnovsky Family. By Alexander Stovba . 70
Some Problems in O. Pritsak's Reconstruction of Ninth Century and East European History. By George Knysh 89
The Khazarian Trail in Present Ukraine. By Ievhen Kramar . . . 99
What is East European History? By Dmytro Doroshenko 109
Three Academies. By Mykhailo Hrushevs'kyi 132
O. Zhukovsky's Notebook of 1919 149
A New Study on the Origin of Ruś. By M. Antonovych 162
A New Study on *Mazepyntsi*. By T. Mackiv 169
REVIEWS 176
In Memoriam: Symon Narizhnyi, 1898—1983 190

CHRONICLE

Ukrainian Historical Association 191
Scholarly Council of S.K.V.U. 199
Ukrainian Free University 200
Ukrainian Academy of Arts and Sciences 203
Shevchenko Scientific Society 204
Cumulative Index for *The Ukrainian Historian*, 1963—1983. By Marian Gavur 205
Books Received 239

Любомир Винар

ДВАДЦЯТИЛІТТЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» (1963—1983) І ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Коли з початком грудня 1963 року появилося перше число «Українського Історика», деякі українські науковці скептично поставилися до нового періодика і твердили, що наш журнал перестане виходити протягом одного або найдальше до двох наступних років. Їхній скептицизм до певної міри був оправданий, якщо вони базували свої прогнози на майже неіснуючій матеріяльній базі для видання «Українського Історика», а також неспроможности НТШ і УВАН зреалізувати видання історичного або українознавчого журналу. Як відомо, НТШ відновило в 1948 році видання журналу «Сьогочасне і минуле» (вийшло всього два випуски), а запроектовані «Історичні збірники УВАН» ніколи не були зреалізовані. Отже була підстава сумніватися відносно довголіття нового журналу. Проте наші критики і скептики не взяли до уваги психологічного наставлення творців «Українського Історика», їхній ідеалізм і самопосвяту, які були основним чинником у вдержанні і розбудові історичного журналу, що у відносно короткому часі став репрезентативним періодичним виданням української національної історіографії. Також не можна переочити допомогу наших меценатів і читачів «Українського Історика», які причинилися до створення бодай мінімальної матеріяльної бази журналу і тим самим стали правдивими будівничими української історичної науки на Заході.

Сьогодні, з почуттям сповненого обов'язку, можемо вказати на 80 чисел «Українського Історика», в якому видрукувано понад 5000 сторін важливих історичних матеріялів, які відносилися до різних періодів історії України. З нагоди десятиліття появи «Українського Історика», яке відзначено в 1973 році, наші скептики з 1960-их років змінили своє наставлення і уважали безперебійну появу журналу за унікальний феномен в анналах українського наукового життя та бажали нам дальших успіхів в розбудові єдиного українського історичного журналу на Заході. Тепер, з перспективи 20-тирічної редакторської праці, бажаю бодай коротко пригадати генезу і розвиток «Українського Історика», а заразом поділитися з істориками і читачами журналу моїми думками про завдання українських істориків на Заході в контексті теперішнього стану української історіографії в Україні і на Заході. Також хочу згадати, що деякі історики з наймолодшої ґенерації украї-

їнських дослідників звернулися до мене з проханням з'ясувати теперішній стан української історичної науки і подати думки про завдання української історіографії на Заході. Іду їм назустріч і постараюся бодай коротко обговорити ті важливі питання у нашій статті, з вірою, що вона спричиниться до творчої виміни думок між представниками різних ґенерацій українських істориків відносно наших основних завдань.

Генеза і розвиток «Українського Історика»

Потреба українського історичного журналу, як незалежної трибуни українських істориків на Заході, була для мене справою самозрозумілою, якщо йшлося про дальший розвиток української історіографії. Не менш важливою була справа організації товариства українських істориків, яке могло б фірмувати такий журнал. Проте обставини українського наукового життя в 1950-их роках не були сприятливими для координації українських історичних досліджень. Стан української історіографії на Заході після Другої світової війни не був задовільний. Більшість українських істориків, після переходового періоду «Д.П.» (1945—1952), виїхали до Америки і Канади, де відновили працю НТШ і УВАН і включилися в працю цих двох центральних наукових установ. Проте в 1950-их і 1960-их роках між НТШ і УВАН існувало напруження і не було потрібної координації наукової праці. Також не було відповідного історичного або українознавчого журналу, в якому історики могли б друкувати свої праці. Такий стан негативно відбивався на науковій діяльності установ та істориків, які часто друкували свої дослідження на сторінках політично-ідеологічних видань, а також в українських щоденниках і тижневиках. Отже, існував справжній кризовий стан української історичної науки на Заході. Лише відважна ініціятива або радикальна зміна могла цей стан змінити.

В Україні, після смерти Сталіна, в 1956 році наступила відносна відлига і в 1957 році у Києві почав виходити «Український Історичний Журнал», офіційний орган Інституту історії АН УРСР та Інституту партії ЦК КП України. Появився цей орган наслідком процесу десталінізації в СССР. Не зважаючи на марксистсько-ленінську ідеологічну основу, в У.І.Ж. появлялися час до часу цінні історичні дослідження. Деякі історики намагалися піддати критиці і зревідувати офіційну совєтську схему історії України, втілену в 1954 році в *Тезах КПСС до 300-річчя воз'єднання України з Росією* (Київ, 1954). Отже, треба було започаткувати науковий діялог з нашими колеґами в Україні, але не було поважнішого наукового журналу, в котрому цей діялог можна було б провадити. Як відомо — відлига в українській совєтській історіографії тривала приблизно до 1972 року, коли урядові чинники і комуністична партія започаткували черговий розгром історичної науки в Україні.

Беручи до уваги стан української історіографії в Україні і на Заході, я прийшов до переконання, що треба започаткувати дискусію між українськими істориками відносно двох відважних починів: 1) потреби створення товариства українських істориків на Заході, 2) започаткуваня публікації історичного журналу, в якому могли б співпрацювати українські історики без огляду на їхнє членство або «нечленство» в НТШ, УВАН чи інших установах. Звичайно набагато легше було подати ініціятиву і опрацювати відповідний плян для реалізації цих двох важливих завдань українських істориків, ніж їх зреалізувати. Отже, треба було розпочати конкретні заходи і братися до праці. У мене не було сумніву, що успіх або не-успіх видання нового історичного журналу залежатиме від піддержки і співпраці українських видатних істориків, а також від розбудови відповідної матеріяльної бази. У грудні 1955 я звернувся до проф. Олександра Оглоблина з просьбою висловити свої думки відносно історичного журналу і товариства істориків. Проф. О. Оглоблин надзвичайно позитивно віднісся до обох пропозицій і запевнив свою допомогу. Він писав, що про «історичний журнал (спершу у формі неперіодичних збірників) треба думати. Це дуже нелегко буде зробити. Головне потрібна «душа» справи. Це тільки Ти можеш зробити: я вже застарий. Ні НТШ, ні УВАН нам не допоможуть...»[1] Відносно організації товариства істориків Олександер Петрович уважав, що спочатку було б варто подумати над відновленням празького Українського Історично-Філологічного Товариства. Опісля він змінив думку і писав: «Я погоджуюся з Тобою, що спочатку треба створити Об'єднання Істориків, а потім видавати журнал того Об'єднання; це цілком логічно. Але в нашому алогічному (в кращім сенсі) житті може бути навпаки. Будуть гроші — буде журнал (чи збірник). Буде журнал — легше буде створити Об'єднання».[2] Водночас проф. О. Оглоблин радив створити «якесь ядро»: згуртувати кількох відданих цій справі людей. Без переборщення можна ствердити, що повна піддержка і допомога проф. О. Оглоблина, нашого найвизначнішого історика, була одним із головних чинників у 1950-их роках і пізніше у плянуванні цих двох важливих проєктів. Авторитет і науковий стаж Олександра Петровича був загально респектований науковими установами і українськими істориками, а це мало велике значення в пізнішій реалізації наших плянів.

1956-го р. я помістив у «Свободі» статтю «До питання організації історичних дослідів»,[3] в якій писав, що передумовою успіхів історич-

---

[1] Лист О. Оглоблина до Л. Винара від 30. XII. 1955 (Архів Л. Винара).

[2] Лист О. Оглоблина до Л. Винара від 12. VIII 1956 (Архів Л. Винара). Відносно відновлення діяльности Українського Історично-Філологічного Товариства, основаного в Празі, а після Другої світової війни відновленого у Мюнхені, проф. О. Оглоблин мав повне право це зробити. Він був останнім заступником голови Товариства проф. В. Щербаківського і мав від нього уповноваження відновити діяльність УІФТ в Америці.

[3] Любомир Винар, «До питання організації історичних дослідів», *Свобода*, ч. 33 за 21 лютого 1956.

них дослідів на еміграції є їх координація, а передумовою координації є дружня співпраця між науковими установами та істориками. Також я підкреслював, що УВАН і НТШ могли б спільно видавати журнал, а «створення періодичного історичного журналу є невідкладною потребою». Ця стаття була обговорена на засіданні істориків у приміщенні УВАН, яке відбулося 28 травня 1956 року в Нью-Йорку.[4] Хоча майже усі учасники цієї наради поставилися позитивно до ідеї створення історичного товариства — проте до нічого конкретного не договорилися. Отже, передбачення проф. О. Оглоблина, що будуть поважні труднощі в організації товариства і видаванні історичного журналу, були вірні. Проте ми не здавали позицій. Два роки пізніше у статті «Криза організації історичних дослідів»[5] автор цих рядків ще раз твердив, що криза історичних дослідів проявилася головно «через неспроможність створення сильної організації істориків», а також через відсутність «періодичного історичного журналу, що став би базою-об'єднанням істориків».[6]

Не зважаючи на переконливі аргументи відносно потреби історичного журналу, українські центральні наукові установи не зайняли відповідного становища до цієї справи і дальше витрачували значну частину енергії на продовження конфліктів, а більшість істориків не вірили, що цей відважний проект можна зреалізувати. Проминуло декілька років і ми вирішили в 1962 році поставити «невіруючих» перед доконаний факт і видати «Українського Історика» з рамени Історичної Комісії «Зарева». Д-р Марко Антонович, основник «Зарева», піддержав цей задум і наприкінці 1963-го року появилося перше число «Українського Історика».[7] Воно начислювало всього 24 сторінки друку і містило короткі статті і окремі відділи, присвячені архівним матеріялам, рецензіям і хроніці. Відгук на перший випуск У.І. був

---

[4] Цю зустріч істориків я віднотував у моєму записнику під датою 28. V. 1956 так: «По засіданні (конференції УВАН — Л. В.) зробили ми засідання істориків — проф. Оглоблин, Чубатий, Соневицький, Грицак, Винар. Зійшлися ми в справі організації професійного історичного т-ва. Основою дискусії стала моя стаття в «Свободі», присвячена справам організації історичних дослідів. Усі прийшли до переконання, що такої організації потрібно — опонував дещо лише Грицак... це мабуть тому, що я дав ініціятиву. Може з цього задуму щось вийде, а може ця іскра згасне так, як вже потухло багато шляхетних задумів. Побачимо». *Записник*, част. І. 1956—1959, стор. 20—21 (рукопис).

[5] Л. Винар, «Криза організації історичних дослідів», *Свобода*, ч. 157 за 16 серпня 1958.

[6] У вищезгаданій статті я писав, що «Першорядність значення такого журналу не лише для історичних дослідів, але для цілої української культури не треба спеціяльно підкреслювати. Навколо такого журналу українознавства мав би змогу гуртуватися український науковий світ. Це привело б до відродження завмираючих історичних дослідів».

[7] Про ролю д-ра М. Антоновича і «Зарева» у виданні У.І. — гляди Любомир Винар, *Десятиліття Українського Історика, 1963—1973*. Мюнхен, 1974, стор. 9.

позитивний і тоді ми вирішили створити Редакційну Колегію, яка в 1964 році оформилася з таких членів: Марко Антонович, Богдан Винар, Василь Дубровський, Олександер Домбровський, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Олександер Оглоблин і Наталія Полонська-Василенко. В Колегії були заступлені різні ґенерації українських вчених і це давало запоруку, що до співпраці в У.І. зголосяться науковці, які в минулому були скептиками щодо можливости видавання окремого історичного журналу. В наступних роках до Редакційної Колегії кооптовано Юрія Бойка, Олександра Барана, Тараса Гунчака, Олега Ґеруса, Теодора Мацькова, Ярослава Пастернака, Теодора Цюцюру і Василя Омельченка. Збільшення членів Редакційної Колегії віддзеркалювало рівночасно ріст журналу. У 1964 році ми вирішили оснувати Українське Історичне Товариство, яке об'єднувало б істориків, дослідників допоміжних історичних наук і любителів історії. Тоді створено Ініціятивну Групу УІТ, яка вже начислювала 16 відомих вчених, а зокрема членів Редакційної Колегії У.І.[8] Четверте число «Українського Історика» за 1964 рік вже було видане з рамені Українського Історичного Товариства, яке формально створилося в наступному році.

І так в ранніх 1960-их роках зреалізовано пляни з 1955-го року без огляду на надзвичайно важкі обставини. Українські дослідники мали свій власний історичний журнал, а українська історіографія на Заході увійшла в новий період свого розвитку. Історики і дослідники допоміжних історичних наук, не зважаючи на їхнє членство в НТШ і УВАН, спонтанно піддержали новостворене Українське Історичне Товариство і «Українського Історика». Тепер прийшла черга на розбудову «Українського Історика», друк якого ми перенесли в 1965 році до друкарні «Льоґос» в Мюнхені. Тоді змінено формат журналу на книжковий і значно поширено його тематику. «Український Історик» з кожним числом ставав кращий під оглядом змісту завдяки співпраці українських науковців з Америки, Канади і Европи. Протягом двох років У.І. перейшов основну еволюцію від інформаційного бюлетеню до репрезентативного історичного, і до певної міри — загально- українознавчого журналу. Це знайшло своє віддзеркалення перш за все, в тематичній структурі журналу. У випусках У.І. за 1963—64 роки ми мали лиш декілька окремих журнальних відділів, присвячених архівним матеріялам, рецензіям і хроніці. Починаючи від 1965 року, в У.І. впроваджено такі відділи: 1) Мемуаристика; 2) Біографія; 3) Геральдика і сфрагістика; 4) Генеалогія; 5) Дискусія і полеміка; 6) Наукові

[8] Перший «Комунікат» Ініціятивної Групи УІТ появився в *Українському Історику*, ч. 4, 1964, стор. 1. В її склад входили: Марко Антонович, Богдан Винар, Любомир Винар (координатор І.Г.) Ілля Витанович, Ол. Домбровський, Василь Дубровський, М. Ждан, І. Каменецький, Р. Климкевич, П. Курінний, М. Міллер, о. Ір. Назарко, Ол. Оглоблин, Є. Онацький, Я. Пастернак, Н. Полонська-Василенко і М. Чубатий. Усі вони були членами УВАН, НТШ або обидвох установ. Як бачимо, до творення УІТ приступили також археологи (Я. Пастернак, П. Курінний і М. Міллер).

установи; 7) Українські вчені; 8) Історіографічні дослідження; 9) Бібліографічні дослідження; 10) Українська еміграція; 11) З історії української мови і літератури; 12) Історична методологія; 13) Історичні джерела; 14) Грушевськіяна; 15) Історична документація; 16) Періодизація і термінологія; 17) Рецензійні статті; 18) Конґреси і конференції і 19) In memoriam. Рівночасно ми значно розбудували відділ рецензій і почасти наукову хроніку. Тематично У.І. охоплює усі періоди української історії, а також вибрані проблеми Східньо-европейської історії. Окрему увагу ми звернули на публікацію архівних матеріялів (листування, щоденники, історичні документи тощо), які значно поширили джерельну базу історичного дослідження вибраної історичної тематики. Історична критика займає в журналі не менш важливе місце. Обговорення різних концепцій українського історичного процесу, викривання фальшування історії України советськими і західніми істориками у їхніх виданнях — все це становить центральну тематику У.І. Нерідко приходиться займати критичне становище до різних гіпотез деяких українських істориків на Заході, які помилково, а інколи тенденційно, насвітлюють важливі питання історії України. «Український Історик», як журнал української історіографії, став рівночасно органом історичної критики, що доповнює оригінальні дослідження співробітників У.І. На окрему увагу заслуговує впровадження в У.І. відділу «Грушевськіяна», в якому друкуються матеріяли, присвячені Михайлові Грушевському — найвидатнішому українському історикові і організаторові українського наукового життя. Цим ми започаткували нову ділянку українознавчих студій — «Грушевськознавство», що занедбана науковими установами, в яких М. Грушевський відіграв провідну ролю (НТШ і ВУАН), а також Гарвардським університетом, де існує катедра української історії ім. М. Грушевського, яка досі не проявила себе жодними друкованими працями про свойого патрона. Це більш, ніж дивне. У.І.Т. прийняло історичну схему Грушевського (із доповненнями) як основну схему історії України і тому ми уважали своїм обов'язком на сторінках «Українського Історика» систематично вивчати життя і творчу спадщину творця національної історіографії України.

З перспективи 20-ох років можна ствердити, що «Український Історик» є властиво одиноким незалежним журналом української історичної науки, яку він гідно репрезентує на міжнародному науковому форумі.

Протягом останніх двадцять років в «Українському Історику» співпрацювало біля 170 дослідників, які репрезентували різні ґенерації українських учених. Від часу до часу містили свої праці в У.І. американські і німецькі історики. Авторство журналу не обмежено до істориків — в ньому також співпрацювали політологи, економісти, літературознавці, мовознавці, соціологи, бібліографи, правники і представники інших дисциплін, які в своїх працях насвітлювали українознавчу тематику в контексті культурних і соціяльно-економічних процесів історії України. Отже, як бачимо, «Український Історик» має

широку тематичну базу, що віддзеркалює многогранність українського історичного процесу.

Характер статтей, друкованих в «Українському Історику», є науковий і популярно-науковий, характер рецензій — аналітично-критичний, а часами описовий. В журналі співпрацювали найвидатніші українські науковці (напр., Ол. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Я. Пастернак, В. Кубійович, Ю. Шевельов й інші), які причинилися своїми працями до популяризації і росту У.І.

Наступне статистичне зіставлення дає картину «фізичного росту» журналу протягом останніх двадцятьох років.

Український Історик, 1963—1983

Роки	Числа	Статті/матеріяли	Рецензії	Число сторін
1963—1966	1—12	89	44	606
1967—1970	13—28	84	142	1137
1971—1974	29—44	98	111	1353
1975—1978	45—60	90	78	1114
1979—1983	61—80	79	59	240
Разом	80 чисел	440	434	4447

У нашому зіставленні не подано матеріялів, поміщених в розділі «Хроніка», які становлять інтегральну частину журналу.

На цьому місці не згадую про фінансову базу У.І. Тут можна тільки ствердити, що вона є мінімальна[9] і журнал вдержується виключно з передплат і добровільних датків наших добродіїв, які розуміють вагу незалежного історичного дослідження і ролю «Українського Історика» як журналу української національної історіографії. Із такими, наскрізь обмеженими, фондами УІТ зробило дуже багато, а в порівнянні з іншими науковими установами, які розпоряджають набагато більшими фондами, Товариство зробило більше, як можна було сподіватися. Проте дальша розбудова У.І. залежить від скріплення його фінансової бази і приєднання нових передплатників журналу. Наразі бажаємо зложити щиру подяку нашим приятелям, які дальше допомагають У.І. в його розбудові.

Для майбутнього історика українського наукового життя хочу згадати про один важливий момент в житті У.І. У 1966 році я робив заходи, щоб «Українського Історика» фірмували також УВАН і НТШ, пропонуючи рівночасно, щоб проф. О. Оглоблин перебрав головне редакторство журналу.[10] Мої заходи не увінчалися успіхом. Проф. О.

[9] Про матеріяльну базу У. І. гляди Л. Винар, *Десятиліття...*, цит. пр., стор. 19—23.

[10] У листі до проф. О. Оглоблина від 5. XI. 1966 я писав, що нам треба «спільно видавати» УІ з УВАН і НТШ, а редактором журналу повинен стати проф. О. Оглоблин, як голова УІТ, а заразом голова історичних секцій УВАН і НТШ.

Оглоблин, тодішній голова УІТ, вимагав, щоб я дальше редагував журнал, а НТШ і УВАН бажали, щоб УІТ і У.І. стали автономною частиною їхніх установ. Ми натомість уважали, що УІТ не може причинитися до ще більшого напруження між українськими науковими установами і «взяти сторону» НТШ або УВАН та стати прибудівкою до одної з цих установ.[11] Також «Український Історик» мусить стати незалежним форумом співпраці *всіх* українських істориків без огляду на їхнє членство в НТШ або УВАН. Проте цього не розуміли проводи згаданих установ, але наші завдання повністю зрозуміли провідні члени УВАН і НТШ, які стали співробітниками У.І. і членами УІТ. У кожному разі ми робили все, що в наших силах, щоб довести до гармонійної і конструктивної співпраці між українськими науковими установами.

Тепер коротко згадаємо про критиків і критику «Українського Історика», яка також причинилася до розвитку нашого журналу. Найгострішими критиками У.І. були члени нашої Редколегії, а зокрема професори О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, М. Антонович, Я. Пастернак й інші. До них також належав редактор У.І.: в кожному числі журналу я бачив його «м'які місця», недотягнення, які намагався усувати в наступних числах. Кожне число У.І. для мене було немов народження нової дитини з її різними недомаганнями. І саме тому У.І. абсорбує майже ввесь час і енергію його редактора.

Позитивні відгуки на появу «Українського Історика» в українських і неукраїнських виданнях[12] були ще одним показником росту і важливости журналу для дальшого розвитку української історіографії

---

[11] Д-р Марко Антонович переговорював справи У.І. з деякими членами Управи УВАН, я це саме робив з членами Управи НТШ. Тут цікаво згадати становище проф. В. Міяковського, який уважав, що УІ і УІТ повинні стати частиною УВАН. Він писав: «Щодо співпраці УІТ з УВАН, то я уявляю її інакше як Ви. Вона необхідна, конечна — але у формі діяння УІТ в рамках УВАН. Наш двоподіл УВАН—НТШ — є справжнє нещастя, яке відкриває двері для дальших поділів. Ми завжди стояли за єдиний науковий центр і в краю і на еміґрації... Цей науковий центр мислимо знову таки в формі Академії, а не Товариства. Товариств може бути безліч, Академія — одна. Отже і центр один... Нам не вдалося переконати нашого наукового партнера в цьому (на увазі має НТШ — Л. В.)». Лист В. Міяковського до Л. Винара від 1. VII. 1966 (Архів Л. Винара). Я вияснив проф. Міяковському, що саме через непорозуміння між НТШ і УВАН і їхню боротьбу за титули «першої Академії» і т. д. — терплять історичні дослідження і взагалі українська наука. Можливо, що мої арґументи його переконали, бо проф. В. Міяковський став членом У.І.Т. і близьким співробітником У.І.

[12] Рецензії на У.І. появилися в таких виданнях: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (Bd. 14, 1966); *Revue des Etudes Slaves* (t. 46, 1967); *Canadian Slavic Studies* (vol. 2, 1968); *Ukrainian Quarterly* (v. 27, 1971); *Harvard Ukrainian Studies* (No. 4, 1978). Друковані статті і матеріяли в «Українському Історику» були цитовані в різних монографічних дослідженнях неукраїнських істориків.

на Заході. Крім того треба згадати, що статті з «Українського Історика» індексуються в найповажніших міжнародних бібліографічних довідниках: *Historical Abstracts, America: History and Life,* і *American Bibliography of Slavic and East European Studies.* Включення «Українського Історика» в міжнародний бібліографічний репертуар уможливило неукраїнським дослідникам історії України і Східньої Европи користуватися матеріялами, друкованими в нашому журналі.

Перспективи розвитку «Українського Історика»

З 1984 роком «Український Історик» вступає в третє десятиліття своєї служби українській науці і розвиткові української культури. У зв'язку з цим виринає засадниче питання дальшого розвитку журналу. У 1973 році, відзначуючи 10-тилітню появу «Українського Історика», я писав:

«Протягом останніх 10-ох років можна завважити безупинний ріст історичної і взагалі українознавчої тематики в журналі. «Український Історик» стає історичним і українознавчим журналом, у якому крім істориків, співпрацюють науковці з інших ділянок українознавства. На нашу думку це природне явище... і треба надіятися, що в наступних роках ця співпраця закріпиться».[13]

Наші сподівання справдилися і протягом наступних десятьох років У.І. поширив свою історичну і українознавчу тематику і став репрезентативним науковим журналом. У минулому В. Міяковський, Я. Пастернак, Ю. Бойко, Є. Онацький, Дм. Штогрин й інші співробітники У.І. пропонували, щоб У.І. перетворити на загальний науковий журнал українознавства. Інші уважали, що така «реформація» позбавить журналу його історіографічної ідентичности. Я заступав думку, подібну до сугестій проф. В. Міяковського, що «Український Історик» може стати історичним і українознавчим журналом. У цьому випадку можна взяти приклад з українознавчого журналу «Україна» за редакцією Михайла Грушевського, який появлявся з рамені Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук. Деякі співробітники радили ще в 1970-их роках змінити назву нашого журналу на «Україна» і нав'язати до традицій журналу М. Грушевського. Тематично, до певної міри, це вже зроблено без уваги на теперішню назву журналу. Тепер, на нашу думку, настав час, щоб над цими пропозиціями застановитися і зробити розумне рішення. У дійсності У.І. є історичним журналом, який також охоплює різні ділянки українознавчих студій — отже, «Український Історик» de facto є українознавчим журналом, подібно як була «Україна», видавана Історичною Секцією ВУАН. Український історичний процес охоплює усі ділянки життя українського народу і тому на сторінках У.І. друкуються праці політологів, літературознавців, економістів, правників, бібліографів, соціологів й інших дослідників. У майбутньому бажаємо ще більше поширити журнал. Зокрема бажаємо впровадити відділи совєтознавства (з циклю біжу-

[13] Л. Винар, *цит. пр.*, стор. 24.

чої історії), біжучої бібліографії й поширити відділ з історії літератури і мови, а також відділ історичних і економічних досліджень. Також плянуємо з наступним роком поширити відділи «рецензії» і «наукову хроніку», які до сьогодні не є належно заступлені в «Українському Історику». Отже, тематична основа У.І. буде значно поширена в наступних роках. Проте зміна назви журналу, це радше технічна справа і її завжди можна зреалізувати, якщо це вирішить Управа УІТ. Тимчасово будемо вдячні нашим співробітникам за їхні думки і поради у вище заторкнених питаннях.

Дальший розвиток журналу безпосередньо пов'язаний з поширенням кола його співробітників, зокрема представників молодої ґенерації українських науковців, збільшенням членів Редакційної Колеґії і значною розбудовою матеріяльної бази «Українського Історика». Треба підкреслити, що видання репрезентативного журналу української історії й українознавства це не є лише справа українських науковців. Видання «Українського Історика» це справа всієї української громади в діяспорі, яка розуміє вагу незалежних історичних дослідів поза межами України. Тому ми віримо, що одержимо повну допомогу від українських установ і громадян, які дорожать українською історичною правдою.

У зв'язку із розбудовою «Українського Історика» вирішено тепер відкрити редакційне бюро журналу в Канаді (Монтреал), яке очолює д-р Марко Антонович, співредактор У. І. Також Редакційну Колеґію збільшено двома новими членами — проф. Ігорем Каменецьким (Центральний Мічіґенський університет) і проф. Михайлом Папом, директором Совєтознавчого і Східньо-европейського Інституту (Джан Керол університет). Мовним редактором «Українського Історика» став д-р Володимир Маруняк з Українського Вільного Університету на місце д-ра Марка Антоновича. У майбутньому плянуємо дальше поширення Редакційної Колеґії, зокрема бажаємо доповнити її науковцями з молодшої ґенерації.

За останніх двадцять років ми осягнули багато, не зважаючи на незадовільну матеріяльну базу журналу. Ми робили все, що в наших силах, щоб У.І. став репрезентативним журналом української історіографії. Цього ми досягли. Тепер віримо, що третє десятиліття «Українського Історика» буде успішним і причиниться до дальшого розвитку української історичної науки на Заході.

Закінчуючи наші думки про «Українського Історика», хочемо сердечно подякувати активним членам Редакційної Колеґії, нашим співробітникам, читачам і меценатам журналу, які своєю працею причинилися до його вдержання і розбудови.

Завдання українських істориків

У зв'язку з теперішнім станом української історіографії в Україні і на Заході перед українськими істориками[14] стоять надзвичайно важливі і специфічні завдання. Ми знаємо правдивий і трагічний стан історіографії в Україні, яка, як вдало підкреслив проф. О. Оглоблин, «перестала існувати. 40-мільонова нація, зі своїм славним історичним минулим, засуджена брутально й цинічно, на історичне небуття».[15] Довголітний український політичний в'язень совєтських тюрем Юрій Бадзьо у своєму листі до українських і російських істориків стверджує в совєтській історіографії «нахабне спотворення не тільки загальної історичної правди, а й формального характеру подій».[16] Совєтські історики, на його думку, намагаються знищити національно-політичний зміст понять «Україна» і «український», «Білорусь» і «білоруський», а без цього змісту «українці та білоруси й перетворюються на етнографічну масу „единого русского народа"».[17] Отже, ситуація більш ніж загрозлива і треба вірити, що більшість українських істориків на Заході розуміє трагічний стан історичної науки в совєтській Україні і відповідно зареаґує на цей брутальний наступ російсько-комуністичної влади і їхніх українських яничар на українську культуру і науку. Українські історики на Заході, у зв'язку із знищенням історичної науки в Україні, стали єдиними репрезентантами української національної історіографії на Заході. Вони несуть безпосередню відповідальність за її розвиток або занепад.

Щоб з'ясувати наші думки про завдання українських істориків треба коротко зупинитися на трьох засадничих чинниках, які впливають і формують стан теперішньої незалежної історичної науки: 1) структура українського наукового життя; 2) кадри істориків; 3) питання схеми і термінології української сучасної історіографії. Ці питання є засадничої ваги і без їхнього обговорення було б важко, а навіть неможливо, обговорити завдання українських істориків у вільному світі.

Структура українського наукового життя на Заході є децентралізована. Історичні дослідження провадяться в різних наукових осередках, які є незалежними українськими установами або існують при американських і канадських університетах. УВАН і НТШ мають свої історичні секції і різні комісії, члени яких публікують свої праці в «Українському Історику», «Записках НТШ», «Аналах УВАН» та ін-

---

[14] Поняття «український історик» охоплює дослідників історії України, які народилися в Україні і тепер проживають на Заході, і істориків українського походження, які вже народилися в західних країнах і займаються історичними дослідами України.

[15] О. Оглоблин, «З перспективи 15 років», *Український Історик*, ч. 4, 1978, стор. 63.

[16] Юрій Бадзьо, «Знищення і русифікація української історії в совєтській Україні», *Український Історик*, ч. 1—2, 1982, стор. 60.

[17] *Там же.*

ших виданнях. Українське Історичне Товариство являється головним об'єднанням українських істориків на Заході, має свій репрезентативний журнал і інші серійні видання. На Українському Вільному Університеті існують катедри історії, одну з яких очолює автор цих рядків, на Гарвардському університеті діє катедра історії України, якою завідує проф. О. Пріцак, а недавно постала катедра українських студій на Торонтському університеті, яку очолює проф. П. Маґочий. Крім того виклади історії України входять в програму навчання Альбертійського університету (проф. Іван Л. Руднищький), Вінніпезького університету (проф. О. Ґерус), Йоркського університету (проф. О. Субтельний) та інших університетів в Канаді і Америці. Також основано Гарвардський Український Науковий Інститут (директор О. Пріцак) і Інститут Українських Студій при Альбертійському університеті (директор М. Лупул). Перший видає англомовний журнал «Юкреніян Гарвард Стадіс», другий — українознавчий двомовний «Журнал українознавчих студій». УВУ є співвидавцем німецькомовного українознавчого «Ярбуху», який також охоплює історичну тематику. Також треба віднотувати вдалу ініціятиву проф. Ст. Горака, який оснував Асоціяцію для Студій Національностей, і редагує з її рамені англомовний журнал «Нешенеліті Пейперс», в якому друкуються численні матеріяли, присвячені історії України. Немає змоги в короткій статті вичислити інші наукові українські і неукраїнські установи, які займаються дослідженням історії України.[18] Проте навіть з цього короткого огляду бачимо, що українські історики мають змогу включитися в працю різних наукових осередків. Вони також організують або беруть активну участь в різних наукових конференціях і назовні виглядає, що все є в порядку з діяльністю українознавчих наукових осередків. Насправді так не є і деякі наукові установи переживають кризу, а їхні видання не завжди на відповідному науковому рівні. Крім того бракує координації і співпраці між поодинокими науковими установами, а це негативно впливає на дальший розвиток українського наукового життя. Намагання деяких українознавчих осередків при американських і канадських університетах «домінувати» і «репрезентувати» українську науку на Заході не лише не є виправдане, але також спричинює непотрібні напруження серед істориків і від'ємно впливає на раціональне плянування науково-видавничої праці, зокрема в ділянці історичних досліджень. Отже, на нашу думку, стан історичних дослідів, спонзорованих різними установами, не є задовільний і треба змагати до координації і співпраці між поодинокими науковими осередками. Українське Історичне Товариство намагалося дати ініціятиву до цеї необхідної координації історичних дослідів між

[18] Обширніше обговорення діяльности наукових установ подано в нашій праці, *Український Історик і сучасний стан української історичної науки*, Мюнхен, 1980.

різними установами, але наші заходи лише частинно увінчалися успіхом.[19]

Теперішній стан української історіографії на Заході і перспективи її дальшого розвитку безпосередньо пов'язані з нашими кадрами істориків, себто з їхньою кількістю і якістю їхньої наукової продукції. Також питання наукового доросту істориків є одною із найважливіших проблем при розгляді дальшого розвитку української історичної науки. Ми зазнали важких і часто незаступимих втрат з різних ґенерацій українських істориків, які одержали свою освіту в Україні або в Західній Европі і після 1945 року розбудовували українське наукове життя на Заході. З них згадаємо Н. Полонську-Василенко, Б. Крупницького, І. Борщака, І. Витановича, Д. Дорошенка, М. Ждана, П. Грицака, Б. Кентржинського, Я. Пастернака, П. Курінного, Л. Соневицького і інших істориків. Більшість з них були істориками «з крови і кости», які без огляду на надзвичайно несприятливі життєві обставини, дуже часто без жодних грошевих винагород, творили нові історіографічні вартости, розбудовували українську історичну науку і продовжували кращі традиції української національної історіографії з 1920-их і 1930-их років. Це були правдиві ідеалісти наукової діяльности, яким багато завдячує молода ґенерація українських істориків. Їхню працю продовжує УІТ, як головне об'єднання українських істориків, а також історичні секції в українських наукових установах. Тепер до голосу приходить наймолодша ґенерація українських дослідників, які здебільша одержали історичну освіту в американських і канадських університетах і які виростали в підсонні американського прагматизму. Багато з них є здібними і многонадійними істориками, але з іншими психологічними настановами до обов'язку українського історика, в порівнянні з вищезгаданими їхніми попередниками. Більшість з них спеціялізується в новітній історії України XIX і XX століття, а деякі — в козацькій добі. Також деяким з них тяжко писати свої праці українською мовою через недостатнє її знання. Не зважаючи на доплив молодих наукових сил, українська історіографія стоїть перед поважною кризою в дослідженнях ранньої і середньовічної

---

19 На увазі маю ініціятиву УІТ в справі відбуття першої загальної конференції-з'їзду українських істориків, яка відбулася в Лондоні, Онтаріо, в травні 1978 року. До цієї ініціятиви долучилися ГУРІ і Канадський Інститут Українських Студій. Я пропонував, щоб до участи в конференції запросити УВАН і НТШ, а також, щоб доповіді виголошувати в англійській і українській мовах, залежно від бажання доповідача. На це ці дві установи не погодилися і УВАН та НТШ офіційно не спонзорували цеї конференції. Це до певної міри ілюструє наставлення деяких американських і канадських установ до українських, а також на їхнє наставлення до впровадження української мови, як рівнорядної з англійською на конференції, спонзоровані установами, які постали завдяки жертвенності українського громадянства (напр., Гарвардський Український Науковий Інститут). В цій справі УІТ видало спеціяльний комунікат, гляди *Український Історик*, ч. 4 (60), 1978, стор. 135—136.

історії України. Українські наукові осередки при Гарвардському і Альбертійському університетах, а також Український Вільний Університет, не підготовили спеціялістів в цих двох важливих періодах української історії. Отже, цю кризову ситуацію треба позитивно розв'язати і тут слово перш за все за катедрами української історії на канадських і американських університетах, які постали здебільшого завдяки пожертвам української спільноти в Америці і Канаді.

Не зважаючи на різні недомагання, певний кризовий стан і повний брак молодих спеціялістів для вищезгаданих періодів історії України, представники усіх ґенерацій українських істориків, а головно історики наймолодшої ґенерації, повинні активно включитися в українські наукові установи і продовжувати кращі традиції української національної історіографії, започаткованої М. Грушевським і його учнями. Якщо так не станеться — тоді, як свого часу писав Микола Чубатий, «історія України загубиться в сутечах баламутної історії «Східньої Европи» та «Історії Росії», подаваної майже у всіх американських університетах американським адептам історії СССР».[20] Проте я вірю, що так не станеться і тому «пророкування» М. Чубатого залишиться лише пересторогою для нас усіх, що відповідаємо за теперішній стан і дальший розвиток української історичної науки.

Питання історичної схеми і термінології в теперішніх історичних дослідженнях українських і неукраїнських істориків належить до найважливіших справ і тому коротко обговоримо цю тему.

Українські історики одностайно прийняли наукову схему українського історичного процесу Михайла Грушевського, яка, як слушно ствердив Ол. Оглоблин, «була оперта на кількохсотлітніх традиціях української історіографії».[21] Ця схема включала науково обґрунтовану періодизацію історії України і відповідну історичну термінологію, які віддзеркалювали головні етапи історичного розвитку українського народу. Саме тому історична схема М. Грушевського стала загальновизнаною національною схемою історії України,[22] а також схемою

[20] Микола Чубатий, *Українська історична наука,* Філядельфія, 1971, стор. 45—46.

[21] Олександер Оглоблин, *Проблема схеми історії України 19—20 століття,* Мюнхен, 1973, стор. 3 (УІТ, Серія: *Історичні студії,* ч. 10).

[22] Слушно ствердила проф. Н. Полонська-Василенко, що «Схему М. С. Грушевського прийняли всі історики України, старші й молодші, народники та державники»; Н. Полонська-Василенко, *Дві концепції історії України і Росії,* Мюнхен, 1964, стор. 42. Українські історики, які проживали в совєтській Україні в 1920-их роках також визнали схему Грушевського. Про це пише один із найвидатніших українських істориків, акад. Д. І. Багалій, який не належав до приятелів М. Грушевського, так: «Я власно визнаю схему М. С. Грушевського за правильну щодо української історії; вона правильна і з теоретичного, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш, ніж тисячоліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охоронити та нею користуватися, утворив за цей час націю

історії Східньої Европи. Вона підважила дореволюційну російську історичну схему, а також совєтську схему історії України. Саме тому в Україні твори М. Грушевського проскрибовані, а совєтські історики до сьогоднішнього дня активно поборюють схему М. Грушевського, як «буржуазну» і «націоналістичну» концепцію історії України. На Заході національна схема історії України є мало знана, а історична творчість М. Грушевського не є належно спопуляризована між західними істориками. Сучасна українська історіографія поза межами України прийняла наукову схему Грушевського, подібно, як це зробили наші попередники. Це не значить, що історики прийняли цю схему, як якусь закостенілу доґму — вони її критично перевірили, обговорили і допровадили до 20-го століття.[23]

Звичайно, всюди є вийнятки. До них належить проф. О. Пріцак, якого погляди на етногенезу і ранню історію України не покриваються з поглядами спадкоємців історичної схеми М. Грушевського, з поглядами українських істориків, які репрезентують українську національну історіографію і вищезгадану історичну схему.[24] Хоча О. Пріцак представляє себе за керівника «української документальної школи», яка мала б мати природний зв'язок із школою Грушевського — то ці його роздумування про «історичну школу» є штучні і не мають по-

---

з її головною прикметою мовою... утворив своєрідну культуру, науку, мистецтво й літературу... Правильність і раціональність схеми М. С. Грушевського доводить і його історія», Д. І. Багалій, *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті*, т. І, Київ, 1928, стор. 81—82.

[23] Тут треба згадати праці О. Оглоблина, Я. Пастернака, Л. Винара. Н. Полонської-Василенко і О. Домбровського і інших істориків, які друкувалися головно в «Українському Історику» (гляди покажчик праць).

[24] Свої погляди виложив О. Пріцак в публіцистичній статті «Гарвардський центр українських студій і школа Михайла Грушевського», *Свобода*, 13—19 жовтня 1972. Відповідь написав Ол. Домбровський, «До питання української історичної школи в діяспорі», *Український Історик*, ч. 4, 1974, стор. 74—84. Остання англомовна праця О. Пріцака це «Початок Руси» (1981), в якій автор подає свої гіпотези про ранньоісторичну добу історії України, які не сходяться з поглядами українських істориків (О. Оглоблин, М. Антонович, О. Домбровський і інші). Деякі матеріяли на цю тему містимо в біжучому числі У.І. У праці він намагається підважити тезу М Грушевського про антів, як предків українського народу, а рівночасно ігнорує археологію, як «німу» науку. Тяжко зрозуміти, як будь-який історик може досліджувати ранньоісторичну добу України і не узгляднювати археологічних знахідок. Обширна рецензія на цю працю появилася з під пера О. Домбровського в *Журналі українознавчих студій*, ч. 14, літо 1983, стор. 53—60.

Не повезло також О. Пріцакові на форумі міжнародної наукової критики. Проф. Ґоттфрід Шрамм присвятив критичну статтю на його «Початок Руси». В статті він джерельно виказав цілий ряд фактичних помилок і мильних інтерпретацій в праці О. Пріцака, а деякі його концепції називає «домом збудованим із сірників»... (*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, том 31, зош. 2, 1983, стор. 210—228). Не менш критична рецензія появилася в престіжевому славістичному журналі *Slavonic and East European Reviev* (том

важнішої документальної основи.[25] Звичайно, як дослідник Ом. Пріцак має право на свою власну історичну схему, на свої власні погляди на український історичний процес, але це не значить, що він репрезентує українську національну історіографію, або є головним речником української історичної науки на Заході. Хотіти і бути — це дві різні справи і думаємо, що проф. О. Пріцак собі це усвідомлює. Проте хочемо вірити, що керманич катедри української історії ім. М. Грушевського змінить своє наставлення до патрона його катедри і прийме його схему історії України і його історичну термінологію.

Під час згаданої вже раніше української історичної конференції в Лондоні, Онт. (1978) одна сесія конференції була присвячена питанням періодизації і термінології історії України. На цій сесії автор цих рядків ще раз наголосив значення М. Грушевського і його поглядів на східньоевропейську термінологію, а також подав свої думки про

61, ч. 4, стор. 615—617), в яій дослідниця Ф. Фелл також вичислює численні фактичні помилки О. Пріцака, і пише про деякі його «абсурдні ґенералізації». Неприємно читати ці рецензії на головну працю професора історії і директора ГУРІ. Хочемо вірити, що проф. О. Пріцак при опрацюванні інших історичних праць скористає із критичних зауваг українських і неукраїнських істориків відносно його методології досліду і основного змісту його праці. Також в біжучому числі містимо статті Ю. Книша і М. Антоновича на О. Пріцака «Початок Руси», які доповнюють критику інших науковців.

[25] Проф. Пріцак уважає, що акад. І. Крипякевич передав йому «естафету» і він тепер продовжує працю «документальної школи» В. Антоновича, М. Грушевського і Ів. Крипякевича. Тут треба зазначити, що «документалізм» не може бути в 20-му столітті єдиною підставою «історичної школи». Тепер усі «нормальні історики» є документалісти. І. Крипякевич прийняв від М. Грушевського його історичну схему історії України і це їх єднало. Цю схему прийняли інші українські історики в Галичині, на центральних українських землях і на еміґрації, а тепер в країнах їхнього поселення. Проте в статті проф. О. Пріцака, присвяченій «школі Грушевського», не бачимо жодних поважніших покликів на схему М. Грушевського, яка стала схемою української національної історіографії. Натомість у своїй статті «У століття народин М. Грушевського» (*Листи до приятелів*, чч. 157—159, 1966, стор. 1—18) О. Пріцак уважає, що М. Грушевський своєю діяльністю «спричинив найбільшу трагедію України» (стор. 19), а заразом висуває обвинувачення, що наш найвизначніший історик «своєю *науковою* (? підкреслення моє) і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної та фізичної ліквідації української аристократії, що одинока була спроможна творити самостійну державу в добу наших визвольних змагань» (стор. 13). Не знаємо, як міг О. Пріцак назвати свою катедру прізвищем такого «руйника» і спричинника «ліквідацій» української аристократії, але думаємо, що з нагоди відзначення 50-ліття смерти М. Грушевського в 1984 році, *проф. О. Пріцак повинен, як документаліст, подати джерельне обґрунтування вищенаведених нападів на М. Грушевського, або їх відкликати в українській пресі.*

ролю термінології в історичному дослідженні.[26] Також проф. І. Рудницький у своїх роздумуваннях про історичну термінологію прийшов до висновку, що термін «Україна» історики повинні вживати ретроспективно до всіх періодів української історії, подібно, як це роблять французькі дослідники в своїх працях, присвячених історії Франції.[27] Самозрозуміло, що без точно накресленої української історичної термінології, яка являється інтегральною частиною схеми історії України, надзвичайно важко, або навіть неможливо, досліджувати головні етапи історичного розвитку українського народу. Саме тому я уважаю, що представники наймолодшого і молодшого покоління українських істориків повинні взяти активну участь в дискусії про історичну схему історії України. Я вірю, що вони будуть продовжувати кращі традиції української національної історіографії і тоді дальший розвиток української історичної науки на Заході буде запевнений. Без зв'язку із спадщиною М. Грушевського та покоління українських істориків 1920-их і пізніших років, наймолодша ґенерація дослідників залишилася б без коріння і без історіографічної тяглости, а це могло б привести до завмирання української національної історіографії, яка може розвиватися лише на Заході з огляду на теперішню ситуацію в совєтській Україні. І саме тому передавання кращих традицій української національної історіографії наймолодшому поколінню українських істориків належить до найважливіших завдань УІТ і співробітників «Українського Історика».

Тепер бажаємо коротко застановитися над головними завданнями і специфічними науковими проєктами, які стоять перед українською історіографією і українськими істориками поза межами України. Мої думки віддзеркалюють у значній мірі напрямні діяльности і науково-видавничі пляни Українського Історичного Т-ва. Тут ще раз треба підкреслити, що українська історична наука на Заході є законним спадкоємцем кращих традицій української національної історіографії, котра в сьогоднішній Україні є брутально знищена комуністичним режимом.

Головні завдання українських істориків охоплюють такі обов'язки:

1. Творити нові історіографічні вартости шляхом дослідження центральних тем української історії, що являється інтегральною частиною світової історії.

2. Впровадити в світову історіографію, зокрема в Америці і Европі, національну історичну схему історії України, базовану на схемі М. Грушевського, яка була прийнята загалом українських істориків в

---

[26] Lubomyr Wynar, "Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History", in Ivan L. Rudnytsky, ed. *Rethinking Ukrainian History,* Edmonton, 1981, pp. 244—246.

[27] Ivan L. Rudnytsky, "Terminology", *Rethinking Ukrainian History,* pp. 240—41.

краю і на еміґрації, а тепер загалом українських істориків і УІТ, які діють на Заході.[28]

3. Рішуче виступати проти фальсифікації українського історичного процесу совєтськими істориками і їхньої штучної історичної схеми історії України і Східньої Европи, створеної офіційними комуністичними декретами в Москві і Києві. Зайняти критичне становище до головніших праць західних істориків, в яких тенденційно насвітлюється історичний розвиток українського народу, часами через незадовільне знання історичних джерел і літератури, зокрема наукових праць українських істориків, а часами через прийняття дореволюційної змодифікованої російської схеми історії східньослов'янських народів, або теперішньої совєтської схеми, в котрих фальшиво насвітлюється етногенезу і розвиток українського народу.

4. Систематично досліджувати нові архівні матеріяли й історичну літературу на Заході, які стосуються України і історії поселення українців поза межами України.

5. Включитися активно в працю історичних і славістичних товариств в Америці, Европі, Канаді та інших країнах і на їхніх форумах (конференції, з'їзди тощо) пропагувати постуляти української національної історіографії і розробляти окремі питання історії України.

6. Допомогти в розбудові і діяльності українських наукових установ у вільному світі, а зокрема в праці Українського Історичного Товариства, і допомогти дальшому розвиткові «Українського Історика», репрезентативного видання української історичної науки на Заході.

7. Причинитися до впровадження курсів української історії на американських, канадських, европейських, австралійських і інших університетах. Систематично допомагати Українському Вільному Університетові в скріпленні і розбудові катедр історії України.

Це лиш декілька важливих рекомендацій-порад українським дослідникам, які проживають у різних країнах вільного світу і займаються історичними дослідами України і українських поселень поза межами батьківщини.

Тепер зупинимося коротко над специфічними науковими проєктами, які охоплюють різні ділянки історії і допоміжних історичних наук, і які, на нашу думку, українські історики у співпраці з іншими спеціялістами українознавчих дисциплін можуть і повинні зреалізувати. З них згадаємо такі:

1) Опрацювання нової академічної історії України в українській і англійській мовах, базованій на джерелах і літературі й теперішній удосконаленій методології історичного досліду.

---

[28] Українські історики повинні позбутися комплексу меншевартости (а деякі цей комплекс мають) відносно української національної історіографії і взяти собі приклад з російських істориків-еміґрантів (М. Карпович, Н. Рязановський, Ю. Вернадський і інших), яким пощастило впровадити в американську історіографію російську схему історії Росії і Східньої Европи.

2) Підготова і видання серій монографій, присвячених окремим періодам української історії (Рання історія України, українських середньовіччя, Козацько-гетьманська держава, Україна в XIX стол., Відродження української державности в XX стол. і інші теми).

3) Видання наукового збірника, присвяченого питанням історичних схем і термінології історії України в контексті розвитку Східньоєвропейської історії. Не менш важливим є видання порівняльної студії про насвітлення історії України в університетських підручниках історії Східньої Европи, що їх вживають в американських, канадських і европейських університетах.

4) Опрацювання нового нарису української наукової історіографії і біографічного словника українських істориків. Також опрацювання окремих біо-історіографічних студій, присвячених видатним українським історикам.

5) Опрацювання наукової історії українських поселень у вільному світі.

6) Видання окремих праць, присвячених науковій критиці совєтських і західних концепцій історії України.

7) Видання нових архівних матеріялів до історії України, які переховуються в европейських, американських, канадських і інших архівах, зокрема в архівах українських установ і архівах приватних людей.

8) Опрацювання і видання ретроспективної бібліографії історії України, а також започаткування публікації біжучої історичної бібліографії в «Українському Історику».

9) Розбудова «Грушевськознавства», як окремої дисципліни українознавчих студій, присвяченої науковому вивченню життя, діяльности і творчости Михайла Грушевського, батька української національної історіографії і найвидатнішого українського історика.

10) Перевидання вибраних творів українських істориків доби наукової історіографії. Тут можна застановитися також над можливістю чужомовних перекладів найважливіших історичних студій.

Ми навели лише декілька важливих наукових проєктів, які треба було б зреалізувати у відносно короткому часі. Деякі з вищенаведених праць (академічна історія, ретроспективна бібліографія, Грушевськознавство і інші) УІТ вже плянує або їх реалізує. Проте, деякі проєкти можна зреалізувати за співпрацею з різними українськими і неукраїнськими професійно-науковими установами і з різними університетами. Все залежить від раціонального плянування і від матеріяльної допомоги українського громадянства і українських установ, які розуміють вагу дальшого розвитку української національної історіографії.

Отже, як бачимо, перед УІТ і «Українським Істориком» стоїть ціла низка відповідальних і невідкладних завдань. Це є рівночасно завдання української історіографії, українських істориків на Заході, які стоять на сторожі правдивої історичної метрики української нації, і

які відповідають за дальший розвиток української історичної науки. У цьому розвитку «Український Історик» відограє вийняткову і головну ролю, як єдиний журнал української національної історіографії і як головний форум співпраці представників різних ґенерацій українських істориків. Ми вдержали і розбудували це видання завдяки ідеалізмові українських дослідників і допомозі українського громадянства. Протягом останніх двадцять років ми сповнювали наш обов'язок супроти національної і світової історіографії і супроти рідного народу. Тепер, вступаючи в третє десятиліття видання «Українського Історика», я дивлюся оптимістично на дальший розвиток нашого журналу, як і взагалі — на розвиток української історичної науки поза межами України.

ЗВЕРНЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКИХ ВИДАВНИЦТВ

Проситься надсилати до Редакції «Українського Історика» усі видання присвячені українознавчим дослідженням. Плянується впровадити окремий відділ в «УІ» присвячений біжучій українській бібліографії, а також виданням про Україну, які появляються в чужих мовах (англійській, німецькій, французькій і інших). Поширення бібліографічного відділу журналу належить до наших важливих завдань. Будемо вдячні за співпрацю усіх українських і неукраїнських видавництв.

Редакція «Українського Історика»

ДАЛЬША РОЗБУДОВА «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» ЗАЛЕЖИТЬ ВІД ВАШОЇ ДОПОМОГИ. ПРОСИМО УСІХ ЧИТАЧІВ ЖУРНАЛУ З НАГОДИ 20-ЛІТТЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» ЗЛОЖИТИ ОДНОРАЗОВУ ПОЖЕРТВУ НА ВИДАВНИЧИЙ ФОНД У І Т, АБО СТАТИ МЕЦЕНАТОМ ЖУРНАЛУ

Столітній ювілей «Київської старини» (1882—1982)

М. Антонович

«КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

(З приводу ювілеїв)

Серед численних роковин, які припадали на 1982 рік, майже повною мовчанкою збуто столітній ювілей заснування українського журналу «Киевская Старина». Водночас на той рік припали й 75 роковини припинення видання цього органу київської Громади. А тим часом цей журнал відіграв першорядну, якщо не найголовнішу, роль в покладенні основ під наукове опрацювання сливе всіх ділянок українознавства.

В радянській Україні питання «Киевской Старины» від 1930-их років взагалі бояться порушувати. Цього гасла ми не знаходимо в чотирьохтомовій «Радянській Енциклопедії Історії України», хоч усі інші, багато меншого значення наукові журнали, як «Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца» (Київ),[1] «Сборник Харьковского Историко-филологического общества»,[2] «Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете»,[3] «Сборник Историко-филологического общества при институте князя Безбородько в Нежине»,[4] «Известия Таврической ученой архивной комиссии»,[5] «Записки Одесского общества истории и древностей»,[6] та інші мають або свої окремі гасла в енциклопедії,[7] або згадані під іменем товариств, які їх видавали.

Радянські учені намагаються не заторкувати питання «Киевской Старины», а де цього питання ніяк не можна обійти, там йому присвячують кілька, здебільшого надто вже загальних спотворених, рядків.

---

[1] Див. С. Наріжний, Історичне товариство Нестора Літописця в Києві. *Український Історик* 1975, ч. 1—2, стор. 29—44, ч. 3—4, стор. 43—60 і 1976, ч. 1—4, стор. 57—86.

[2] Див. С. Наріжний, Харківське Історично-філологічне Товариство. *Праці Українського Історично-філологічного Товариства в Празі*, т. 5, Прага 1944 і окремо.

[3] Рад. Енциклопедія Історії України, т. 2, стор. 268.

[4] Там же.

[5] Там же, т. 3, стор. 240.

[6] С. Наріжний, Одеське Товариство історії і старовини. *Праці Укр. Історично-філол. Товариства в Празі*, т. 4, Прага 1941; *Рад. Енц. Іст. України*, т. 3, стор. 273—4.

[7] *Радянська Енциклопедія Історії України*, т. 3. Київ 1970, стор. 240.

Декілька прикладів: І. Марченко та Л. Полухін у брошурці про О. Лазаревського приписують йому ініціятиву в заснуванні «Киевской Старины» («з групою прихильників цеї справи»), яку він, мовляв, «разом з Лебединцевим почав видавати».[8] Автори далі зазначають, що «журнал об'єднував переважно ліберальну інтеліґенцію».[9] Водночас автори визнають, що на сторінках журнала «друкувалися твори „революційних демократів" — Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка та його галицьких однодумців, Лесі Українки та ін.».[10]

В. Сарбей, який декілька років пізніше видав працю про цього ж історика, майже дослівно повторює цю оцінку, додаючи, що О. Лазаревський «один час (1890—91) був навіть фактичним редактором».[11] Автор визнає також, що «цілий ряд опублікованих в «Киевской Старине» дослідницьких праць і документальних матеріялів не втратив деякою мірою свого пізнавального значення й донині».[12] Звичайно, оте «деякою мірою», це данина обережного ученого цензорам та іншим офіційним колам.

Д. Заславський та І. Романченко вказують на «клясовий характер україножільського активу авторів і меценатів» «Київської Старини».[13] Всупереч історичним фактам вони твердять, що «українські поміщики боялися допустити Драгоманова до праці в журналі»,[14] хоч вони прекрасно знають, що це царський уряд і його виразник-цензор не допустив би статтей Драгоманова і тому він мусів друкуватися в «Киевской Старине» під різними псевдо- і криптонімами.

Декілька безбарвних рядків про «Київську Старину» знаходимо також у «Історії Української РСР». Автор їх А. К. Волощенко закидає, що, мовляв, «у „Киевской Старине" з'являлися статті, в яких відкрито пропаґувались ідеї „безклясовости", „безбуржуазности" української нації, „єдиного потоку" в розвитку її культури».[15]

Цих декілька прикладів, як радянські учені оцінюють «Киевскую Старину» вистачить, щоб виявити їхній підхід до одного з найкращих

---

8 М. І. Марченко, Л. К. Полухін, *Видатний історик України О. М. Лазаревський*, Київ, АН УРСР 1958, стор. 31. Насправді ініціятива була ширша, а з другого боку, як пише І. Житецький, «за часів Лебединцева видавання та редаґування часопису провадилося індивідуально, і підприємство мало всі ознаки приватної справи...» *За сто літ*, кн. 3, Київ 1928, стор. 142.

9 М. Марченко, Л. Полухін, *Видатний історик України О. М. Лазаревський* стор. 31.

10 Там же.

11 В. Г. Сарбей, *Історичні погляди О. М. Лазаревського, Київ*, АН УРСР 1961, стор. 50.

12 Там же. Автор уважає «К.С.» буржуазно-ліберальним і буржуазно-націоналістичним журналом.

13 Д. Заславський, І. Романченко, *Михайло Драгоманов*, Київ, Дніпро, 1964, стор. 150.

14 Там же, стор. 150—151.

15 *Історія Української РСР*, т. 3. Київ, АН УРСР, 1978, стор. 441.

наукових журналів не лише «Південно-західнього краю», але й цілої колишньої царської імперії. Тож немає підстав жаліти за тим, що радянська наука дотепер ще офіційно не з'ясувала свого відношення до цього журнала на сучасному етапі. Наука від того ніякої користи й так не мала б.

Як правильно підкреслив Дмитро Оглоблин:[16] «Історія „Киевской Старины" досить відома, і значення її в історії української науки й культури загально визнає». Крім деяких статтей у «Киевской Старине»[17] ми маємо також докладну історію цього журнала, написану колишнім співучасником її праці і короткочасним секретарем Гнатом Павловичем Житецьким.[18] Коротку і дуже влучну характеристику «Киевской Старины» пера О. О.(глоблина) знаходимо в Енциклопедії Українознавства,[19] а Д. Дорошенко присвятив їй та її найближчим співробітникам цілу главу в своїй «Історіографії».[20] Також у різних інших наукових працях різними мовами, навіть за залізною завісою,[21] ми подибуємо високі оцінки «Київської Старини», а тому мовчанка українських радянських учених в цій справі є насправді яскравим свідченням.

**
*

У зв'язку з ювілеєм «Київської Старини» ми не будемо повторювати історії цього органу, вказувати на розвиток, який привів журнал від особистого власництва до громадської установи, не будемо вираховувати всіх ентузіястів і співробітників його, щоб не скривдити неназваних діячів та порушувати ще раз всі ті питання, які 55 років тому так повно з'ясував Ігнат Житецький у цитованих працях, а також інші українські історики. Усе це речі «досить відомі», як зазначав у цитованій нами праці Д. Оглоблин. Ми постараємося вставити цей ювілей у відповідні рамки росту українства чи, коли хочете, українофільства, яке на протязі свого існування своєю працею вивело українців майже з небуття і дало нам тверду базу для творення модерної нації.

---

16 Д. Оглоблин, Олександер Степанович Лашкевич (1842—1889), редактор-видавець «Киевской Старины», *Український Історик*, 1974, ч. 4 (44), стор. 58.

17 Наприклад, А. Л.(азаревський), Как основалась «Киевская Старина». *Киевская Старина*, 1897, кн. 3, стор. 63—64.

18 І. Житецький, Перші роки «Київської Старини» та М. І. Костомарів. *Україна*, 1926, ч. 4; його ж, «Киевская Старина» сорок років тому, *За сто літ*, кн. 3, 1928, стор. 125—146.

19 «Киевская Старина». *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина, т. 3 (1955), стор. 1000.

20 Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*. Прага, УВУ, 1923, стор. 140—147.

21 Напр.: Władysław A. Serczyk, *Historia Ukrainy*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Wydawnictwo Ossolińskych, 1979, str. 269, 322.

Мова про покоління, яке народилося переважно за 1830-х і 1840-х років і яке перейшло в історію під назвою шістдесятників (минулого століття). Історичні умови дали цій ґенерації змогу вводити в життя ідеї Кирило-методіївських братчиків, ба вийти поза найсміліші мрії їх. Під впливом поразки у Кримській війні (1853—1856) в після миколаївській Росії стало вільніше дихати, а це послаблення тиску згори різні верстви та народи імперії використали по-різному.

Від кінця 1850-х років спершу в Петербурзі, а потім і по різних містах України та в деяких містах Росії, де була відповідна кількість української молоді (зокрема в Москві) почали масово поставати Громади. Зокрема великі і важливі громади постали в Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві, Одесі, Катеринославі та в багатьох інших містах. Історії цих громад дотепер не написано, хоч є багато окремих монографій та причинків, що друкувалися зокрема в «Нашому минулому», «Україні», «За сто літ» та в інших збірниках.[22]

Російські урядові чинники та російська «вулиця» використали польське повстання на те, щоб вдарити і українських «сепаратистів». Почалося жахливе цькування проти всього, що виходило поза рамки общерусскости. Найбезглуздіші закиди та очорнювання можна було читати в столичній і московській пресі (Катков), а міністер внутрішніх справ П. Валуєв видав свого славнозвісного циркуляра, де вжито відомих слів: «не было, нет и быть не может» (20. VII. 1863 р.).

Під впливом постійних переслідувань деякі українські громади мусіли свою діяльність припинити, інші продовжували її в скромніших рамках (петербурзька, київська, полтавська, харківська, одеська, катеринославська), при чому вони дожили аж до відновлення української держави (1917 р.), а деякі існували аж до початку 1930-х років, виконуючи різні національні завдання.

Молодь, яка творила рух шістдесятників (тепер треба додати: минулого століття, з уваги на рух шістдесятників 20 років тому) в своїй масі ніколи не відреклася ідеалів молодости і в різні часи використовувала всякі дрібні полегші урядового тиску чи свої впливи на те, щоб продовжувати національну працю. Коли не можна було вести широкої суспільно-громадської праці, громадяни пішли в науку, в публіцистику, в різні інші сфери життя. На долю цієї, спершу — молоді, опісля — середнього покоління, а нарешті — від 1890-х років — похилих віком громадян, припало завдання дати міцну базу під національне відродження.

---

22) Окремо опрацьована діяльність київської громади: В. Міяковський, Киевская громада, *Летопись Революции*, 1924, ч. 4, стор. 127—150; І. Житецький, Київська Громада за 60-их років, *Україна*, 1928, кн. 1 (є й окреме видання); М. Гніп, *Полтавська громада*, ДВУ, 1930, 236 стор. Останнім часом опубліковано короткі статті про громаду в Москві: О. Стовба, Українська студентська громада в Москві 1860-их років, *Збірник на пошану проф. д-ра О. Оглоблина* (Науковий збірник III), Нью-Йорк, УВАН, 1977, стор. 411—453 і М. Антонович, Українська петербурзька громада, *Ювілейний збірник УВАН в Канаді*, Вінніпеґ, УВАН, 1976, стор. 75—93.

У 1870-х роках вони створили Південно-Західній Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства (1873—1876), який провів одноденний перепис населення в Києві (березень 1874 р.) і видав цілий ряд основного значення праць з різних ділянок українознавства, а серед них Збірник українських історичних пісень В. Антоновича, і М. Драгоманова, Збірник чумацьких пісень І. Рудченка, два томи «Записок» та ін. Звичайно під пильним оком російських шовіністів така суто наукова діяльність не могла довго провадитися і прийшли нові удари в формі Емського указу від травня 1876 р., яким розв'язано Південно-західній відділ, заборонено українські театральні вистави, видавання книжок українською мовою на території російської імперії та імпорт українських книжок з Галичини.

Загально відомо, що М. В. Лисенко, якому заборонили співати українські пісні в оригіналі, перекладав їх для свого хору французькою мовою і так виконував для київської публіки, щоб не співати російською. Лише винятково щастило різним чинникам обходити драконський указ і нарешті довести до фактичної ліквідації змісту його, хоч формально російський уряд того указу так і не відкликав аж до революції 1917 р. За цих же тяжких 1870-х років київська громада редагувала газету «Киевский Телеграф», в якому, зокрема в роках 1874—1876, коли редактором її був Ю. Цвітківський, можна було, хоч і російською мовою, боронити українську справу та відбивати хамські доноси та наклепи шовіністичної російської преси, як «Киевлянин» та інші.

За 1880-х років київські громадяни почали видавати науковий журнал «Киевская Старина», який за 25 років свого існування, поклав справжні основи під різні галузі українознавства від археології до найновіших часів. Хоч офіційно цей журнал став власністю київської громади щойно в 1893 році, однак від самого початку і редактори її Т. Лебединцев, О. Лашкевич, Є. Кивлицький і В. Науменко, і головні співробітники були переважно членами громади або їх прихильниками.

Здавалося б, що праця в такому солідному науковому органі могла б вичерпати всю енергію громадян, але ж на те вони звалися *громадяни,* що й цій ділянці постійно присвячували свою увагу, а коли українство зміцніло і стало вже певною силою, вони створили за 1890-х років Загальну Українську Безпартійну Організацію (1897 р.) та ініціювали подібний студентський осередок. Новим у цих організаціях було те, що в них брали участь українці обабіч російсько-австрійського кордону.

Маючи на увазі ювілей «Київської Старини», ми зокрема зупинимося на цьому науковому органі, якого столітній ювілей пройшов так незамітно 1982 року. За 25 років видання «Київської Старини» як щомісячного журналу вийшли 94 товсті томи переважно по три місяці в одному томі, себто чотири томи річно. Останній 1907 рік

«Київська Старина» виходила під зміненою назвою «Україна» — українською мовою.[23]

Редакторами «Київської Старини» за ввесь час її існування були Т. Лебединцев (1882—1887), О. Лашкевич (1888—1889), Є. Кивлицький (1889—1892) і В. Науменко (1893—1907). Однак не завжди фактичне редакторство збігалося з формальним. Деякі числа редагував відомий знавець клясичної старовини Ф. Мищенко (перші два томи журнала за 1888 р.),[24] деякі О. Лазаревський, хоч інформації В. Г. Сарбея про те, що Лазаревський виконував (1890—91) обов'язки фактичного редактора суперечать іншим відомостям, хоч він і був дуже близький до видавництва і в той час і членом редакційної колегії «Київської Старини» та мешкав поруч із редактором Є. Кивлицьким.[25] У Лазаревського відбувалися часто сходини редакційної колегії, а іноді редакція сходилася в гостинному будинку В. В. Тарновського.[26] Ряд книжок «Київської Старини» був результатом громадської праці різних членів київської громади, що близько стояли до журнала, а від 1893 року «Київська Старина» була власністю громади.

Варто згадати також, що після смерти О. С. Лашкевича номінальним видавцем став Ксенофонт Михайлович Гамалій,[27] який був приємливий для офіційних чинників. Не можна бо забувати, що не зважаючи на те, що журнал виходив російською мовою, він все одно був сіллю в оці офіційних властей взагалі, а цензури зокрема. Сумну славу як цензор придбав собі син спричинника Емського указу Борис Михайлович Юзефович, якого яскраву характеристику подав І. Житецький.[28] І лише завдяки впливам його старшого брата Володимира, прихильного до українства, можна було дещо врятувати з того, що викреслював Б. Юзефович.

Звичайно, що видавництво такого поважного наукового журнала було пов'язане з неабиякими видатками і крім останніх кількох років (від 1903 р. починаючи), «Київська Старина» давала навіть деякий прибуток. Від початку видавництво «КС» було пов'язане з фінансовими втратами, які покривали переважно члени київської громади.[29] Вони ж співпрацювали в журналі переважно задурно і вже тим допомагали фінансово журналові. Але цього було замало. О. С. Лашкевич за не цілих два роки витратив на видання «Київської Старини» від 10 до 15 тисяч рублів. Довголітнім постійним меценатом був за-

---

[23] Коротку, але влучну і вичерпну характеристику «Киевской Старины» ми знаходимо в гасловій частині «Енциклопедії українознавства» т. 3, стор. 1000 О. Оглоблина.

[24] І. Житецький, «Киевская Старина» 40 років тому. «За сто літ», 1928, кн. 3, стор. 129—130.

[25] Цит. твір, стор. 142.

[26] Цит. твір, стор. 143.

[27] Цит. твір, стор. 141.

[28] Цит. твір, стор. 139.

[29] Цит. твір, стор. 144—146 подано докладну картину фінансової сторінки.

можній власник цукроварень В. Ф. Симиренко («Великий Хорс»), який давав на цю ціль по 1000 чи й більше карбованців річно. Серед інших жертвувателів знаходимо В. Тарновського, В. Науменка, В. Рубінштейна, П. Косача, К. Гамалія, О. Лазаревського, В. Береншгама, Я. Демченка, М. Шугурова, В. Горленка та багатьох інших.

У додатку до «Київської Старини» за 1893 рік подано бібліографічний покажчик за перші десять річників. Систематичний покажчик за ввесь час уклали члени Полтавської Ученої Архівної комісії[30] І. Павловський, В. Шепотєв, А. Явойський, яким допомагав студент Київського університету Б. Чипринців. Цей покажчик був на жаль дуже нефахово складений, як показав В. Дорошенко у своєму докладному обговоренні.[31] Висновок автора: «Покажчик виданий полтавцями не заспокоює потреби в дійсно *науковім* (підкреслення В. В. Дорошенка) покажчику до такої скарбниці нашої науки, якою являється «Киевская Старина»,[32] лишається дотепер актуальний. На превеликий жаль потриває ще довго, поки ми спроможемося на такий покажчик, який би нам уможливив легше користуватися таким багатством «різнородного українського матеріялу, сирого й обробленого, що ніякий нині дослідник кроку не може ступити без знайомости з цим матеріялом».[33]

Декілька слів варто сказати про плянування журнала. Кожний науковий орган силою обставин є результатом компромісу. Інколи редакція взагалі зрікається всякого плянування і тоді такий журнал стає «Ноєвим ковчегом», де друкується випадковий матеріял, який наспіває до редакції. Коли ж редакція хоче ввести хоч якусь систему в подаваний матеріял, вона принаймні намагається з наявного матеріялу вибрати підходячий чи актуальніший, відкладаючи на дальший плян друкування матеріялів, які «можуть почекати».

«Київська Старина» носить познаки добре редаґованого журнала. Навіть у ті часи, коли Київська Громада ще не відала офіційно журналом, члени громади постійно сходяться, обговорюють матеріял, розглядають питання, що варто дати в наступні книжки, а що, як другорядний матеріял може йти пізніше, проводять докладну коректуру статтей щодо змісту, вишліфовують деякі матеріяли, щоб їх зробити приємливішими для цензури тощо.

Іноді попереднє плянування не вдавалося з уваги на те, що даний учений, який мав дати певний матеріял, не встиг його докінчити на певний строк. Це зокрема викликало журбу і непорозуміння, на-

---

[30] Систематический указатель журнала «Киевская Старина» (1882—1906). Составлен Членами Комиссии И. Ф. Павловским, В. А. Щепотьевым, А. А. Явойским и студентом Киевского Университета Б. Д. Чигринцевым. Полтава. Издание Полтавской Ученой Архивной Комиссии, типография Г. И. Маркевича, 1911, 4+219 стор.

[31] В. Дорошенко, «Киевская Старина» і її «Покажчик». Записки НТШ, том CIX, 1912, кн. III, стор.166—177.

[32] Цит. твір, стор. 177.

[33] Цит. твір, стор. 166.

приклад в липні 1888 року, коли редактор О. С. Лашкевич готував спеціяльне число «Київської Старини» з приводу 900-річного ювілею хрещення Руси і відкриття пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві. Перший ювілей припадав на 15 липня, а відкриття пам'ятника Б. Хмельницькому на 11 липня. У зв'язку з цим неуспіхом О. С. Лашкевич навіть вів розмови про те, що він припинить видання журнала.[34] Все ж таки книжка за липень 1888 р. вийшла не погана, як зазначив один з співробітників, В. П. Горленко, що почував себе винним.[35]

П. Л. (очевидно Петро Лебединцев) дав свою статтю про благовірного і рівноапостольського князя київського Володимира Святого на підставі літописних даних,[36] а також інші свої замітки, П. Голубовський про східніх сусідів Руси за Володимира (болгари і хозари),[37] О. Л. (очевидно Орест О. Левицький) подав дві пам'ятки з епохи Б. Хмельницького. Коли взяти статті в попередніх і наступних книжках «Київської Старини» то обидві події, можна сказати, були належно відзначені, зокрема, коли додати ще інший матеріял, достосований до цих двох подій.

Для того, щоб на практиці показати плянування і концепцію редакції «Київської Старини», розглянемо перший том журнала, числа за січень, лютий і березень 1882 року. Загально відомо, що ініціятори журнала мали на увазі продовження «Основи»[38] з тим, що Емський указ від травня 1876 року відібрав видавцям змогу друкувати великі речі українською мовою. Більшість ініціяторів (Т. Лебединцев, В. Антонович, О. Лазаревський та інші) співпрацювали в «Основі», підтримували її програму і лінію, хоч 20 років після припинення того журнала, вони виробили собі вже певне ім'я в науці, значно поглибили своє знання і тепер, хоч і допускали «легкий матеріял», то головний наголос ставили на наукових дослідженнях, прагнучи поширити і поглибили всі ділянки українознавства та зміцнити саму базу розвитку української ідеї.

Уже перша січнева книжка виявляє всі основні напрямні редактора та його співробітників. Відкривається вона дослідженням В. Антоновича, *Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362—1569)*, стор. 1—48. Це — з одного боку — нищівна критика безпідставної теорії Погодіна про те, що, мовляв, після знищення Києва Батием місцеве населення переселилося на північ, а щойно пізніше в пусті простори перейшло населення з західніх українських земель; з другого боку польські учені на чолі з Шайнохою і Грабовським ви-

[34] І. Житецький, «Киевская Старина ... За сто літ, 1928, кн. 3, стор. 138.
[35] Там же.
[36] «Київська Старина» 1888, кн. 7, стор. 1—15.
[37] Там же, стор. 26—68.
[38] Д. Оглоблин, *О. С. Лашкевич (1842—1889) редактор-видавець «Киевской Старины»*. Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен, Українське Історичне Товариство, 1975, стор. 30.

користали цю теорію для того, щоб твердити, що пусті українські землі заселили нібито поляки. В. Антонович переконливо доказав, що українські землі не опустіли внаслідок татарського нападу і що місцеве населення там постійно жило і не може бути й мови про якесь масове переселення русинів-українців на північ після татарської навали.[39] Археологічні дослідження найновіших часів підтвердили цю думку. (Напр.: *Археологія*, 1982, ч. 40, стор. 96).

Безглуздість теорії М. Погодіна довів ще 1857 року М. Максимович, отже стаття Антоновича не була нічим новим в історії, однак він старанно зібрав новий матеріял невідомий свого часу Максимовичеві[40] і раз назавжди переніс цю Погодінську теорію в музей-паноптикум дивоглядів. Після тієї статті жодний серйозний учений не міг уже оперувати Погодінською теорією, хоч російські вчені і намагалися пізніше її всіляко відродити. Програмність цієї наукової статті В. Антоновича виявляється саме ж в тому, що тут засуджено і відкинено ворожі, як російські, так і польські посягання на українську територію. Незважаючи на свою строгу науковість, в загальному аспекті її можна віднести до матеріялу писаного «на позвах», як це тоді називалося.[41]

Крім цього в січневому числі «Київської Старини» є дослідження О. Левицького про українське вище духовенство XVI—XVII століть (стор. 49—100), початок циклу О. Лазаревського «Люди старої Малоросії» (стор. 101—125), яку в наші дні продовжував О. Оглоблин,[42] джерельні матеріяли,[43] спомини,[44] інформація П. Єфименка про перенесення частини архіву Малоросійської Колегії з Чернігова в Харків,[45] багатий відділ бібліографії та повідомлень і заміток,[46] а як до-

---

[39] Це не єдина тема статті, в якій показано, що княжі традиції і своєрідний сепаратизм існували в Києві принаймні до початку XVI стол. Крім того в дослідженні виявлено центральну ролю Києва в історії України XIV—XVI стол., в її культурному і релігійному житті.

[40] М. Максимович, *О мнимом запустении Украины в нашество Батыево и населении ее новопришлым народом.* (Письмо к Погодину), «Русская Беседа», 1857, т. IV, кн. 8, стор. 22—35.

[41] «Позви» фактично спричинили і «Енеїду» Котляревського, і його «Наталку Полтавку», і «Пан та собака» Гулака, і багато творів Квітки і т. д. і т. д. аж до революції, а фактично й пізніше, хоч у зміненій формі.

[42] О. Оглоблин, *Люди старої України.* Мюнхен, «Дніпрова Хвиля», 1959, 328 стор.

[43] *Дневник Освецима* (в извлечении и переводе), с предисловием В. А. (нтоновича), стор. 126; С. Пономарев, Альбом М. А. Максимовича, стор. 152 и далі.

[44] Л(ебединце)—в, Посмертный разсказ о. Антония Ковальского (К истории крестьянских волнений в Киевской губернии 1855 года), стор. 174—192.

[45] Стор. 193—198.

[46] Бібліографія, стор. 199—203. Бібліографічні замітки, стор. 203—211; повідомлення і замітки, стор. 212—231.

даток на початку репродукція рідкісного портрету Хмельницького з XVII стол.[47]

У відділі бібліографії подано праці з історії України за 1881 рік та обговорення актуальних книжок з історії, а в повідомленнях і замітках впадають в очі зокрема дві замітки О. Лазаревського про Хмельницького ; в першій є уривок звернення з листа Кромвеля до Хмельницького, а в другій — згадка про універсал Ганни Золотаренко-Хмельницької, третьої жінки гетьмана. В замітці говориться, що Хмельницький був дуже незалежним володарем і мав зносини з різними закордонними країнами як рівний з рівними.

Січневу книжку закінчено поясненням до портрету Хмельницького, де є також згадка про будову пам'ятника гетьмана. Це й пояснює наголос на найбільшому гетьманові України. Як знаємо пам'ятник споруджено щойно 1888 року і то з великими непорозуміннями.

Уже в першій книзі за січень заторкнено також соціяльне питання у двох дослідженнях Ореста Івановича Левицького і Олександра Матвійовича Лазаревського, оскільки автори їх виявляли негативні риси вищих українських верств духівництва і шляхти; очевидячки обидва автори виходили з «щиро демократичних» позицій. Ідеологічну базу О. Лазаревського при писанні нарисів «Людей старої Малоросії» докладно з'ясував О. П. Оглоблин у передньому слові до монографії «Люди старої України».[48]

Про Лазаревського він там пише:

> «Людина щиро демократичних поглядів, активний діяч селянської реформи 1861 року, він пристрасно не любив старого українського панства, яке вийшло з народної маси, на його думку головно для того, щоб ту масу визискувати, поневолювати і покріпачувати — будувати свою фортуну на поті і крові українського селянства. Він знав багатьох нащадків того панства, глибоко байдужих до свого народу, його сучасного і минулого, безнадійних марнотратів українського людського та ціонального добра — і природна відраза до таких «дітей» кидала прикру тінь на „батьків"».[49]

Лютнева книга «Київської Старини» 1882 року починається подібним розслідуванням В. Антоновича «Паны Ходыки», роду, який в 16—17 стол. відігравав поважну ролю в Києві, збагачувався безоглядними і нечесними заходами і врешті був прогнаний 1648 року, коли хвилі повстання докотилися до Києва.

---

[47] Із збірки В. В. Тарновського, нібито висів раніше в Суботівській церкві, побудованій Хмельницьким. Походить з кінця XVII стол. Наступного 1883 року із тої самої збірки В. В. Тарновського в праці *«Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах»*. Випуск I. В. Антонович помістив ще вісім інших репродукцій портретів гетьмана Б. Хмельницького.

[48] Стор. 5—6.

[49] Там же, стор. 5.

Дальші статті присвячені дискусії польсько-українських і російсько-українських взаємин, як, наприклад, Крижановського про систему навчання на українських землях під Польщею під час розподілів її наприкінці XVIII стол.[50] Поляки і русини (До історії їхніх побутових відносин) Л. Маціевича,[51] Розмова Великоросії з Малоросією (Літературний пам'ятник другої половини XVIII стол.) з вступною замітkою М. Петрова. Далі йшли продовження з попереднього числа та інші матеріяли.

Березнева книжка відкривається закликом «Одного з народу» відзначити тисячоліття Києва як столиці старої Руси-України і примітки редакції до цієї справи. Дату цю визначено прибуттям князя Олега в Київ 882 року. З нових праць є матеріяли до історії київської Духовної Академії, спомин про Коліївщину[52] і про одного з гайдамацьких ватажків Бондаренка,[53] доповідь П. Єфименка про викривальну літературу. Далі йде бібліографія і повідомлення й замітки, в яких крім інформації про Історичне товариство Нестора-Літописця за 1881 рік, поміщено повідомлення (два листи) про спробу на початку XIX стол. заснувати університет у Новгород-Сіверському і різні побутові картинки та етнографічний матеріял. Увагу привертає нотатка П. Єфименка про подію 1768 року з колишнім козаком Матвієм Новиком, який висловлював незалежницькі антимосковські думки і за це був покараний. Його думки поділяв і місцевий священик, а доносчиком на них став росіянин.[54]

Уже з цього короткого огляду першого тому можна побачити органічний розвиток, який привів редакцію від концепції «Основи» до «Киевской Старины». Всі основні первні «Основи» збережені. Потреби широких народних мас взято до уваги, непохитно провадиться думка окремішности українського народу і від ляхів-поляків і від москалів-росіян, звернено увагу на освіту, на побут, на етнографію. І хоч у протилежности до «Основи» літературний матеріял на перших порах зведено до мінімуму, все ж таки від присутній (хоч би стаття Л. Маціевича в лютневій книзі про поляків і русинів), а пізніше був і офіційно санкціонований, спершу російською, а потім і українською мовою.

Спеціяльну увагу співробітники «Київської Старини» звертали на народні рухи в історії України, козацтво, гайдамаччина тощо. Взагалі вищі верстви не користувалися симпатіями дослідників, які друкували свої праці в журналі. Від середини минулого сторіччя чим далі тим більше серед українців переважала думка, що українська нація це народні маси. Вищі верстви чим далі денаціоналізувалися і пере-

---

50 Стор. 262—300 і в березневій книзі стор. 441—478.
51 Стор. 301—312.
52 Стор. 520—529.
53 Стор. 530—537.
54 Стор. 602—608.

ходили в ворожі табори і нехтували сромою, хоч значна частина шляхти-дворянства далі була стихійно, а часом і свідомо — українською.

Коли ж говорити про зміст і глибину наукової розробки, то «Київська Старина» стояла невимовно вище «Основи» (хоч деякі праці Костомарова, Куліша та інших і там були цікаві та науково обґрунтовані). Наполегливі студії співробітників, вишукування і публікація першорядних джерел до історії України та інші матеріяли сприяли тому, що «Київська Старина» дотепер має своє величезне значення і може сміло витримати порівняння з найкращими науковими журналами. Деякі там друковані матеріяли не втратили свого значення і після ста років, а це чи не найкращий комплімент на адресу наших тодішніх учених та їхнього журнала.

ВЖЕ ПОЯВИЛОСЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ У.І.Т.

ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС УКРАЇНИ

Редактор: **Любомир Винар**

Автори: **Іван Тесля і Евген Тютько**

Консультанти: **Марко Антонович, Олександер Добровський, Михайло Ждан, Наталія Кордиш-Головко, Олександер Оглоблин, Лев Шанковський.**

Це є перший атлас історії України призначений для педагогів, студентів і любителів історії України.

Книжка у твердій оправі начислює 190 сторінок великого формату.

Ціна 30 американських долярів з пересилкою.

Замовляти разом з поштовим переказом треба надсилати на адресу:

Ukrainian Historical Atlas
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

(1884—1973—1983)

ВПРОВАДЖЕННЯ

Десять літ тому, 8 червня 1973 р., в 12-ій годині дня в Новому Ульмі (Німеччина), на 90-му році життя перестало битися серце професора д-ра Наталії Полонської-Василенко. Перервалося трудолюбиве життя одного з найвидатніших сучасних українських істориків, блискучого педагога, видатної організаторки українського наукового життя і людини високої культури. Проф. Н. Полонська-Василенко була членом-основником УІТ, членом Редакції «Українського Історика» і першим заступником голови Українського Історичного Товариства. Вона причинилася у великій мірі до розбудови нашого журналу і до розгорнення праці нашого Товариства.

Відзначаючи 10-ліття смерти провідного члена УІТ, Редакція «Українського Історика» присвячує один відділ журналу Її славній пам'яті. Заразом почуваємося до милого обов'язку висловити щиру подяку д-рові Василеві Омельченкові, ґенеральному секретареві УВАН, за надіслані «Спогади» історика, і д-рові Дмитрові Штогринові з Іллінойського Університету за пересланння рідкісних друкованих праць проф. Наталії Полонської-Василенко. Ми віримо, що поміщені матеріяли причиняться до кращого вивчення життя і діяльности провідного українського історика і видатної культурно-громадської діячки.

Редактор «Українського Історика»

Наталія Полонська-Василенко

МОЯ НАУКОВА ПРАЦЯ (ВІЙНА, 1913—1916)

(Уривок із спогадів)

Так, широкий шлях лежав передо мною, але я відчувала, що мені бракує фізичних сил.[1] Кожного разу я відвідувала доктора Фаворського, він сумно хитав головою, вислухував уважніше мої легені, і казав, що треба мені покинути науку і вирушити на деякий час «туди, де ростуть помаранчі». Йому було добре казати про «помаранчі», коли мені треба було складати іспити, писати атляс, тримати коректи тощо. Повертаючись від нього, я ховала від батьків рецепти тіокола і крадькома його ковтала.

По закінченні іспитів я, за порадою когось з лікарів, не пригадую точніше, бо Фаворського не було тимчасово у Києві, вирішила поїхати на відпочинок на Балтицьке море. Мені він не радив їхати на південь, рішуче забороняв втомлятися, мандруючи по Європі, і вважав, що не гарячі, а солоні морські ванни добре впливатимуть на серце і нерви. Я поїхала до Либави, оглянула по дорозі Ригу, яка мені дуже подобалася. Оселилася в пансіоні в Либаві. Почала брати ванни в морській воді.

Либава досить велике, але сумне місто. Багато жидів, місто не цікаве, не гарне, позбавлене історичних традицій та краси. Там не було нічого цікавого для мене. Єдине, що було гарно — вечір на березі моря, коли сонце сідає в морські хвилі, і довго на пісочному березі залишаються сонячні проміння.

Я привезла багато книжок, але наука якось не посувалась у мене — я сумувала. Погода була весь час паскудна: щодня дощі, сонця майже не було. Я застудилась на холодних західних вітрах, і кінець кінцем покинула Либаву й вирушила до Києва.

Я вирішила компенсувати себе і закінчила літо в Одесі, де була вперше. Там я брала ванни, оглядала музеї, їздила на Фонтани, Ланжерон, Аркадію, і взагалі була зачарована Одесою. На початку серпня я повернулась до Києва, де треба провадити іспити в гімназії.

Там на мене чекала велика неприємність. Ще взимку, після перших позитивних рецензій, ми з Довнар-Запольським вирішили на-

[1] Писано в 1945 р. в таборі Мюнхен-Карлсфельд.

діслати 1-й том Атлясу на рецензію до Міністерства Народньої Освіти. Звичайно цього не треба було робити: краще було надіслати всі три томи разом. Надіслали до «Комісії для розгляду підручників для середньої школи». Там рецензував видання з історії професор Рождественський.

Коли я повернулась з Одеси, застала офіційно надіслану мені рецензію на Атляс від Комісії. Виявилось, що на рецензію Комісія передала Атляс археологу А. А. Спицину, замість того, щоб доручити її історикові, або педагогові. З 30 таблиць археології цей матеріял подається на 10—12 таблицях; решта — матеріял суто історичний, або мистецький. Спицин був одним з видатних археологів того часу, який вніс багато цінного в російську науку, але він нетерпимо ставився до чужих думок і вважав за аксіому всі свої гіпотези. Рецензія була написана в дуже різкому тоні. Не торкаючись якости наведеного мною археологічного матеріялу, Спицин «обрушився» на мене за те, що я вживаю терміни «доба переселення народів», «готські речі» — тоді як він вважав їх за «аланські». Пройшло з того часу 30 років, чимало прихильних рецензій було написано з приводу Атлясу, йому довелося відограти чималу ролю в історії української культури. Довгий час Атляс був єдиною книгою такого рода, і його таблиці широко передруковували з інших видань, здебільшого «скромно», не називаючи походження, виставляли на експозиціях, в музеях і т. д. І ніхто, крім Спицина, мені за те не докоряв, що я не вводила спірних положень археології. Висновок Спицина був рішучий: Атляс не може бути рекомендований для шкільного вжитку. Цей висновок повторила, вже від свого імени — Комісія.

Рецензія була написана в різкому тоні. Цей тон і закиди обурили мене і Довнар-Запольського. Ми вирішили, що я буду відповідати. Я написала дві відповіді: одну, більш скромну, надіслала до «Журнала Міністерства Народного Просвещенія», де була надрукована рецензія Спицина. Другу, більш гостру, різку і обширну відповідь я надрукувала окремою брошурою в друкарні Кульженка, і широко розповсюджувала.

Треба зауважити, що рецензія Спицина викликала різке незадоволення не лише у мене. Данилевич на цей раз забув свою ворожнечу й сам запропонував мені свою допомогу для відповіди, гідної «нахабства» Спицина. Я з подякою прийняла його допомогу і перевірила з ним всі мої аргументи, якими я доводила хибність закидів Спицина. Мені була дуже корисна допомога Данилевича тому, що я боялась в азарті боротьби зробити хибний крок. Коли була надрукована моя брошура «на правах рукописа», Флоринський, як цензор при зустрічі мені м'якко зауважив, що я не мала права її друкувати без згоди цензора, але додав, що моя відповідь остільки йому подобалась, що він немає ніяких претенсій. Коли я надіслала примірник брошури графині Уваровой, вона мені відповіла довгим, палко написаним листом, в якому висловила задоволення, що нарешті я дала

гідну відповідь Спицину, якого ніхто не любив, всі обурювались його брутальними виходами, але ніхто не наважувався виступити проти нього тому, що всі його боялись.

Дістала я лист сповнений співчуття від Городцова, якого вважала за кращого фахівця в галузі археології на той час. Таким чином, моя «честь» автора і археолога була регабілітована, але мої справи, як автора Атляса, який був розрахований на широкий збут в школах, стояли зле. Добре було потішати себе тим, що я права, що по Костромському з'їзді жартували, що можна сперечатися з розумнішими, бо він навчить тебе, з дурнішими, бо може навчиш його, але ніколи не сперечайся з Спицином, бо крім неприємности нічого не буде. Моя відповідь була надрукована в «Журналі Міністерства Народного Просвещенія», а на підставі моєї заяви Атляс передано іншому рецензентові. Проте не так, як я просила: не історикові, а історикові давнього письменства, І. О. Шляпкіну. Він поставився до живої справи, як до палеографічної загадки: він писав, що Спицин говорить так — Полонська інакше. Хто з них правий — він, Шляпкін, розібрати не може, але вважає, що правий Спицин вже тому, що старший за Полонську й має більше ім'я. Так було стверджено смертний вирок Атлясові. За умов того часу, щоб рекомендувати книгу учням, що більше, щоб придбати книгу для шкільної бібліотеки, треба було мати якщо не «рекомендацію», то «дозволення» Міністерства Освіти. Атляс здобув рекомендацію Военно-Навчального Відомства, але більша частина шкіл належала Міністерству Освіти — і там цього не було дано. Видання, яке мало 3000 примірників, не розійшлося. Правда, виписували багато, але всеж не так, як було потрібно, щоб видати другим виданням.

Ми з Кульженком не втрачали бодрости духа. Він мені весело казав, що якщо «прогорить» видання, то залишиться почуття «гордости», що ми нічого не робили для поганої реклями. Так воно «звучало гордо», але всеж було обидно за Атляс. Протягом 1913—1914 років було закінчено 2-й і 3-й випуски: в них було вміщено матеріяли до історії культури Московської Руси та України XVI—XVII ст., і Російської імперії XVIII—XIX ст., та України тої ж доби. Знов кожен з випусків викликав низку прихильних рецензій і не було жодної негативної. Для мене ясна стала помилка: треба було почекати закінчення видання і надіслати його разом на рецензію до Міністерства. Проте — можливо, що це не врятувало б Атлясу.

Було ясно, що справа не суто наукова. В Петербурзі приєдналося щось персональне, залаштункове, чого ми не знали у Києві, і з чим було важко вести боротьбу. В рецензії було зазначено серед помилок, що малюнки надто дрібні — їх було від 2 до 20 на сторінці великого «ін-кварто». Здається, в 1913 році вийшов в світ «Атляс», складений кількома співробітниками проф. С. Ф. Платонова. Він мав вийти багатьма випусками, але спочатку було видано один, присвячений Московській Русі. Там було подано, розміром ін-кварто, кілька малюнків з Олеарія, Майерберґа, тощо, стислим текстом. Ясно, що цей «Атляс» мав «забити» мій, але він обмежився одним випуском.

Стверджувало мою думку про не об'єктивне, зле наставлення в Міністерстві до мого Атлясу кілька фактів: Микола Прокопович передавав мені, що був здивований тим тоном роздратування, з яким балакали про мій атляс в салоні Петербурзьких істориків, з участю Платонова, і для нього залишилось неясним — що саме так дратувало людей? Його спроба оборонити Атляс не дала наслідків.

Пройшло 7 років і до Києва приїхав Микола Омельянович Макаренко, про якого буде мова далі. Він був співробітником Петербурзької Археологічної Комісії, відомий своїми вдалими розкопинами. Він мені оповідав, що брав участь в складанні петербурзького «Атлясу», і що йому давали завдання «забити якнайшвидше Атляс Полонської».

Звичайно, я не можу висловлювати ніяких гіпотез, чому треба було «забити Атляс», з яких міркувань? Цікаво, що сам Макаренко у Києві не раз казав, що вважає Атляс за дуже корисну книгу, не лише для шкіл, але і для широки кіл.

Підводячи підсумки моєї 35-річної наукової праці, я мушу сказати, що Атляс зо всіх моїх праць користувався найбільшою популярністю і приніс найбільше користи українській культурі. Де б я не була — в усіх містах України Атляс був відомий.

Передо мною поставало важливе завдання, що робити далі? Адріянова розпочала складати магістерські іспити. За законом, можна складати магістерський іспит не раніш, як за два роки по закінченні університету. Вона зверталась до Міністерства і їй було дозволено складати іспит раніш, виходячи з закінчення Жіночих курсів, а не університету. Так вирішила зробити й я. Свої лекції я скоротила як тільки можливо, обмежилась гімназією Байкової та асистентурою на курсах, і почала готуватися з російської історії, як головного предмету. За законом, складання іспитів обмежено певним терміном: я забула яким саме, здається 6 місяців. Тому, що канікули не враховуються, здебільшого люди починають іспити на весні, щоб захопити канікули, і закінчити їх в січні. Я вирішила зробити зусилля і скласти іспити протягом зими, починаючи з 1914 року, але готуватися почала заздалегідь. Почались наради з Довнар-Запольським. Він працював багато років в Московських архівах і добре їх знав. Всіх своїх учнів він спрямовував до Московських архівів і давав їм переважно теми з Московської історії. В цьому була його велика помилка, за яку довелось дорого йому заплатити. Він не знав і мало цікавився українськими архівами. Коли мені треба було вибирати тему, я відмовилась від теми з московської історії. Мої інтереси все більш оформлювались в бік історії та археології України.

Пропонував він мені дві теми: або розробку частини Румянцевського опису, над чим почав працювати В. С. Романовський, або ширшу тему: діяльність Потьомкіна на Південній Україні (Малоросії за термінологією того часу). Я вибрала другу тему. Вона мала спочатку будуватися приблизно так, як будувалась праця Г. А. Максимовича, присвячена Румянцеву.

Паралельно з підготовкою до іспитів, я поїхала збирати літературу й поволі готуватися до архівних розшуків для цієї праці.

Мої старші колеги з школи Довнар-Запольського почали поволі захищати дисертації. Не пригадую точно коли, здається в 1913 році, оборонив свою дисертацію «Управление гр. П. А. Румянцевым Малороссией» — Г. А. Максимович. Блідий був диспутант і бліді були опоненти.

Протилежністю був диспут Е. Д. Сташевського. Це була взагалі колоритна постать. Як я колись зазначала, молоденьким студентом одружився з донькою професора А. Антоновича,[2] років на 10 старшою від нього.

Ще студентом він звернув на себе увагу Довнар-Запольського і став його улюбленим учнем. Залишений стипендіянтом, він дістав наукове відрядження до Москви і протягом кількох років працював в архівах Юстиції та Міністерства Закордонних справ.

Темою його доповіді було — «Московська держава після „Смути"». Знане забезпечення його дружини Віри Афиногеновни давало можливість витрачати значні кошти на оплату переписки. Сташевський зав'язав знайомства в колах московських вчених, і як виявилось пізніше, вів там широку агітацію проти Довнар-Запольського і безшабашну рекляму. В засобах він мало соромився. В його оповіданнях завжди виходило, що він підказував Довнар-Запольському думки, а не навпаки. Важко казати, до якої групи чи партії він належав: в усякому разі, весь час праці в університеті та в Москві він, не зважаючи на сполучення через дружину, з Антоновичем, декларував свою приналежність до поступових кіл професорів, і не раз проти нього, як учня Довнар-Запольського, робилися закиди з боку правої частини професури.

В році 1911 Сташевський повернувся до Києва й розпочав магістерські іспити, які не склав так блискуче, як від нього очікували. Почалися деякі тертя між ним та Довнар-Запольським. Завдяки йому Сташевський дістав катедру в Комерційному Інституті та посаду асистента на Жіночих Курсах — разом зі мною. Проте на Курсах він негайно емансипувався від Довнара-Запольського та став вести семінар незалежно, а наступного семестру ця незалежність була санкціонована факультетом. Скінчено іспити. Поставлено питання про захист дисертації на тему «Очерки з истории Михаила Федоровича». Монографія була не досить ґрунтована, головним чином заснована на архівних джерелах, але історіографія питання була слабо розроблена. По Києву почали ходити різного роду чутки з приводу її, при чому ці чутки базувались на самореклямах Сташевського: казали, що він дає щось надзвичайне, нове; інші, навпаки, ганьбили її, не читаючи. Разом з тим тяглися неясні нитки з Москви, що Сташевський щось в Москві викрав в архівах. Чутки робилися все міцніші. Нераз мені довелося

[2] А. Антонович — фінансист, проф. Київського університету.

виступати в розмовах з цього приводу й доводити, що дослідник не може викрасти документ, якщо він його хоче використати: він не може посилатися на викрадений документ, не може зазначити, де він переховується. А тут сталася у мене така розмова з Влахопуловим, секретарем Товариства любителів соціяльних знань. Одного разу казав мені, чому він обрав історію середніх віків: Сташевський порадив йому спеціялізуватися на середньовіччі з таких міркувань: якщо взяти тему з історії Росії, всі архіви приступні, щось використаєш не так — відразу виведуть «на чисту воду», а там інше діло: жодний дослідник не поїде після Вас шукати використані Вами документи в якихось монастирях; пиши, що душа хоче! Мені стало страшно й огидно від цієї розперезаности, але я думала, що Благопулов приписав Сташевському власні думки.

Сташевський хотів випередити Смирнова й заняти катедру, яка була вакантною, тому що Данилевич не писав дисертації й залишився приват-доцентом. Офіційними опонентами були Довнар-Запольський і Іконников. Як неофіційні заявили бажання виступати Смирнов та Данилевич. Все це надавало диспуту незвичайний характер.

18-го листопада 1913 року відбувся диспут. Актовий зал не міг вмістити всіх, хто бажав бути. Почався диспут промовою Іконникова — академічно бездоганно, благодушно. Після нього виступив Довнар: його промова була академічна, але сувора, в ній зазначались помилки методичного характеру, невірне використовування джерел. Справа ускладнювалась тим, що Довнар не хотів давати негативного відзиву, і перед засіданням склав усний договір з Сташевським: він пропускає дисертацію, але Сташевський дає слово чести, що, діставши ступень магістра, не висуває кандидатури на професорську катедру, а захищає другу частину праці на ступень доктора, в якій вже виправить помилки дисертації першої. То був, звичайно, договір «довірочний». В суті — не міг Довнар-Запольський позбавити Сташевського того права, яке надавало йому одержання ступеня магістра — одержати катедру, як екстра-ординарний професор. Але Довнар-Запольський був фантаст, і в цьому пояснення найбільших помилок його багатогранного життя.

Сташевський слово дав, але не зберіг договору в таємниці й чутки попливли по Києву: передавалось, що професор заздрить своєму талановитому учню, і т. д. Все витворило неприємну атмосферу на диспуті.

Третім опонентом виступив Данилевич. Він нудно почав нанизувати помилки Сташевського, як намисто, переглядаючи томи різних книг і раптом по залі пролунав різкий висновок Данилевича: праця Сташевського не є внесок в науку, а плагіят! В залі все зашуміло, загуло... Декан Бубнов зупинив опонента. Данилевич встав і сказав, що більше немає зауважень, а спростувати його висновку, що праця — плагіят, Сташевський все однаково не зможе.

Після того виступив Смирнов, з різкою критикою окремих положень. Пізно, по четвертій годині закінчився диспут. Ступень Сташев-

ський дістав після майже годинного обговорення, незначною кількістю голосів, одним або двома. При виході з університету чекав натовп студентів, які не вмістились в залі. Словом — диспут був винятковий своїм характером та настроєм присутніх. Таких диспутів я більше не бачила, хоч часто була на диспутах. Він почасті нагадував диспут професора Тарле. Здається в 1920 р. він захищав дисертацію на тему «Утопія Томаса Мора» і було з'ясовано, що автор користувався не оригіналом, як зазначав в праці, а перекладом.

Скінчився диспут. Внаслідок його в колі істориків стався розкол: відношення Довнар-Запольського та Сташевського були цілком зіпсовані. Сташевський не міг подарувати йому суворої рецензії та договору. Смирнов був незадоволений тим, що Сташевський дістав ступень, і дістав раніш, ніж він. Данилевич розійшовся з Довнар-Запольським і не міг помиритися з тим, що Сташевський як магістер став потенціяльним претендентом на катедру в університеті.

**
*

Підготовку до іспитів на звання магістра я поєднувала зі збиранням матеріялів для дисертації. Головним чином архівні матеріяли для моєї теми перебували в Москві, в архівах Лефортовському та Міністерства Закордонних Справ, та в Катеринославі. На Різдво 1913—1914 років я зробила розвідку — поїхала до Москви, і розвідала, де що є. На масляну я поїхала до Катеринослава. Студіюючи питання про «Новоросію», я ніяк не могла зрозуміти, чому вона, країна, де було Запоріжжя, не вважається за Україну? На всі мої питання з цього приводу Довнар-Запольський відповідав жартуючи — «поїдете до Катеринослава, там побачите «запорізького батька» Яворницького та Біднова і на місці все стане ясно».

Губерніяльні архіви, в яких я хотіла працювати, були підвладні губернаторові і все залежало від того, як він поставиться до заїзджого дослідника. З цього боку у мене все було добре: губернатором у Катеринославі був брат у других Марії Осиповни Ікскюль, Володимир Арсенович Колобов. Він служив в гвардії, одружився з донькою Олександра II та балерини, «Гостемиловою», красунею, яка принесла в посаг зв'язки при дворі та значні кошти. Завдяки їй Колобов дістав пост губернатора. Ікскюль написала йому листа з приводу мене й той відповів, що для мене зробить усе, що може.

З такими сприятливими перспективами приїхала я до Катеринослава в понеділок. Того ж дня я зробила візиту Колобову. Його службовий кабінет містився в тому ж будинку, в якому він мешкав, на Потьомкінському бульварі. Він прийняв мене дуже добре і негайно подзвонив до Губерніяльного Правління, де містився архів, щоб мені дали все, що я буду бажати дістати й взагалі подати всіляку допомогу.

Від губернатора я поїхала до директора Комерційної школи, Антона Степановича Синявського. Там була невдача: виявилось, що Синявського немає в Катеринославі. Синявський належав до плеяди

учнів Антоновича, але виключений з університету за участь в студентських українських гуртках, переїхав до Одеси, і там скінчив університет. Він вміло вів свої справи й посідав у Катеринославі помітне місце: був директором комерційної школи, головою Вченої Архівної Комісії, директором її видань. Пізніш, за гетьмана, Синявський завідував відділом середньої школи в Міністерстві Освіти. Коли я почала працювати в Академії Наук він був головою комісії сходознавства. В 1930 році, коли на Україні почалось переслідування українських діячів, Синявський своєчасно покинув Київ, кілька років пробув на Далекому Сході (в Владивостоку і Хабаровську), звідти переїхав до Харкова, обминаючи Київ, потім опинився в Симферополі, де протягом кількох років був професором в Педагогічному Інституті. Там він збудував собі будинок, і здавалось, мав припинити свої мандри й вже осісти міцно. Але почались проти нього інтриги і він покинув Симферопіль і оселився в Нальчику як професор якогось ВУЗ. Там його застала війна 1941 року. Він не став евакуйоватися з совєтськими урядовцями.

Нальчик зайняли німці і Синявський здобув можливість з родиною (дружиною, донькою та сином другої доньки) переїхали до Київа. Тут він мав родичів, а головне — садибу на Лук'янівці. В перший день він прийшов до мене. Він сподівався, що у Києві працює Академія Наук, університет. Він ніяк не міг уявити, що німці припинили все життя! Його положення було важке. Він не міг орієнтуватися, не міг зрозуміти, що за німців можна буде працювати лише на користь німців, а не України. Не справдилася його надія на повернення у власність садиби: німці затягували справу. Положення Синявського було дуже важке: він мав уже коло 80 років, на руках його було три душі. Він почав метушитися. Дещо давала йому допомога Будинку Вчених, але то було замало. Тим часом донька-хемік дістала посаду на цукроварні і вся родина переїхала до неї. Так прожили Синявські літо 1943 року. А далі евакуювались до Перемишля. Там мав добру посаду п. Лучишин. Під час війни 1914—1917 року Лучишина, як хлопчика, було взято в полон й привезено до Катеринослава. Там він спинився служником Комерційної школи і Синявський як директор, звільнив його від праці й дав можливість вчитися. Хлопчик не забув доброго ставлення Синявського й коли змінилися обставини — він почав надсилати йому до Киева допомогу, а в Перемишлі — допоміг влаштуватися в якійсь школі на мешкання. Дальшої його долі не знаю. Знаю лише, що він не виїхав з Перемишля і залишився очікувати большевиків. Значну ролю для цього рішення було бажання, щоб внук міг об'єднатися з батьками, які залишилися на совєтській території. Його донька, Ніна Антоновна, опинилася на дальшій еміграції. Я її зустріла в Празі, а далі в Вінтерберзі: вона з супутником виїхала з Вінтерберґу далі до Німеччини, але я досі не чула про неї.[3]

[3] Пізніше з Мюнхена виїхала до Канади. Тепер є професором хемії в університеті в Нью-Йорку.

Не побачивши Синявського, я пішла до Василя Олексійовича Біднова. Він вже знав про мене з листів Довнара-Запольського й радо зустрів мене. Він був тоді років на 40, маленький, з широкими плечима, великою головою, з чорним волоссям, надто велике на зріст його обличчя з слідами віспи, освітлювалось прекрасними добрими очима, які він весь час прижмурював. Він мене радо зустрів, але побалакати про архіви нам не пощастило: то заважали діти, то приходили з паперами на підпис з семінарії, де він викладав, з Вченої Архівної Комісії. Нарешті, після кількох довгих перерв, я зібралася відходити, й Біднов сам сказав мені, що зручніше буде побалакати про все, що цікавить мене — у мене, і що він вечером зайде до мене. Так ми і умовилися.

Моя візита до Д. Т. Яворницького була невдалою, тепер я вже не пригадую, чому саме, здається, він був хворий. Познайомилась я з ним вже значно пізніше, незадовго до мого виїзду з Катеринослава, у музеї ім. Поля, де він був директором. Він мене прийняв дуже любезно, показував музей, і оповідав прекрасно, але речі, які не дуже мені подобалися: про те, яку шкоду роблять різні «гастролери», які приїзджають ніби-то для праці в архівах та музеях, як вони заважають взагалі працювати і як багато при цьому гине коштовних матеріялів. От так, казав він, приїхав мій власний родич, Терновський, почав збирати тут матеріяли для видання (тут він мав на увазі збірку цінних матеріялів, надруковану в «Трудах Катеринославського земства»), я йому дещо дав з моєї власної колекції, а він так і не повернув їх мені. Не можу сказати, щоб ці розмови приємно відбивалися на моєму настрої, і в усякому разі свідчили, що допомоги, сприятливого ставлення з боку Яворницького, я не зустріну. Ми побалакали, я з свого боку в жартівливій формі, але досить твердо сказала йому, що не подам матеріялів для збільшення прикладами його оповідань про архівних злодіїв. Яворницький трохи зніяковів, почав завіряти мене, що я помилилась, що в ніякому разі він не мав на увазі мене, і т. д. На цьому ми розійшлися, розійшлися на 13 років, коли знов зустрілися в Катеринославі, в тому ж музеї, але коли Яворницький зустрів мене, як відомого дослідника Запоріжжя, як визнану ним «Запорізьку матку», як жартуючи називав мене, ставлячи мене на один рівень з собою, як «Запорізьким батьком».

Мені було дуже шкода, що не вдалося побалакати як слід з Яворницьким: найбільше надій я тоді покладала на нього. Я з захопленням читала його праці, і тоді вони мені здавались безспірними. Після праці А. А. Скальковського я ще не помічала в них впливу романтизму й приймала цілком на віру характеристику запорізького козацтва, як «единого, монолітного товариства», як «Южно-русского лицарського ордена». Згодом моє ставлення до теорій Яворницького змінилось, але моя пошана до нього, як до талановитого дослідника і в той же час популяризатора історії Запоріжжя та Південної України від того не зменшилась. На власному досвіді я переконалась, як багато зробив Яворницький для поширення знання про Запоріжжя —

з одного боку та поглиблення інтересу до Південної України — з другого. В історії Південної України він став продовжителем праць А. А. Скальковського. Протягом 100 років цих двох талановитих письменників та дослідників панували в українській історіографії.

Як і Скальковський, Яворницький головним чином працював над архівними джерелами і найцінніші з його праці — як раз збірки архівних матеріялів; на схилі років, це признавав в розмові зі мною сам Яворницький.

Не зважаючи на те, що Яворницький видав багато документів надзвичайної історичної ваги, які всебічно освітлювали економічне та соціяльне життя запорожців, він в своїх працях стояв на засадах Скальковського та доводив, що запорожці були товариством, де панувала єдність, братерство, рівноправність, були «монолітною масою». Характерно, як Скальковський мріяв про талант Вальтера Скотта, так і Яворницький в розмові зі мною підкреслював, що після його лекції «про веніа леґенди» в Московському університеті, хтось з професорів сказав йому, що він поет — і це найбільше зробило приємність Яворницькому: поет в ньому домінував над історією.

Яворницький був деякий час приват-доцентом Московського університету. З кінця 90-их років остаточно оселився в Катеринославі. Він був директором музею заснованого Полем, і можна сказати без перебільшення — весь відділ української старовини та мистецтва був ним зібраний. Яворницький щороку їздив по Південній Україні і вишукував в церквах та у приватних осіб пам'ятки української старовини. Дехто з панотців дарували йому чи віддавали до музею старовинні речі, у декого він випрохував їх, використовуючи своє красномовство: він просив дати який-небудь старовинний хрест чи образ на тимчасове користування, але проходили місяці і він не повертав речей. І коли панотець приїздив сам та просив повернути — він казав, що річ, мовляв, вже «приручилась» і важко її віддати й засипав людину градом анекдотів, оповідав поки той не давав згоди на дальше «приручення».

Яворницький зібрав в Катеринославі величезну кількість запорізьких реліквій й взагалі пам'яток старовини: образи, портрети, посуд, зброю, частини одягу, навіть запорізькі «мажі», якими чумаки їздили по сіль.

Зібрав він також величезну збірку документів та фолкльорного матеріялу, на підставі яких почав складати словник.

В році 1929 Яворницького було обрано дійсним членом Академії Наук, при чому один з відзивів написала я. Він залишався в Катеринославі (Дніпропетровську) і лише на Сесії приїздив до Києва. Тим часом його положення почало хитатися. До того часу він добре ладив з партійцями: він чудово володів гумором, жартами природнього українця. Він був виключний оповідач, співбесідник і лагідно зачаровував співбесідника. Оповідали, як він зустрів Г. І. Петровського, «старосту» УССР, коли той відвідав музей: «Ну, давайте ж подивитися на Вас»,— казав він, затягуючи його до кабінету. «Ну як

же брешуть люди: кажуть сердитий, неприємний — а Ви ж маєте таке миле обличчя» ... В році 1930 такі жарти вже його не рятували. Проти Яворницького почали виступати комсомольці, обвинувачуючи його в різних ухилах, в тому, що він буржуазний історик, націоналіст тощо. В Академії Наук його позбавили платні. Але справу якось полагодили і Яворницького було поновлено в його званнях та положенні. Останніми роками Яворницький почав знов користуватися пошаною правячих кіл, як старий фахівець. Помер він в 1937 році.

Повертаюсь до спогадів про перебування в Катеринославі. Вечером до мене до готелю прийшов Біднов. Він приніс з собою докладні виписки з архіву, які мусіли мені допомогти орієнтуватися в архівних матеріялах. Приніс власноручно складений опис архіву (офіційного не було) і за цим списком я щодня замовляла архівні матеріяли. Таким чином В. Біднов в такій мірі полегшив менші розшуки потрібних матеріялів, що протягом двох тижнів, які я пробула в Катеринославі, я могла скласти повне уявлення про те, що саме має архів корисного для мене. Біднов був в цьому відношенні видатна особа. Скільки я працювала в архівах, скільки років сама служила в архівах, я мушу відзначити, що на великий жаль серед істориків та ще більше серед архівних робітників дуже рідко доводилось мені зустрічати таке ставлення до дослідників та ще таких молодих, якою в 1914 році була я. Біднов не лише допоміг мені орієнтуватися в архіві. Кілька разів він заходив до тої кімнати, де працювала я, і давав мені вказівки на місці, використовував свої знайомства та зв'язки в Правлінні. Дуже часто, якщо не щодня ввечері, Біднов приходив до мене, до мого номера, ми пили з ним чай та вели безконечні розмови на тему, яка найбільше цікавила мене: про положення Південної України XVIII ст. В наслідок цих бесід у мене вже тоді сформувалось моє розуміння історії Південної України, яке не раз після того я висловлювала в працях: що Південна Україна була й залишилась Україною, частиною великої України.

Оповідав Біднов і про себе. Він походив з духовної родини, скінчив семінарію та Київську Духовну Академію. Він цілком присвятив себе педагогічній та науковій праці. Чим більше він входив в архівні розшуки, тим більше захоплювався історією Запоріжжя. В «Летописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии» він вмістив низку дуже цінних архівних матеріялів.

Біднов інакше зрозумів історію Запоріжжя, ніж Яворницький: він відкинув серпанок романтизму і звернув увагу на економічні та соціяльні взаємовідносини на Запоріжжі. Його праця «Запоріжський зимовник», на жаль, мало відома, внесла багато нового в тлумачення цього інтересного явища. Цікавився Біднов не лише історією Запоріжжя: він студіював церковні, консисторські архіви і його реферат про те, що дають консисторські архіви для значення історії на XIII Археологічному з'їзді зробив велике враження на присутних й його було покладено як підвалину для тої реформи архівної справи, яку провадило духовне відомство.

Біднов, перебуваючи в Катеринославі, включився в український рух. Під тиском начальства він мусів під час реакції відійти від активної роботи, але за переконанням не відходив ніколи від української справи. Так застала його революція 1917 року. Року 1918 його було обрано професором українського університету в Кам'янець-Подільському, а далі з Директорією еміґрував за кордон. Він був професором Українського Вільного Університету в Празі та основоположником Українського Історично-Філологічного Т-ва в Празі. Пізніше перейшов до Варшавського університету.

В. Біднов весь час працював на еміґрації; відірваний від архівів — він перейшов на інший тип роботи: почасті на синтези, почасті — на історіографічну. Він написав дуже важливу біографію Скальковського, як історика України, і надрукував її в Науковому Збірнику, присвяченому Масарикові. Він почав друкувати також огляд праць Яворницького; у нього була заплянована також біографія з критичним оглядом праць інших істориків. Помер він в 1935 році в повному розцвіті сил.

На другий день по приїзді до Катеринослава я пішла до Губерніяльного Правління, яке містилось тоді на Потьомкінському бульварі Звичайно, попереджені губернатором, радники Губернського Правління добре зустріли мене й забезпечили можливістю працювати. Тоді я перейшла до безпосередніх стосунків з архиваріюсом. То була інтересна в своїому роді фіґура. Василь Олексійович Храповицький був колись заможним поміщиком, якщо не помиляюсь — Воронізької або Калузької губернії, все майно прожив і не знав, якими шляхами опинився в Катеринославському Губернському Правлінні на посаді архиваріюса. Він абсолютно не знав ні історії, ні архівної справи й не цікавився ними, а на мене дивився, як на самогубця, який добровільно прирік себе на працю в архіві.

Я розпочала працю. Щодня кур'єр мені приносив величезні в'язки архівних матеріялів, які я занотовувала, переглядала, робила записки, а головним чином робила для себе замітки — де що є. Так працювала я щодня, і в результаті праці склала докладний опис архіву з анотаціями.

В Катеринославському Губернському Правлінні переховувався тоді великий архівний матеріял: архіви Катеринославського Намісництва, Намісницького Правління, Казьонної Палати, Новоросійського Губернського Правління, Азовського Губернського Правління та інших установ. Всі ці архіви охоплювали добу з 1764 року і були в досить доброму стані. Крім того там були частини архівів попередньої доби — Нової Сербії та окремі справи з архіву Запорізької Січі, перевезеного заходами Скальковського до Одеси. Всі ці архіви були мало досліджені, і являли колосальный інтерес для історії Південної України, питань адміністрації та заселення країни.

Здається, на другий день як я приїхала, Колобов зробив мені візиту, чим схвилював маленький готель, де я зупинилась, а далі я дістала запрошення на обід. Там познайомилась я з його дружиною, дуже

гарною, високою і стрункою панею, я б сказала «Романовського типу». Я не пригадую долі Колобова, знаю лише, що після революції вона вже вдовою мешкала у Києві, на Тарасівській вулиці, але я з нею не зустрічалася, хоч через знайомих ми запрошували одна одну до себе.

Коли мені стало ясним, які документи найважливіші для мене, я звернулася до Колобова з останнім візитом і спитала його, чи не можна б було пересилати для мене для тимчасового користування документи. Характерна була відповідь Колобова: «Та заберіть хоч усе, нам тут нічого не потрібно», — заявив Голова Вченої Архівної Комісії. Питання було, лише на яку адресу, на яку установу надсилати матеріяли? Я назвала Бібліотеку та Центральний Архів університета — Колобов похитав головою. Я назвала Воєнно-Історичне Товариство — і він зрадів: оце, каже, найкраще! І справді, за кілька днів після мого повернення до Києва прийшов великий пакунок зі справами: коли я їх використала і надіслала до Катеринослава, прийшов другий, а там за порядком — третій. Коли почалась війна, я спішно повернула матеріяли до Архіву, але більше вже не одержувала нічого.

УКРАЇНСЬКЕ АКАДЕМІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО

Увага! **Увага!**

Щойно вийшов англомовний переклад ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ Михайла Коцюбинського, перлини української модерної літератури. Видання появилося у серії УАВ-а «Української клясики в перекладі» за реакцією **проф. Юрія Луцького.** Переклад виготовив **Марко Царинник.** Видання також включає обширну студію про М. Коцюбинського з під пера **проф. Богдана Рубчака.**

Mykhailo Kotsiubynsky

SHADOWS OF FORGOTTEN ANCESTORS

1981 Тверда окладинка 14.50 ам. дол.

Замовлення з грошевим переказом надсилати до:

Ukrainian Academic Press
P. O. Box 263
Littleton, Colorado 80160

О. Моргун

ДО ЖИТТЄПИСУ НАТАЛІЇ ДМИТРІВНИ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО-МОРГУН

Примітка від редакції:

Тут друкуємо замітки земського і кооперативного діяча Олександра Моргуна, останнього чоловіка Н. Д. Полонської-Василенко-Моргун. Автор замітки (1874—1961), виїхавши на еміґрацію, був професором Української Високої Економічної Школи і Українського Технічно-Господарського Інституту. Він має ряд друкованих праць, а серед них одна була поміщена також на сторінках «Українського Історика»: «Українські діячі в земствах» (У.І., 1969, ч. 1—3 (21—23), стор. 56—64.

Стаття О. Моргуна свого часу не була друкована. Вона написана дуже чуттєво з нагоди 70-х роковин Н. Д. Полонської-Василенко на початку 1954 року (позначена 20. 1. 1954) і саме ця чуттєвість вплинула на те, що вона лишилася в рукопису. Тепер же, понад 20 років після смерти її автора і понад десять років від смерти Н. Полонської-Василенко-Моргун, подаємо її як оцінку нашого визначного історика людиною, яка її знала дуже інтимно і подала деякі риси до біографії дослідниці, яких ми ніде інде не зустрічаємо. Статтю друкуємо з дуже незначними змінами і скороченнями.

**
*

На вимогу однієї високоповажаної особи подаю декілька рядків про Н. Полонську-Василенко. Стараюся додержуватися об'єктивности, але, як чоловік її, не заперечуватиму проти закидів у пристрасті. Одна тільки заява, що обрав я дружиною Наталію Дмитрівну через те, що виявилася вона найкращою з усіх жінок на цілому світі, викличе бурхливий протест багатьох чоловіків, які с в о ї х дружин шанують також як найкращих на світі. Я не викликаю їх на бій, а міцно стискаю руки їх, як товаришів по щастю.

Ні наукової характеристики, ні бібліографії праць не подаю; обмежусь власними спостереженнями, що їх набуто на протязі двадцяти років близького знайомства.

Народилася Н. Полонська-Василенко 13 лютого (нового стилю) 1884 року в Харкові. З 1889 р. і до еміґрації 1943 р. проживала в Києві, який добре знає, палко любить і за яким тужить. Батьки Н. Полонської-Василенко належали до вищих культурних кіл Києва, жили інтелектуальними інтересами. Батько її генерал артилерії Д. Меньшов,

з українського роду із Слобідської України, родич відомого дослідника Слобожанщини та Південної України Григорія Данилевського, захоплювався історією Києва, був автором декількох друкованих праць з історії, активним діячем Київського Воєнно-Історичного Товариства. Найближче оточення Н. Полонської-Василенко складалося з таких осіб: П. Матюшенко та його син, пізніше проф. Б. Матюшенко, родина М. Требинської, професори М. і Л. Яснопольські, В. Іконников, М. Довнар-Запольський, М. Василенко, Д. Багалій з родиною, А. Кримський, С. Єфремов, М. Слабченко, О. Оглоблин, П. Курінний, В. Базилевич. Дуже близька до неї була письменниця Л. Старицька-Черняхівська з чоловіком О. Черняхівським. У такому оточенні вона перебувала, а це в свою чергу кидає світло на її інтереси і прагнення.

Наукову працю розпочала Н. Полонська-Василенко з 1909 р. архівними дослідами. З 1912 р. була асистентом при катедрі історії і методики викладання історії на Вищих Жіночих Курсах. У роках 1913—14 надруковано капітальну працю: «Культурно-історичний атлас» — 120 таблиць — in folio — малюнків і коло 200 стор. тексту до них. Головну увагу в Атласі, що й до цього часу зберігає наукову вартість, приділено Україні. Така «тенденційність» викликала з боку російського міністерства освіти заборону цього атласу в учбових закладах містерства освіти.

1916 року Н. Полонська-Василенко здобула, як перша з-поміж українських жінок, доцентуру по катедрі історії в Київському університеті. З того часу вона була професором різних вищих шкіл Києва: Вищих Жіночих Курсів, Інститутів археології та географії, Художнього інституту. З 1924 року працює виключно в Українській Академії Наук, в різних комісіях історії України.

З наукових праць Н. Полонської-Василенко, кількістю біля 200, найвидатнішою є монографія «Заселення Південної України в середині XVIII стол.». Майже 20 років витрачено на дослідження цього питання в архівах України, Криму та Москви. Дехто з істориків України (О. Оглоблин, В. Пічета) запевняли, що Полонська-Василенко відвоювала Південну Україну від Москви, яка привласнила її собі найменувавши «Новоросією». Ця монографія зараз перекладена англійською мовою для видання в США. За цю працю здобула вона ступінь доктора історії.

На еміграції Полонська-Василенко працює як професор Українського Вільного Університету, Богословської Академії, дійсний член УВАН і НТШ; у 1953 р. її обрали дійсним членом Міжнародної Академії Наук у Парижі.

У суспільно-політичній діяльності Н. Полонська-Василенко належить до національно-державницького напрямку ідеї суверенної соборної української держави. Визнаючи певні суто історичні заслуги школи народолюбців, яка після Максимовича і Костомарова завершила свою добу епохальними для історії України працями В. Антоновича та М. Грушевського, Полонська-Василенко на власні очі спостерігала переродження цього народолюбства в демагогічно-політичний рух. У своїх працях вона сприймає і розгортає патріотично-дер-

жавницьку ідеологію В. Липинського, С. Томашівського, Д. Дорошенка; в працях О. Оглоблина, Б. Крупницького, П. Курінного і Н. Полонської-Василенко переможно виступає державницька школа. У курсі історії України, в своїх дослідах, на лекціях, в публічних доповідях подає Полонська-Василенко в сяйві величі і слави улюблену нею княжу Київську добу, бурхливу Гетьманщину — часи розквіту суверенної держави України.

Як історик української церкви, Полонська-Василенко надхненна високою релігійністю, шукає шляхів до поєднання церков. Не допустимо, каже вона, поєднувати щирість молитов про єдність віри, про сполучення нашої святої церкви з церквами всіх народів і з'єднання всіх — із проповіддю церковної ворожнечі та роз'єднання. Правдивий український патріот для осягнення національно-державницьких ідеалів повинен прагнути церковної єдности, яка сприятиме здійсненню наших національно-політичних ідеалів. Будь-яке поглиблення та поширювання Збруча, а найбільше духовне, боляче вражає соборно-державницькі почування Полонської-Василенко.

Досліджуючи минуле України, з правдивим захопленням вдивляючись у героїчні виявлення Духа нашої давнини, Полонська-Василенко шанує національні традиції і почуває драматичний поступ історії, не відрікається від сучасности, а за порадою творця «Фауста» — Ґете, прагне сполучити кращі національні традиції з непереможним Духом Доби, вишукуючи серед різних виявлень його справді людяні, дійсно поступові християнські напрямні.

Так, щодо державно-політичного устрою Н. Полонська-Василенко рішуче тримається поступових конституційно-демократичних поглядів. В сучасному поступі Генія Доби все більшу увагу і симпатію викликає у неї жіночий рух. Жіноча добротворча сила, твердить Полонська-Василенко, могутніша за атомну енергію. Найбільше зворушує її жіночий рух українок на еміґрації, що ним охоплено всі землі й країни, до яких потрапили наші жінки. Дивуватися треба організаційній енергії і здібностям їх. Ще не вмерла Україна, якщо живуть і діють українки! Не можна, каже вона, рівняти овіяний патріотизмом рух українок з жіночими рухами інших націй, що за найдемократичнішими деклярацією виявляють помітний ухил до міщанської обмежености. Такий підхід примусив Полонську-Василенко шукати в минулому і сучасному України привабливі постаті героїчних, жертвенних українок, що повинні правити за найвищі взірці патріотизму і прикрашати життя найвищою в світі красою.

Так, нехай Полонська-Василенко добрий науковець, а що ж за людина вона? Тут я вже можу виступати як найвищий і неперевершений фахівець. Років 30 тому якось улітку зустрів я у Києві в Ботанічному саді біля величної ампірної будівлі університету Наталю Дмитрівну, дружину мого друга академіка М. Василенка. У розмові зауважив я, що Ботанічний сад завжди навівав на мене блаженний настрій юних днів весни. «А я найкращі дні мого життя провела в Архіві Давніх Актів», відповіла вона, показуючи на вікна другого

поверху університету, де містився той архів. І це був не жарт. Ціле життя охоплена була Полонська-Василенко незвичайною пристрастю до архівів. Вишукувати серед пожовклих, напівзотлілих древніх актів історію рідного краю, це найвища її насолода, велике щастя. І тяжко сумує вона на еміграції якраз через те, що бракує тут тих архівів, а багато з них навіки загинуло під час останньої війни, загинув також і найцінніший архів Війська Запорізького.

Проте, зайві побоювання, що Полонська-Василенко якась тоскна синя панчоха або черствий сухар. Ні, це справді чарівна людина, і що більше пізнаєте ви її, то ширше і глибше відкриваються привабливі властивості чарівної природи її. Де вона не проживала б, хата її притягає інтелектуальну українську еліту, починаючи з останніх могикан Старої Української Громади. Через «сальон» Полонської-Василенко пройшли майже всі видатні культурні діячі України. Ніде не можна було почути стільки жартів, дотепів, їдких сарказмів! Серед постійних відвідувачів її виділялися такі клясичні майстри гострого українського гумору як А. Кримський, С. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська, С. Буда, Д. Багалій, Д. Яворницький. Ні, не синя панчоха, не цвібак Полонська-Василенко! Як молода була, любила танцювати, їздити верхи і назавжди зберегла пристрасть до поезії, мистецтва, музики, але все це не перешкоджало архівній пристрасті.

Як видатний промовець, виступає вона з успіхом (на 70-му році життя) з доповідями в Мюнхені. Як негативну рису Полонської-Василенко слід відзначити недипломатичну гарячу реакцію її на всяку неправду і підлоту через що набуває вона, хоч і нечисленних, але запеклих ворогів серед авторів ганебних підлот.

Юд, Каїнів, злодіїв не так багато і вони зникли б, а наше життя було б прекрасне, — твердить Полонська-Василенко, — якби не мільйони невтральних, байдужих боягузів, обережних страхополохів. В історії, в житті велику ролю відіграють особи, і горе тій нації, де одиниці відважних патріотів потопають в каламутному морі еґоїстичного, обережного міщанства. Сіре, понуре, нікчемне життя мільйонів цих байдужих, невтральних міщан, що з їх середовища виходить чимало татарських людей і всіляких угодовців-кар'єристів, які намагаються замаскуватися під Конрада Валенрода. Такого ж понуро-міщанського занепадницького походження сучасний екзистенціоналізм, та й наше еміграційне нещастя — пизня, ворожнеча — в той час, як український народ конає в тяжких стражданнях від большевицької тиранії і кличе вірних синів своїх на допомогу, що можлива лише за умов нашої згоди і єдности. Навіки залишається мудрим і правдивим речення: не високими, товстими мурами борониться місто, а відвагою його громадян. Така патріотична історіографія Полонської-Василенко здобута нею з історичних архівів і уважного спостереження драматичних подій останнього півстоліття.

Любомир Винар

МАТЕРІЯЛИ ДО БІОГРАФІЇ ПРОФ. НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

I.

Вже десять років проминуло від смерти проф. д-р Наталії Полонської-Василенко, одної із провідних істориків нашої доби, блискучого лектора-педагога і видатної організаторки українського наукового життя. Її діяльність і творча спадщина заслуговує на всебічне вивчення дослідників розвитку української історіографії й українських наукових і високошкільних установ у 20-му столітті.

Відзначаючи десятиліття смерти Наталії Полонської-Василенко, бажаю бодай коротко обговорити такі питання: 1) Джерела (друковані і недруковані) до біографії дослідниці; 2) Моя співпраця з проф. Н. Полонською-Василенко і 3) Листування Н. Полонської-Василенко, як вступ до її друкованих листів, в тому числі «Українського Історика».

Вірю, що подані матеріяли причиняться до кращого висвітлення і зрозуміння окремих етапів життя і творчости проф. Наталії Полонської-Василенко, заслуженого історика, якій, як своєчасно писав проф. О. Оглоблин, належиться почесне місце в українській історіографії.

Біографічні джерела і матеріяли

Досліджуючи найважливіші джерела до життя Наталії Дмитрівни, треба в першу чергу відмітити її недруковані «Спогади», які охоплюють роки 1884 до 1918 і включають важливі дані про її родинне, студентське і наукове життя. Ці спогади проф. Полонська-Василенко писала від липня 1945 року до 1966.[1] Спогади складаються з таких

---

[1] У «Вступі» до спогадів проф. Н. Полонська-Василенко інформувала, що «ці спогади було написано в липні—серпні 1945 року у Трансфельдені, в районі Пассау, в «гастгаузу» фрау Марії Ваґнер ... Спогади ці охоче читали колеги автора по університету (ідеться про професорів УВУ—Л.В.), і вони ще тоді радили авторові надрукувати їх. Але тільки в 1966 році автор міг приступити до остаточного редаґування спогадів та продовження їх; у Трансфельдені було написано до 1918 року». [Н. Полонська-Василенко, «Спогади», част. І. «Дитинство, 1884—1896», стор. 1(рукопис)]. Цікаво згадати, що в листі від 18. III. 1971 проф. Полонська-Василенко писала мені, що вона допровадила спогади до 1924 року. За інформацією проф. В. Омель-

частин: «Дитинство», «Студентські часи», «Перші кроки на науковому шляху (1911—1913)», «Наукова праця (1913—1918)». Про цю автобіографічну працю Наталія Дмитрівна згадувала у своїх листах до мене (гляди додаток, ч. 6, ч. 11) і бажала друкувати їх на сторінках «Українського Історика» — проте їхній розмір не дозволяв цей намір зреалізувати. Зміст спогадів вийнятково цікавий і цінний. Авторка не була сухим хронікарем біжучих подій. Її опис барвистий і ясний. Наталія Дмитрівна відтворила своє родинне і інтелектуальне середовище, в якому вона виростала і оформлювала свій науковий і суспільний світогляд. УІТ буде старатися видати цю цінну працю, покищо друкуємо уривок із «Спогадів» в біжучому числі нашого журналу.[2]

Дослідниця також друкувала окремі спогади про важливіші події, про українських вчених і діячів на сторінках різних періодичних і неперіодичних видань. Хронологічно охоплюють вони усі періоди життя Наталії Дмитрівної[3] і являються важливим джерельним матеріялом для української історії в 20-му столітті.

Листування проф. Наталії Полонської-Василенко становить чергову категорію першоджерельних матеріялів. У листі від 23. XI. 1968 року вона писала, що в своєму архіві зберігає «біля 200 течок кореспонденції — листи від мене, іноді копії моїх відповідей. Оригінали листів Дорошенка, Крупницького, Борщака, Бучка, митр. Іларіона, Ніканора, Ветухова, Шульгіна, тощо».[4] Самозрозуміло, в архівах вищезгаданих осіб, які у більшости передано в архіви різних наукових установ, знайдемо листи дослідниці. Мабуть найбагатша збірка листів проф. Н. Полонської-Василенко знаходиться в архіві проф. О. Оглоблина, з яким вона співпрацювала тісно ще з київських часів і якого уважала за свого близького друга. Також листи Наталії Дмитрівної знаходяться в архівах українських наукових установ (УВУ, УВАН, НТШ, Інститут ім. В. Липинського), а також в різних українських вчених і діячів, з якими вона переписувалася і співпрацювала.

ченка — в архіві УВАН зберігається машинопис спогадів авторки до 1918 року. Можливо, що Наталія Дмитрівна мала на увазі уривки із спогадів, які друкувалися в різних серійних виданнях і охоплювали часи після 1918 року.

[2] На цьому місці складаю щиру подяку д-рові В. Омельченкові за надіслання «Спогадів» для друку в «Українському Історику».

[3] В «Українському Історику» видруковано такі спогади: «Олександер Петрович Оглоблин в очах сучасниці» (ч. 1—3, 1970), «Сторінки спогадів: Український Вільний Університет» (ч. 3—4, 1965). З інших спогадів згадаємо: «С. О. Єфремов. Спогади» і «Михайло Слабченко» в *СВУ-СУМ Збірник ч. 2*, 1964; «Київ часів М. Зерова та П. Филиповича», *Безсмертні*. Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. Мюнхен, 1963; «Остання п'єса Л. М. Старицької-Черняхівської», *Україна* (Париж), ч. 8. 1952. Друковані спогади НПВ на сторінках українських часописів вичислені в її бібліографії праць. Гляди *Науковий Збірник УВУ*, ч. 7, 1963, стор. 136—137.

[4] Лист Н. Полонської-Василенко до Л. Винара від 23. XI. 1968.

Листи Наталії Полонської-Василенко є важливим джерельним матеріялом для дослідження українського академічно-наукового життя на еміграції, в якому вона брала живу участь. Вони також віддзеркалюють погляди Наталії Дмитрівни на різні аспекти діяльности українських наукових установ, поодиноких вчених, а також її настанову до суспільно-громадського і політичного життя української еміграції. Писала вона щиро, безпосередньо без огляду на те, чи її погляди до вподоби відборцям її листів, чи ні. Саме тому являються вони прецінним джерелом до вивчення її життя і світогляду.

Думаю, що в архівних установах УРСР зберігається листування проф. Полонської-Василенко з-перед Другої світової війни. Проте не маємо жодних віродайних інформацій про ці справи.

Як відомо, після смерти проф. Полонської-Василенко, її архів (листування, рукописи) передано до архіву УВАН в Нью-Йорку. Віримо, що у відносно короткому часі цей архів буде упорядкований.

Тепер бажаємо зупинитися на важливіших друкованих працях, присвячених життю і творчости історика. Їх відносно мало, не зважаючи на ваговитий внесок дослідниці в українську історіографію. У першу чергу згадаємо статтю проф. О. Оглоблина «Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко», яка появилася з нагоди 80-ліття історика в *Наукових Записках* УВУ (ч. 7, 1963, стор. 95—100). В статті подано ядерну характеристику наукової діяльности і творчости Наталії Дмитрівни, як видатної представниці київської школи Володимира Антоновича, яка займає почесне місце в українській історіографії. Окремий розділ, присвячений розглядові історичних праць історика, дав О. Оглоблин в його нарисі «Українська історіографія, 1917—1956»[5] — це властиво єдина історіографічна розвідка про історичні праці дослідниці. З інших біографічних праць згадаю короткий біографічний нарис Іраїди Ґерус-Тарновецької *Наталія Полонська-Василенко* (Вінніпеґ, 1974. Серія УВАН: Українські вчені, ч. 7) і біографічну статтю Василя Омельченка «Наталія Полонська-Василенко» *(Український Історик,* ч. 1—3, 1969, стор. 87—94). Тут не вичисляємо газетні статті, присвячені різним ювілеям дослідниці. Згадаємо лише про обширну публіцистичну статтю Зенона Пеленського «Наша достойна пані» (*Християнський Голос,* чч. 16—17 за 1973, стор. 5—6), що появилася з нагоди випуску першого тому її «Історії України».

Під кінець хочу згадати про дві друковані бібліографії праць Н. Полонської-Василенко. Перша появилася в 1963 р. в *Наукових Записках УВУ* (ч. 7, стор. 128—137), друга бібліографія є передруком першої з малими доповненнями і її видав УВУ як додаток до німецько-

---

[5] O. Ohloblyn, *Ukrainian Historiography, 1917—1956.* New York, 1957, pp. 326—328 (The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences..., Vol. V—VI). Проф. О. Оглоблин також подав цінну характеристику праць Наталії Дмитрівни, присвячених історії Запоріжжя, в «Передмові» до першого тому збірника статтей Н. Полонської-Василенко, *Запоріжжя XVIII стол. та його спадщина* (Мюнхен, «Дніпрова Хвиля», 1965, стор. 7—10).

мовної праці Н. Полонської-Василенко «Дві концепції історії України і Росії», в 1970 році. Ці бібліографічні видання, уложені за тематично-хронологічним принципом, реєструють праці історика до 1969 року. Проте знаходимо в цих виданнях деякі пропуски (зокрема друкованих праць дослідниці до 1910 року), а також бібліографічний опис деяких поданих праць не є повний, а часами помилковий. Вибрану бібліографію важливіших праць Н. Полонської-Василенко подано також в енциклопедичній статті проф. О. Оглоблина «Полонська-Василенко Наталія» (*Енциклопедія Українознавства*, т. 6, 1970, стор. 2198). Офіційні вістки про академічну і наукову працю проф. Н. Полонської-Василенко знаходимо в «Бюлетенях УВУ» (1948—1973), «Бюлетенях УВАН» (1946—1947) і «Хроніках НТШ» (1947—1975).

Ми віримо, що у відносно короткому часі появиться обширна біоісторіографічна студія про життя і творчість заслуженої дослідниці історії України — проф. Наталії Полонської-Василенко, яка виповнить поважну прогалину в історіографічній літературі.

Наша співпраця і листування

Проф. Наталію Полонську-Василенко я знав довгі роки, починаючи від 1950 року. Я був її студентом, складав у неї іспити,[6] вона була одним із рецензентів моєї докторської і габілітаційної праці на УВУ, а згодом, після мойого виїзду до Америки, між нами нав'язалося безперебійне листування, яке тривало аж до її смерти в 1973 році. Наталія Полонська-Василенко тішилася між студентами великою популярністю, як блискучий викладач, а заразом мала репутацію строгої професорки, яка вимагала солідного знання історичних джерел і літератури. Студенти її любили і шанували і вона була щирою їхньою опікункою. Проф. Наталія Полонська-Василенко відносилася до мене як до свойого молодшого товариша-історика, служила своїми порадами в деяких наукових дослідженнях, а також радилася відносно різних наукових і академічних справ. Мені здається, що вона мала до мене велике довір'я і часами пересилала мені копії своїх листів до інших людей, а також витяги з протоколів засідань Професорської Ради УВУ. Вона надіялася на мій поворот до Німеччини, бажаючи «омолодити» професорський склад Історично-філософічного факультету

[6] Пригадую мій перший іспит у проф. Полонської-Василенко у 1950 р., який охоплював середньовічну історію і зв'язки України із Заходом. Перше питання її відносилося до характеристики закордонної політики кн. Володимира Великого і вияснення ролі Бруна з Кверфурту на дворі Володимира Великого. Друге питання Професор поставила про споріднення родини короля Данила Романовича з німецьким графським родом Шварцбургів і Ройсів. Я міг задовільно відповісти на перше питання, а відносно другого Наталія Дмитрівна порадила мені перестудіювати відповідну літературу... Вона мала репутацію «гострого професора».

УВУ.[7] Завдяки її старанням УВАН у Німеччині видала мою монографію про кн. Дмитра Вишневецького, до якої написала доброзичливу передмову.[8] Найближчий період нашої співпраці припадає на роки 1963 до 1973 у зв'язку із оснуванням «Українського Історика» (1963) і Українського Історичного Товариства (1965).

Починаючи від 1964 року, проф. Н. Полонська-Василенко стала одним із найближчих співробітників «Українського Історика» і була членом Редакційної Колегії журналу. З її листування бачимо її зацікавлення журналом. Наталія Дмитрівна подавала свої критичні коментарі до матеріялів, видрукуваних в У.І., надсилала до журналу свої власні статті і рецензії,[9] а також приєднувала до співпраці нових співробітників журналу. Від неї я одержав рукопис спогадів її чоловіка, академіка Миколи Василенка, що частинно були видруковані на сторінках У.І.[10] Часами проф. Полонська-Василенко емоційно реаґувала на справи друкування У.І. Пригадую її тривогу про долю журналу в 1971 році у зв'язку із переданням експедиції У.І. друкарні «Логос». Вона писала: «Загальна опінія: часопису кінець. Відповідаю словами Гоголя, що вклав їх до уст Бульби, слова, що сказав він Андрієві: «Я тебе породив, я тебе й уб'ю»... Так і Ви — Ви створили «Українського Історика» — і Ви його вбиваєте».[11] Звичайно, це було явне перебільшення, але рівночасно цей уривок її листа вказує на справжню турботу і емоційність Наталії Дмитрівни в справах «Українського Історика». З перспективи часу можу ствердити, що проф. Н. Полонська-Василенко була одною з найбільш активних членів Редакційної Колегії У.І. і причинилася у значній мірі до росту єдиного українського історичного журналу на Заході.

---

[7] У листі від 4. V. 1964 року Н. Полонська-Василенко писала мені: «Ви, гадаю, не маєте сумніву в мойому доброму ставленні до Вас, моїй — я дозволила б собі сказати — материнській радости з приводу Ваших успіхів, мойому бажанню бачити Вас моїм спадкоємцем в УВУ» (Архів Л. Винара).

[8] Любомир Винар, *Князь Дмитро Вишневецький*. Мюнхен, Українська Вільна Академія Наук у Німеччині. Історична Секція, 1964, стор. 5—6.

[9] З друкованих статтей НПВ в У.І. згадаємо: «Академік Агатангел Юхимович Кримський» (ч. 3—4, 1971), «Архів Запорізької Січі та питання про видання його» (ч. 1—4, 1968), «Микола Прокопович Василенко — життя та наукова діяльність» (ч. 3—4, 1966), «До історії архівів Києва» (ч. 1—4, 1968), «До історії України XIX стол.» (ч. 4, 1964), «Наукова спадщина академіка А. Ю. Кримського» (чч. 3—4, 1973), «Олександер Петрович Оглоблин в очах сучасниці» (чч. 1—3, 1970), «Пам'яті Домета Олянчина» (ч. 4, 1970), «Сторінки спогадів: Український Вільний Університет» (чч. 3—4, 1965), «Український Вільний Університет» (чч. 1—2, 1971).

[10] Із спогадів М. Василенка видруковано: «Два тижні в Лук'янівській тюрмі» (У.І., чч. 1—2, 1972; чч. 1—2, 1973) і «Історія мого приват доцентства» (У.І., чч. 3—4, 1966).

[11] Лист НПВ від 26. XI. 1971.

Не меншу ролю відограла вона в творенні і розгорненні праці Українського Історичного Товариства.[12] Наталія Дмитрівна надзвичайно позитивно поставилася до справи творення УІТ і стала членом Ініціятивної Групи Товариства. Також вона приєднала до нашого гурта професорів П. Курінного і М. Міллера з Мюнхену і тим самим зміцнила позиції повоповсталого товариства в Европі. Проф. Н. Полонська-Василенко стала першим заступником голови Товариства, яке очолив проф. Олександер Оглоблин. У 1965 році я звернувся до Наталії Дмитрівни з проханням оснувати клітину УІТ в Мюнхені. Вона на це погодилася і вже 24 жовтня 1965 року така клітина постала і вона її очолила. Протягом наступних років проф. Н. Полонська-Василенко допомагала в розгорненні праці УІТ і в розбудові «Українського Історика». Завжди служила своїми порадами і можна сказати, що побіч УВУ, аж до самої смерти Наталія Дмитрівна жила справами нашого товариства.

В окремому розділі нашої довідки друкуємо 14 листів проф. Н. Полонської-Василенко до автора цих рядків. Вони становлять лише незначну частину її листів, які знаходяться в моєму архіві. Усі листи, за вийнятком останнього (ч. 14), писані на машинці. Деякі листи друкуються з незначними скороченнями; я також додав декілька приміток для кращого зрозуміння деяких справ, порушених авторкою листів.

Друковані листи відносяться до останнього десятиліття життя Наталії Полонської-Василенко (1962—1973) і віддзеркалюють її турботи і погляди на діяльність УВУ, УІТ, зміст «Українського Історика» й інші справи. Журилася вона виданням рукопису монографії Дмитра Дорошенка «Гетьман Петро Дорошенко», переживала справу видання творів її чоловіка, акад. М. Василенка, які обіцяв видати проф. О. Пріцак з рамені українського осередку при Гарвардському університеті, а також коментувала різні видання і обговорювала пляни її власних праць. Проте найбільш болючою справою для проф. Наталії Полонської-Василенко було видання її двотомної «Історії України» (гляди чч. 8, 9, 10, 11, 12). У листі від 6. І. 1971 вона писала, що справа «Історії України» — «моя рана, що не загоюється». В чому ж була справа? Ішлося про «Українське Видавництво» в Мюнхені, яке взяло на себе зобов'язання видати «Історію України» і від 1964 року зволікало з друком (докладніша згадка про ці справи в листі від 6. І. 1971, ч. 8). Вона була дуже незадоволена «Українським Видавництвом», мовним (В. Давиденко) і «загальним» (Степан Ленкавський) редакторами її праці. Проф. Полонська-Василенко вислала уповноваження Управі У.І.Т. зайнятися цею неприємною справою (гляди ч. 9), а в листі від 11. IV 1972 звернулася до мене з проханням стати співавтором її дру-

[12] Докладніше про працю НПВ в УІТ подано в моїй статті «Професор Наталія Полонська-Василенко і Українське Історичне Т-во», *Український Історик*, чч. 1—3, 1969, стор. 102—105. Мої думки про наукову діяльність проф. Полонської-Василенко я висловив у статті «Пам'яті проф. Наталії Полонської-Василенко», *Америка*, ч. 121 за 3 липня 1973.

гого тому «Історії України» (ішлося про перевірку тексту і доповнення літератури). У листі від 20. IV 1972 писала, що бажала б мати мене «як співробітника: щоб на випадок моєї смерти, чи втрати працездатности, була б особа, яка б мала право втручатися в справу видання II тому» (ч. 12). Також у цьому листі ще раз нагадує, що «треба звірити текст» і висловлювала побоювання, що «в разі моєї смерти вони перероблять щось». Справа в тому, що вона обвинувачувала мовного редактора в переробленні її тексту і то «з великими помилками» (гляди ч. 8). Я робив, що міг — писав до видавництва і старався, щоб справа видання «Історії України» була зреалізована. Проте я не хотів бути співавтором 2-го тому Історії — це ж була її праця (гляди примітка ч. 4). У світлі листів проф. Н. Полонської-Василенко, в яких згадувала, що не має сили ані охоти перевести авторську коректу 2-го тому «Історії України»; виходить з її листів, що вона її не перевела. Натомість Петро Пашник від «Українського Видавництва» твердить відносно другого тому, що «активна співпраця Покійної Авторки у видавничому процесі також і цього тому безперервно тривала до останньої хвилини її життя; ввесь друкарняний набір матеріялу книжки був Авторкою перевірений та апробований».[13] Ця справа мусить бути вияснена і перевірена. Найкраще, якщо «Українське Видавництво» предложить покликаній до життя комісії оригінал коректурної копії рукопису другого тому «Історії України», на якому автор праці робив свої замітки. Ми віримо, що «Українське Видавництво» це зробить і вияснить цю неприємну справу. УІТ може зайнятися перевіркою тексту рукопису проф. Полонської-Василенко з текстом видрукуваного другого тому «Історії України».

**
*

Друковані листи проф. д-р Н. Полонської-Василенко є важливим перводжерелом до її життя і творчої праці. Ми бажали б видати усі її листи, але розмір У.І. на це не дозволяє. Зробимо це іншим разом. Тепер бажаємо причинитися до видання її цінних «Спогадів» і до виготування обширної монографії про життя і творчість Покійної, яка була видатним українським істориком і діячем української культури. Це буде найбільш тривалим відзначенням пам'яті проф. Наталії Полонської-Василенко, будівничої «Українського Історика».

---

[13] Петро Пашник, «Слово подяки», в Наталія Полонська-Василенко, *Історія України*, т. II. Мюнхен, Українське Видавництво, 1976 (сторінка без паґінації).

II.

Листи проф. Наталії Полонської-Василенко до проф. Любомира Винара

1) 30. XI. 62.

Високоповажаний Пане Докторе,

Для відома — надсилаю мій відзив з приводу Вашого Войнаровського. Праця прекрасна, а головне — не можна відірватися, так прекрасно написана! Але я маю два зауваження. Я не можу погодитися відносно дати народження. За Вашою хронологією виходить так: панегірик написано в 1703 році, коли Войнаровському було 15 років. Скінчив Академію в 16 років і негайно поїхав з дипломатичним дорученням. Я гадаю — правда десь по середині.

Друге: питання релігії. Очевидно — Войнаровський залишився католиком, при тому римо, а не греко-католиком. Інакше син не був би Станислав, і він сам не міг би носити два імени. А донька з двома іменами і обидва не наші. Це питання дуже важливе. Може уточните обидва для друкування.

Шлю сердечний привіт

Н. Полонська-Василенко

ВНЕСЕННЯ

у справі підвищення д-ра УВУ Любомира Винара до ступеня доцента з історії України

Рецензія на габілітаційну працю Л. Винара — «Андрій Войнаровський». Історичний нарис.

Тема нарису надзвичайно цікава та важлива. Автор робить першу спробу об'єктивно і всебічно висвітлити постать Андрія Войнаровського, якому довелося посісти значне місце в історії України в її трагічній добі. Минуло понад два з половиною століття з того часу, як діяв А. Войнаровський, викликаючи зацікавлення сучасників своєю багато обдарованою й небуденною особою, своєю тяжкою драмою, і за цей довгий час в досить багатій літературі, присвяченій йому, не було дано об'єктивного історичного портрета його. Цю прогалину заповнює нарис д-ра Л. Винара.

Після короткого, але важливого огляду попередньої літератури, подає автор біографію А. Войнаровського на тлі політичних подій. Дуже важливим є насвітлення дипломатичної діяльности А. Войнаровського; на підставі джерел різного характеру, зокрема свідчень чужинецьких дипломатів, Л. Винар показує в новому аспекті діяльність А. Войнаровського, його зв'язки зі шведами під час окупації України, в яких виступав він як посередник між шведами та українцями, а більше, коли — вже після Мазепи, в січні 1711 року перебував Войнаровський в Царгороді, як спеціяльний посол Карла XII. Протягом майже двох років перебував він в Царгороді й відігравав важливу ролю в дипломатичних зв'язках українців і Карла XII з чужинецькими дипломатами. Цікаво й важливо, що недобрі відношення з новим гетьманом не стали на перешкоді дипломатичної діяльности Войнаровського. Оця дипломатична діяльність Войнаровського не

припинялася й далі, після переїзду його до західньої Европи. Ці сторінки праці д-ра Л. Винара дуже важливі. Вони малюють А. Войнаровського новими фарбами.

Взагалі, праця д-ра Л. Винара подає постать А. Войнаровського в новому освітленні. Не ідеалізуючи його, як людину, автор малює його солідним діячем, здібним дипломатом, безкомпромісовим патріотом, який все життя дбав про Україну. Дуже важливі для характеристики Войнаровського останні факти, що малюють його витривалість під час страшних тортур, яких вживали під час допитів московські кати; «легкодухий» в уяві багатьох дослідників Войнаровський гідно витримав тортури й не пошкодив нікому.

Автор використав для свого нарису багату літературу в різних мовах; це дало йому можливість оперти кожне твердження на джерелах. Важливі поклики на відзиви чужинецьких дипломатів — французьких, німецьких, шведських, які свідчать, з якою пошаною та інтересом ставилися ці дипломати европейського маштабу до українського еміґранта. Безперечно, не досягши позитивних наслідків на дипломатичному полі, Войнаровський зробив багато для зміцнення інтересу до України та піднесення її морального та культурного престижу.

В своїому нарисі д-р Л. Винар вміло поєднує науковість змісту з прекрасною літературною формою викладу, що збільшує вартість цієї видатної праці, яка має зробитися необхідною для дослідника доби шукання европейських зв'язків XVIII ст.

Проф. Д-р Н. Полонська-Василенко

2) 26. II. 64.

Вельмишановний Пане Докторе!

Тількищо повернулася з Мюнхену, тому не встигла перед виїздом написати Вам. Роблю це тепер.

Ви зробили мені велику радість (також і проф. Курінному), відкриваючи можливість переїхати до Мюнхену. З наукового боку не буде підстав шкодувати: буде УВУ, який все мріє про «молоду зміну»: Ви будете цією зміною. Гадаю, негайно оберемо деканом, бо Зайцев старий, хворий, а декан тільки тому, що не маємо іншого. Я стара і живу поза Мюнхеном; Курінний молодший на 10 років, але хворий й не хоче. Феденко «зрезиґнував». Не пригадую, чи писала я Вам, що 21 грудня Сарсель та Зайцев «зрезиґнували» на знак протесту, що Заг. Збори обрали на ректора не того, якого вони хотіли. 15 лютого вони всі, крім Кубійовича, «вицофали» резиґнації й залишилися на старих місцях. Я радію. З Вашим евентуальним переїздом зв'язане інше питання — матеріяльне. Яку матеріяльну базу думаєте Ви створити? Ні УВУ, ні УВАН не мають коштів. Їх можна здобути тільки в Остевропа інститут, або в Американському ін-ті, або в радіо-станції «Свобода». Всі ми — Курінний, я, «животіємо» на 50 н.м. з УВУ. Курінні мають мізерні пенсії. Я не маю її, бо знищила в дорозі всі документи, а головне тому, що живу в альтерсгаймі і по закону уся пенсія іде на оплату утримання. Я особисто буду дуже, дуже рада, якщо Ви переїдете: наша еміґрація вже стара, безініціятивна, а в Вашій особі ми будемо мати ініціятивного, молодого, талановитого історика і діяча.

Дуже дякую за запрошення вступити до редакції: з охотою приймаю! (на увазі мається Редакційна Колеґія «Українського Історика» — Л. В.). На все добре, в надії на спільну працю в Европі!

Ваша Н. Полонська-Василенко

3) 15. IX. 1964.

Вельмишановний Пане Професоре!

За листа дуже дякую. Вашу думку про заснування Т-ва (Українського Історичного Т-ва — Л. В.) цілком підтримую, і 14. IX. буду в Мюнхені й поговорю з проф. Курінним. Не могли б Ви надіслати йому числа «Укр. Історика»? Він не бачив їх. Мені здається, що кілька років тому проф. Оглоблин заснував теж Іст. Т-во, і запросив мене членом? Чи так було?[1] Я гадаю можливим перетворити редакцію (У.І. — Л. В.) на ініціятивну групу (У.І.Т. — Л. В.).

Остання книжка ліпша першої. Мені подобається «Хроніка», друкування першоджерел, листи. Я можу дещо надіслати Вам з листів, як трошки звільнюся від «Курсу». У відділі «Над чим працюють» ... є неясність: маємо 2 Гришки, обидва Василі. Очевидно мова про Івановича, УРДП, а не Тодосовича, гетьманця, професора УВУ. Ця неясність тим більше прикра, що Ф. Б. Корчмарик в цій самій книжці покликується на «Гришка» «Історично-правне підгрунтя теорії III Риму» (стор. 19).

Маю деякі критичні зауваження. Я вже писала проф. Оглоблину, що маю великий сумнів — чи «ставили» М. С. Грушевського на балконі Думи? Ніхто про це мені ніколи не казав. Це, на мою думку, перенесене з 1905 р., коли на балконі стояли М. Ратнер та О. Шліхтер (ст. 5).

2. До статті Л. Биковського (на мою думку — надто велика): вважаю за гіперболу вираз «Велетень-герой»! Хто ж тоді М. Грушевський? С. Єфремов? А. Шептицький та низка інших дійсно «велетнів-героїв»? Ніколи не треба перебільшувати!

3. До статті В. Дубровського додаю на окремому клаптику (паперу — Л. В.) кілька рядків.

4. В листі С. Барана є непевності, або просто помилки.

Дякую щиро за пропозицію дати біо-бібліографічний матеріял. Я боюся, що о. Назарко надрукує статтю п. Омельченка. Матеріял можна буде надіслати пізніше, коли з'ясується ця справа.

Шлю сердечний привіт і найкращі побажання успіхів,

З пошаною Н. Полонська-Василенко

До статті п. Проф. В. Дубровського: «Спогади про проф. д-ра Д. Н. Петровського», «Український Історик», ч. 2—3, стор. 21—26.

Стаття дуже цікава та важлива. Автор добре знав про. М. Н. Петровського й подав його живий образ. Я теж добре знала М. Н. Петровського й хочу додати кілька рядків, що стосуються доби, якої не знає В. В. Дубровський.

Я познайомилася з М. Н. Петровським в скрутні часи, коли він потерпів катастрофу в Ніженському Педагогічному Інституті й переїхав до Києва. Працював він тоді, в 1934 році, в Рукописному Відділі Бібліотеки Академії Наук. В будинку бібліотеки, в маленькій кімнатці, мешкав він з своєю дружиною. Тоді я теж потерпіла катастрофу: мене було звільнено з Академії Наук, як «чужий елемент», і я ніде не могла знайти іншої посади. М. Н. Петровський запросив мене взяти участь в великому виданню, що

[1] Тут зайшло якесь непорозуміння. Проф. О. Оглоблин не оснував жодного історичного товариства в 1961/62 роках.

його він запроєктував, маючи підтримку з боку директора Бібліотеки, з яким він мав дуже добрі відношення, В. М. Іванушкіним, комуністом, який в той час стояв дуже високо в партійних сферах Києва. Видання це мало дати докладну реєстрацію документів з історії України, надрукованих в різних джерелах. Для цієї реєстрації були зроблені стандартні карти, на яких заносили: характер документу, дату, зміст та назву органа, де було надруковано документ. Я охоче взялася за працю й зробила кілька сот карток з «Киевской Старины», видань «Архівних комісій». Праця продовжувалася років два, поки не сталася катастрофа з Іванушкіним: його було раптово звільнено, заарештовано й, здається, заслано. Це було наприкінці 1935, або на самому початку 1936 року. Разом з тим пропала вся маса підготовленого до друку дуже цікавого реєстру документів. Здається, що з арештом В. Іванушкіна зв'язано було звільнення М. Н. Петровського.

Після того зустріла я в 1937 році М. Н. Петровського в Інституті Історії України. Він мав там непевне становище: керівника праці молодих співробітників Інституту, аспірантів, хоч такої кваліфікації вони офіційно не мали. Пізніше М. Н. Петровський дістав посаду старшого наукового співробітника. Ліквідація праці в Бібліотеці збіглася з важливою подією в родинному житті М. Н.: він розійшовся з своєю дружиною. Під час праці в Інституті він одружився вдруге з удовою відповідального комуніста, можливо навіть співробітника НКВД; цей шлюб теж сприяв зміцненню його становища в Інституті. Захист дисертації М. Н. в Московському Інституті Історії АН СССР пояснюється тим, що в той час українські наукові установи не мали права давати докторатів, а тільки звання «кандидата», а присудження докторатів гуманітарних дисциплін було монополією Москви.

4) 23. XI. 66.

Високоповажаний Пане Редакторе!

Листа одержала, щиро дякую. Дуже радію, що матеріял уже готовий. Не знаю, як прийняли мою статтю? Дуже тяжко писати про близького і тяжко додержуватися об'єктивности. Тому я уникала оцінок. Подавала матеріял так, щоб він сам за себе промовляв (мова мовиться про статтю НПВ, присвячену акад. Василенкові — Л. В.). Є у мене портрет — той, з якого завжди дають портрети. Але є другий, писав його Федір Кричевський. Грушевський в 1929 році хотів улаштувати галерію укр. діячів в будинкові Істор. установ. Мали бути: Грушевський, Лазаревський, Левицький, Мик. Прок. Житецький, Тутковський, Костомаров та інші. Написано були 5—6, а потім почалося! Я знайшла портрети в 1937 році, коли працювала в тому будинкові, потім там містився інститут економіки, де працювала я. Портрети були звалені за шафу. Ніхто вже не знав, хто це? Портрет Мик. Прок. невдалий. А може все ж надіслати копію?

Мілерові та Курінному я вже казала (ішлося про їхню співпрацю в У.І. — Л. В.), але обидва так тяжко хворіли, що їм було не до праць! Нагадаю ще.

Шлю сердечний привіт, на все добре!

Ваша Н. Полонська

П. С. Питаєте Ви про «курс» (ідеться про курс української історії — Л. В.). Радо питалаб я: чи буде? Коли? Це була найбільша помилка мого життя, бо курс, очевидячки, не буде друкований. Він пролежав понад 5 років. Зараз він у п. Давиденка.

5) 23. XI. 68.

Вельмишановний Пане Професоре!

За листа дуже дякую. Радію, що сподобалася Вам стаття мого чоловіка про земство. Звичайно, можна змінити назву на ту, що пропонуєте Ви. Я вважаю, що по чіткості це може найкраще, що було написано про земство. Головне — «без класового подхода» або «без соціяльного». Стаття в Е.У. слаба, мій чоловік дав мені цінні зауваження... але Ви самі знаєте, як тяжко переконати гол. редактора в будь-чому. Легше гору пересунути. Головна хиба та, що ні сучасники — в масі, ні дослідники не можуть зрозуміти, що було земство. Це була перша ланка парламентарного устрою громадського самоуправління. Земство, міський устрій однакові: в них два ступені виборчої організації: загальні збори — управа, чи рада. Так над ними мав бути заг. збори-парламент. Революціонери вирішили інакше й запровадили пострілом 1881 р. реакцію.

Але дико те, що земства вважали буржуазними. Селяни та дідичі однаково брали участь в заг. зборах повітових. Однаково платили, здається, по 3 коп. земськ. зборів з десятини. Виходило: селянин платить з 5 десятин 15 коп., дідич з 1000 — 30 карб., але користуються однаково правами.

Але... дідич не ляже до земської лікарні, не буде користуватися на «случному пункті» земським огірем чи биком. Діти не будуть вчитися в земських школах (включаючи гімназії), не буде брати сівалку, чи молотарку і т. д. То значить, що при рівних правах користувалися селяни відсотково більше, ніж поміщики. Далі: в земстві було два типи працівників: члени, як мій чоловік, як інші поміщики і селяни, що їх обирали на членів управ, гол. і в секціях, голів, тощо, які працювали дурно — і ті, що працювали за платню — агрономи, лікарі, сестри, вчителі і т. д. Таким був статистик Русов, Петлюра тощо. Протест проти буржуазности земств, т. зв. «поміщицьких», підняли вони, оці службовці, що не мали права голосу, крім випадків, коли їх запрошували до звітів з їх фаху. Було це: щоб мати голос — треба було мати власність, певний «ценз», та термін осілости. Року 1917 Петлюра та інші скасували це обмеження — і тоді зайди агітатори здобули можливість впливати. І вплинули!

Тепер друге. Я помилилася. «Наливайко» залишився дома (ідеться про архівні матеріяли про Наливайків — Л. В.). Я привезла три листи про Хмельниччину й, не дивлячися, написала Вам. Надішлю.

Я радо приймаю Вашу пропозицію надсилати Вам архів. Я заповіла тестаментом все УВУ, але це йому як п'ята нога собаці. Проте що маю я: 1. штук 100 течок з рукописами, здебільшого друкованих праць, іноді матеріялів до них. Біля 10 течок з матеріялами громадського характеру, напр.: комісія Гарвардського унів. в Німеччині, де я, Мірчук та Бойко були консультантами. Комісія Керснера, де я давала свідчення. Справа ультра-агента Чеботарева, справа УАПЦ і т. д. Біля 200 течок кореспонденції — листи до мене, іноді копії моїх відповідей. Оригінали листів Дорошенка, Крупницького, Борщака, Бучка, митр. Іларіона, Ніканора, Вєтухова, Шульгіна, тощо.

Архів УВАН я пересилаю Курінному, хай буде все вкупі. Архів УВУ — до УВУ, НТШ до Сарселю. Не має рації розбивати їх. Суто гетьманські справи — до архіву Липинського (оригінали листів Гетьмана, Гетьманича, архів місцевої клітини СГД).

З великою охотою надішлю решту Вам. Але тут вже друге: де будете зберігати архів? Це питання дуже важне... Я як старий архівний щур

ставлю ці питання рубом. Папери люблять увагу, дбайливе ставлення до себе. Тому я боюся давати їх УВУ. Досить з нього книжок — понад 1500.

Ці питання зараз для мене набувають життєвої сили. Я тяжко хвора. Крім того — серце. Не знаю чи зможу їздити до Мюнхену. Тому питання влаштування моєї спадщини набуває для мене життєвого значення. З моєю смертю — я живу сама в кімнаті — все буде знищено. Буду дуже вдячна за швидку відповідь.

Шлю сердечний привіт. Зі щирою пошаною

Н. Полонська-Василенко

6)

Високоповажаний Пане Професоре!

Щиро дякую за Вашого листа. Зараз же написала Дідовичу про надсилку Вам видань і буду тепер щотижня нагадувати УВУ. Там біда! Нема людей, і всі перевантажені (всі — себто Дідович, бо фактично він сам. Антохій, секретар Філос. фак. хворий і я фактично не маю секретаря. Всю величезну кореспонденцію веду сама . . .).

Пишу по черзі. В видання Історії вже не вірю, а по совісті байдужа до того. Не можна чекати 10 років — так! і однаково цікавитися.

Коректи моєї статті я не отримала. Як подобається Вам історія УВУ? Там є помилка: Ольга Косач по чоловікові К р и в е л ю к, я написала як то не так.

Незабаром надішлю Вам мою останню працю: німецьке видання моїх «концепцій». А нові видання Вам пересилає УВУ?

За книжку «Грушевський і НТШ» дуже дякую. Прекрасна вся історія конфлікта. Але в освітленні Київської доби (1924—1930 рр.), нажаль, є помилки, хоч Ви покликуєтеся на мою «Академію». Перебільшено ролю Грушевського в Академії. Ви пишете — мав 200 співроб., це було число співробітників Відділу, а «Історичні установи» мали 100. Він не був єдиний репрезентант історії України: одночасно був акад. Д. Багалій. Співробітники його були вищими науково за співробітників Грушевського: Ні Оглоблина, ні Романовського, ні мене, ні акад. Слабченка — Грушевський *не прийняв* до своїх установ. Слабченко попав тільки через плян видавати Запор. Архів — це був його плян й прийняти архів без Слабч. було неможливо. З Архівом механічно опинилася й я. Склад співробітників: донька Катерина — зірка великої величини. Сестра — Ганна Шамрай — зеро. Племінник С. Шамрай — найкращий за всіх. Савченко — чоловік племінниці Мар. Сильв., нездара. Брат ОлександерСерг., його дружина Ольга Груш. — нездара. Решта молоді, не талановиті. Т. ч. склад київських співробітників цілком відповідає тій характеристиці, що дали у Львові. Дуже добра, ядерна характеристика Д. Дорошенка в «Мої спомини про давне минуле», стор. 156—160. Мої слова — товариська заувага старшого товариша по праці, який дуже шанує Вас.[2]

Мене дуже схвилювали Ваші слова про проф. Пріцака. Я його не знаю, властиво — знала ще в Києві, де він був аспірантом Кримського. Оглоблин «звів» мене з ним. Він виявив інтерес до праць акад. Василенка. Ми домовилися, що Гарвард видає том його праць, написаних по українськи, бібліографію, твори написані рос. мовою в англійському перекладі, його

[2] Проф. Н. Полонська-Василенко критично ставилася до діяльности акад. Михайла Грушевського на форумі Української Академії Наук в Києві. Її оцінка деяких співробітників М. Грушевського написана доволі гостро.

біографію, яку пишу я, англ. мовою. Я передала все, що мала, але собі залишила копії. От тому я так прошу повернути мені «Два тижні в Лукіян. тюрмі» (спогад акад. Василенка частинно друкований в У.І. — Л. В.): я іншого не маю. Проте справа поки не посувається, правда гальмує її і редактор, проф. Окіншевич. Але те, що пишете Ви — примушує «подивитися на задні колеса». Побачу.[3]

Ви питали про «Істор. науку». У мене є мої «Спогади», які проф. Оглоблин дуже хвалить. Може хочете їх? Доведено до 1924 року.

Шлю Вам сердечний привід, з правдивою пошаною

Н. Полонська

7) 19. X. 71.

Високоповажаний, Дорогий Пане Професоре!

Дуже дякую за Вашого милого листа, на якого, як бачите, відповідаю негайно. Перш за все – душевно вітаю Вас з народженням моєї «тезки», мені дуже пхриємно, що вона дістала моє ім'я. Наша Патронеса св. Наталія виключно ласкава до нас і допомагає нам. Бачите на мені! Бажаю Вашій Наталочці прожити стільки, скільки прожила я, не знати стільки горя, але взяти з тих дарів, що обдарувала мене добра фея під час народження — «щастя без міри»... Мала його в житті і я... Ви мене дуже зворушили Вашим листом. По всьому поганому я шукаю доброго: мені здається, Ви повірили в добре ставлення до Вас Ректора? Я ручуся за нього, але він завантажений працею Ректора та власного секретаря й пише сам усе! Він часто буває надто вразливий, нервовий, але з ним співпрацюємо добре, без будь-яких конфліктів. І тому він ставиться до мене з пошаною... Історія Дорошенка (ідеться про рукопис монографії Дм. Дорошенка про гетьмана Петра Дорошенка) викликала таку огиду... І як завжди буває у нас, українців: «ніхто, як свій»... Додаю Вам копію мого листа Пріцакові...

На все добре, сердечний привіт, Ваша

Н. Полонська-Василенко

8) 6. I. 71.

Високоповажаний Пане Професоре!

Спішу подякувати за листа на пропозицію взяти на себе клопіт за мою «Історію». Пишу Вам офіційного листа. Може Ви порадитеся з Ол. Петр.? Коротка хронологія.

1. Замовлено в 1960 р., але в договорі не позначено терміну видання.
2. Після смерти його в 1961 (смерти чоловіка проф. Полонської — проф. Моргуна — Л. В.): я пропонувала «розірвати» договір і повернути аванс.
3. Було сказано, що друкують негайно, частину за частиною, як даю.

[3] Як пригадую, я радив проф. Полонській-Василенко, щоб мала з проф. О. Пріцаком офіційний договір відносно видання праць акад. Василенка. У листі від 30. X. 1971 я писав проф. Полонській таке: «До речі, чи проф. Пріцак відписав на Вашого листа. Відносно творів акад. Василенка — то сумніваюся, чи він видасть. Завжди обіцяє... вже видає твори Дорошенка... але все це лише на папері». Як відомо, проф. Омелян Пріцак також пообіцяв видати твори проф. Я. Пастернака. Дотепер українознавчий осередок ГУРІ і його директор проф. О. Пріцак не видав збірних творів акад. Василенка. Також не видав збірних творів проф. Пастернака, ані проф. Д. Дорошенка. Отже, моя порада проф. Н. Полонській-Василенко була на часі.

4. Р. 1964 здано все, але до друку не передано.
5. Пропонувала передати весь гонорар, щоб мені повернули текст.
6. Здано на «мовну коректу» др. В. Давиденкові. Затримав, а крім того переробляв текст з великими помилками (За Володимира УКР. мова, Вол. Моном. був в Італії, скреслював цілі абзаци).
7. Ледви др. Ґой здобув у нього частину тексту, але частина у нього.
8. Зараз набрано І т. та половина ІІ т. Але книга не видається.

Об'єктивно: праця вище за Нариси Дорошенка вже тим, що доведено до 1921, не кажучи про те, що XIX ст. у Дор. слабе.

Два томи мають 1500 стор.

Листа до УІТ можете переробити й надіслати на підпис мені.

З Олянчином скандал. Бібліографія ціла, але потрапила не в ту течку, і я шукаю й не можу знайти... Я буду в Мюнхені 20. І. й перегляну архів. Може там є фото?

У Вас спогади М. Василенка: «Два тижні в Лук. в'язниці». Якщо не будете друкувати — дуже прошу повернути мені. Я зараз пишу його біографію і мені зручніше покликатися на вже видруковане...

Шлю сердечний привіт й найкращі побажання успіхів й щастя!

На все добре, зі щирою пошаною

Н. Полонська

9) 6. І. 71.

До Управи Українського Історичного Товариства.

Прошу Управу УІТ зробити відповідні заходи в справі видання моєї праці: «Історія України» в двох томах, приблизно 1500 сторінок. Року 1960—1964 праця була передана Українському Видавництву в Мюнхені і до того часу вона не надрукована, краще мовити не випущена, бо І том та біля половини ІІ тому вже набрано.

Як автор я втрачаю вихід капітальної праці, яка вийде уже застарілою: протягом 10 років я не раз робила додатки літератури. Як професор історії я втрачаю підручник, потреба в якому гостро відчувається. До мене багато разів зверталися різні особи з запитом, коли книга вийде?

Буду вдячна УІТ, якщо воно знайде можливість розв'язати цю справу. Мені здається, що УІТ, як єдине Українське Історичне Товариство, має право забрати голос в цій незрозумілій для мене справі.

З глибокою пошаною, член УІТ, професор др. Н. Полонська-Василенко

10) 9. ІІІ. 1972.

Вельмишановний Пане Професоре!

За листа від 5. ІІІ. дуже дякую. Про природу мого внеска (ідеться про пожертву Н. П. В. на Видавничий Фонд У.І. — Л. В.) я вже писала Вам — лист з 6. ІІІ. Щодо суми — вона не так велика: бо 20 дол. зараз 60 н. м. Ці гроші надіслано мені на Різдво і тому я могла переслати так, як одержала... Я не рентьєрка, взагалі моє джерело — УВУ, але я гадаю, що це останній рік. Тоді буде «ташенгельд», і більш-менш утримання альтерсгайма. Але я нічого не потребую, і в тому відношенні я дійсно щаслива, бо багатство в тому, щоб ні в чому не нуждатись.

Зі мною, очевидно, зле. У нас ходить по Європі поганий грип з малою температурою, але залишає тяжкі наслідки: слабість і падіння діяльности серця. Схопила його я, як багато сусідів. І з 12 січня не виходжу. Треба до УВУ, а я не можу.

Дуже радію, що У.І. оживає. Ч. 1 я ще не бачила, а до Аг. Кримського надсилаю кілька рядків. За цей час я, після Кримського, написала й здала до друку: «Українська Автокефалія — 50-річний ювілей, 1942—1972», «Петро Сагайдачний» та рецензія на книжку-альбом — «Наше десятиріччя, 1961—1971». Об'єднання Українських Православних Сестрицтв, Баунд Брук: всі до «Рідної Церкви». Вона друкується в Н. Ульмі, і до машини здається негайно, і виходить в призначений день. Крім того надіслала статтю з приводу фальшувань в Україні до «Визв. Шляху»...

Що дати Вам? Маю чудовий матеріял: листування з скульптором Гінзбургом з приводу пам'ятника Гоголеві в Сорочинцях. Але — російською мовою. Можу надіслати. Можу додати обширні примітки, бо знаю багато — справу замовлення провадив від Миргородського земства мій покійний чоловік О. Моргун. Можна додати кілька слів про сучасний стан... Перекласти? Ваша думка?..

Справа «Історії України» — моя рана, що не загоюється. Я не можу зрозуміти в чому саме справа? За договором було, що друкується частинами, коли я здаю рукопис. Останнє здано в 1964 році. Потім здано на «редакцію мови» В. Давиденкові. Тримав роки. Позмінював текст так, що треба було ще змінити (Вол. Мон. був у Римі і т. п.) З 1966 почали друкувати І том (писано в 1962). Закінчено 1971. Пропозиція: дати особовий показник. Я раджу для двох томів разом. Ні. Хай буде. Пропоную, що я складу — розмова в серпні, перед феріями. Ні! Бере сам Ленкавський. Передано комусь. Передано ще комусь: людям, які, мабуть, не знають техніки складання, та й історії. І до *лютого* з серпня він не готовий. Ні оголошень про вихід книги. Ніякого руху. А там же чекає II том.

На І том я затратила багато часу: треба було перевірити виправи Давиденка і виправити їх. Треба було підсвіжити бібліографію. На II том я не зможу дати стільки сил в мої 89—90 рр. Головне те, що крім Вас жодна українська установа не звертає уваги. Очевидно, книга нікому непотрібна. Зверталася до Ректора, дуже мало уваги. Я його розумію... Для мене загадка: в чому лежить причина? Вони витратили біля 4000 гонорар мені, 1000 переписка на машинці, біля 2000 (не н. м., а дол.) Давиденкові — зараз 5 років лежить тона олова-набору, і книжка не видається. Я двічі пропонувала відкупити видання до набору. У мене був евентуальний видавець. Рішуча відповідь. Зараз літом Пашник казав мені, що вигідніше викинути ці гроші ніж випускати, бо покупців вже мало. Так чому ж не погоджуються повернути мені? Я вирішила: якщо дочекаюся І тому, оголосити в пресі, що знімаю авторство з II тому. Але я не дочекаю І тому! Мені здається партія не хоче виходу праці. От Вам, як на сповіді. Я буду вдячна, якщо Ви, найкраще з проф. Яновим, чогось доб'єтеся. Я можу дати офіційну заяву про передачу видання Вам, чи УВУ. Мотив: затримка, не передбачена, бо в договорі: «друкування в міру постачання праці». В Мюнхені можу порадитися з нашим д-ром Горном, він — адвокат. Але зараз Ректор мало активен.

На все добре, сердечний привіт Н. Полонська

11) 11. IV. 72.

Високоповажаний, Дорогий Пане Професоре!

Щиро зворушена Вашим листом і буду відповідати на кожен рядок, а до того вміщую «вступ», який все з'ясує. З середини січня був грип, без температури, млявий, виснажив мене. З середини березня почала виходити, 20. III. поїхала до Мюнхену, бо 24 Сенат, 25 — Заг. Проф. Збори. І неспо-

дівано на початку зборів — сердечний припадок, привезли додому, виявилася «закупорка» вен, — «тромбофлебіт». Було зле, зараз трохи ліпше. Але лежу, пишу в ліжку. Це відіб'ється на мойому листі. Ця «пакість» у мене буває час від часу, але тепер надто сильно.

Переходжу до листа. «Укр. Історика» не одержала, і поки Ви не надішлете самі — не одержу.

Моя «Іст. Укр.» закінчена друком І том два роки тому. Але не виходить. Знаходять різні причини для затримки. Перша: брак паперу. 2) таблиці генеалогічні, що я дала — д-р Ленкавський переробив, довелося знову передруковувати. 3) показник імен: я радила один на два томи. Ні, окремо. Я кажу, зроблю за два тижні. Ні. Буде робити Ленкавський. Потім виявилося, що комусь дав. З серпня от до березня — нема. Мій портрет. Кажу не треба! Ні, «шукали» в Мюнхені — коли є в кожній газеті. Взяли Стебельської, забракували. Взяли інший. А час пливе!.. Ви вперш поставили питання на правильний шлях: це справа громадська, а не моя особиста.

Я, здається, два роки тому зверталася до Вас офіційно, просила допомоги. Здається, надіслала копію договору? Якщо ні — можу надіслати.

Я була в березні в УВУ, Ректор розмовляв телефоном з Ленк., і той погодився дати два примірники для мене. А решта? Дружній сміх... Тепер будуть шукати папір для обкладинки, брошурувати. Це буде не менше року. Я безсила. Питання II тому. Не забувайте, мені 88 р. Я не хочу й не можу присвячувати останні роки? місяці? дні? життя перегляду, додаткам і т. д. Я чекаю виходу І тому — і тоді офіційно відмовлюся від II т.

З Вашої милої пропозиції допомогти мені я роблю таку комбінацію: І том — вже гибла справа. II том вийде під ДВОМА іменами — моє та Ваше — як співробітництво наше. Якби Ви погодилися — було б добре.[4] Тоді може удвох — ми щось осунемо (? — Л. В.).

---

[4] Я старався допомогти Н. Полонській-Василенко у її клопотах з виданням «Історії України». У листі від 16. III. 1972 року я писав проф. Полонській таке: «Абсолютно, на мою думку, недоцільно оголошувати в пресі, що Пані Професор здіймає авторство з 2-го тому праці. Це є передчасно. Якщо ідеться про 1-й і 2-й том — я зможу його доповнити новішою літературою, якщо б Пані Професор цього бажала. Я готовий допомогти тому, що знаю скільки Пані Професор витратила часу і вірю, що це є фундаментальна праця. Крім того Пані Професор є в Управі УІТ і ми завжди допомагаємо нашим членам».

У пізнішому листі від 15. IV. 1972 я писав: «Відносно другого тому. Я допоможу Пані Професор і без жодного співавторства. Проте, якщо б Пані Професор дальше настоювала на цій пропозиції — я можу її прийняти. Проте мусів би перед тим подивитися на 2-й том і побачити скільки праці треба доложити. Якщо дійсно багато, тоді хай буде так, як Ви пропонуєте. Якщо ідеться про дрібні доповнення — тоді праця повинна появитися під Вашим іменем». Як відомо, 2-й том «Історії України» появився вже по смерти історика. Також я не міг задовольнити бажання проф. Полонської і перевірити текст 2-го тому її «Історії України», бо не одержав від неї або від видавництва тексту її рукопису. Також проф. Н. Полонська-Василенко просила мене написати вступну статтю до її другого тому «Історії України». Проте «Українське Видавництво» (п. інж. Р. Пашник) не вислало мені тексту другого тому, а без тексту я не міг написати бажаної передмови.

Для мене взагалі незрозуміле: в чому справа? Я не припускаю «випадкових» перешкод... Ясно, хтось не хоче, щоб ця праця вийшла. Я двічі пропонувала викупити машинопис: відмовили...

Мої «спогади» — щось понад 1000 стор. Колись хвалив їх проф. Оглоблин. Я спитала Пашника, той захопився ними, і просив передрукувати для Вид-ва: я заплатила за друкування 1000 н. м. — а Пашник сказав, що друкувати не будуть, бо «господарі» гроші не дають. Так було зі спогадами про Василенка — я перефотографувала їх на замовлення Пріцака, за порадою проф. Оглоблина, і нічого не буде.

Рецензію напишу, коли трохи одужаю. Напишу про Міяковського.

Пропонував мені проф. Стахів вступити до Істор. секції, яку він проєктує, як частину НТШ. Я відмовилася. Чи входите до неї Ви? Він назвав мені тільки імена Стерчо, Горака, Чировського. Я спиталася, хто ще? Назвала істориків — Оглоблина, Вас, Чубатого, Жуковського. Написала, що давати свого підпису, не знаючи партнерів, я не можу...

Архів Чеботарева взяли до Бібліотеки Петлюри в Парижі. Я певна, що найцінніше він сам знищив.

Чекаю листа, з правдивою пошаною Н. Полонська

12) 20. IV. 72.

Високоповажаний Пане Професоре!

За листа дуже дякую. Перш за все надсилаю Вам «договір». З нього побачите Ви, що я маю право, а може жодних прав? Підписувала я його в переконанні, що це формальність. Тоді був тяжко хворий мій чоловік, задля його я дала згоду на це видання... Чому я хотіла б мати Вас, як співробітника: щоб на випадок моєї смерти, чи втрати працездатности, була б особа, яка мала б право втручатися в справу видання II тому.

На жаль, надіслати його я не можу: маю один примірник, який потрібний для коректури. Треба ще звірити текст, що був у «редмов». Я боюся, що в разі моєї смерти вони перероблять щось. Очевидно, II том не подобається (він до 1921 р.). Я радила б, щоб хтось написав III том, так як зробив проф. Оглоблин з Історіографією Дорошенка. Але чомусь на це не йдуть. На мою думку — єдиний практичний вихід, дочекатися виходу I тому, в що я мало вірю — зняти моє ім'я. Бо витрачати сили та час на «гиблу справу» не варто.

Шлю сердечний привіт і чекаю на відповідь. З правдивою пошаною

Н. Полонська

13) 3. V. 72.

Високоповажаний, Дорогий Пане Професоре.

До офіційного звернення до Вас декана, хочу дещо додати. Маг. Брик, як я писала, склав минулого року «магістерку». Дисертація його про Юрія Немирича була дуже добра, а іспит з історії України пройшов блискуче. Іспит перетворився в вільну бесіду, яка заторкнула багато питань історії України й виявила тверді знання пана Брика. Він, як Ви знаєте, зараз обраний на голову об'єднання істориків Голяндії. Він є член Українського Історичного Т-ва.

Був у мене вчора В. Дідович. Він правник, і не поганий. Розглядали мій договір і прийшли до висновку, що я не маю жодних прав. Все убито словами «є власність Видавництва». Жодних вимог я не можу ставити і

причина поведінки Видавництва залишається таємницею. Єдиний Ректор по дружбі з п. Ленкавським міг би вимагати від нього видання, бо книга потрібна для УВУ. Видавництво має «комісара», приставленого партією, в особі Ленкавського, який тільки псує. Він не історик, не дослідник, не письменник. Палкий звеличник Грушевського і все ловить у мене розходження з Грушевським, що вважає за тяжкий гріх...

Шлю ще раз дружній привіт, з глибокою пошаною Ваша

Н. Полонська-Василенко

14) 9. III. 73.

Високоповажаний, Дорогий Пане Професоре!

Писав мені Дідович, що в грудні вислано Вам працю п. Брика. Він писав мені, що розгортає широку наукову працю в Голяндії. Я? Дякую, але не певна, що зможу. Є готова стаття «Мої перші кроки на шляху вивчення Південної України». Написана частина спогадів. Але? Чи зможу розшукати?

Про У.І. все по старому. Наняк не надсилає. Просила Вінтоняка замовити мені, як робить для інших.

Шлю сердечний привіт.

Мій «вірус» ще не пройшов і дотепер не обіцяє скоре одужання.

Зі щирою пошаною Н. Полонська-Василенко

(Це є останній лист до мене від Проф. Наталії Полонської-Василенко, яка померла 8. червня 1973 року — Л. В.).

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Грушевськіяна ч. 2.

ЛЮБОМИР ВИНАР

АВТОБІОГРАФІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З 1926 РОКУ

Зміст: Вступ.

Михайло Грушевський: *Автобіографія* (Київ, 1926) за редакцією Л. Винара.

Любомир Винар: Автобіографія М. Грушевського з 1926 року.

Додаток: М. Грушевський — Як я був колись белетристом.

Нью Йорк — Мюнхен 1981 Стор. 47. Ціна: $6.50

Дослідження

Олександер Стовба

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ РОДУ МІХНОВСЬКИХ

Присвячую цю скромну працю
Докторові Любомирові Винареві
за його багаторічну працю
над «Українським Істориком».

На початку 20-го століття з роду Міхновських вийшли три визначні особи, які лишили по собі помітний слід в історії українського визвольного процесу: Микола Міхновський (1873—1924), творець модерної української державницької ідеології; архиепископ та співосновник УАПЦ Юрій Міхновський (1868—1937); а по жіночій лінії з цього роду вийшов Василь Совачов (1876—1924), племінник Миколи Міхновського, голова студентської «Молодої Громади» в Києві, член партії Хліборобів-Демократів в Києві, військовий лікар та шеф Санітарної Управи Армії УНР.

Згідно з бібліографічними компіляціями Олега С. Підгайного, до 1971 р. про ідеолога Миколу Міхновського появилося біля тридцяти статтів, які мали або мемуарний або ідеологічно-аналітичний характер. Про рід Міхновських ще не з'явилась жодна праця. Без сумніву, особа автора «Самостійної України» буде предметом наукових дослідів у майбутньому. Подаючи тут матеріяли про ввесь рід Міхновських, сподіваємось, що вони спричиняться до глибшого розуміння того родового та ідейного тла, на якому виростав та формувався молодий ідеолог.

Більшість даних до цієї праці знайдено в газеті «Полтавские Епархиальные Ведомости («ПЕВ»), яку ми переглянули за роки 1863—1916. За допомогу іншими матеріялами тепла подяка належить: проф. О. Оглоблинові, д-р М. Антоновичеві, д-р З. Книшеві, д-р П. Мірчукові та Інститутові Липинського.

**
*

Уже в час гетьмана Мазепи Міхновські задокументовані як правобережний священицький рід, члени якого вчаться в Київській академії. В домазепинських часах історію цього роду можна накреслити лише гіпотетично. Є можливість, що священицький рід Міхновських походить з дрібної української шляхти. Польські генеалоги Уруский,

Борковский та Кросновский писали: рід шляхтичів Міхновських був занотований в Ломжинському та Серадському повітах в Польщі, та в Волинському і Київському воєвідствах в Україні; що перші згадки про цей рід припадають на 1560-ті роки; що рід був приписаний до герба «Труба»; та що прізвище роду писалося на троякий спосіб — Міхновські, а також Міхневські та Міхньовські.[1] Генеалог Куропатніцкий згадує Міхновських як упривілейований рід, але без герба. Про національність або релігію цього роду польські генеалоги не згадують.

Іншу згадку про рід Міхновських знаходимо в праці д-ра Йозефа Ролле, «Повставане назвіск у люду малорускего».[2] На основі невідомих нам архівних джерел д-р Ролле констатує, що в Перемишлянському повіті теж існував рід Міхновських, який належав до герба «Труба». Як виходить із самого заголовку праці, Ролле вважав прізвище «Міхновський» типічним українським словотвором, а шляхтичів Міхновських зараховував до українського роду. Нема сумніву, що прізвище «Міхновський» базується на патронімічному димінутиві «Міхно», тобто Михайло. Інші давні українські димінутиви, такі як Яхно і Юхно, Тихно, Махно, Дахно, Сахно та Олехно, теж послужили коренем до відповідних прізвищ.

Таким чином, ще перед Б. Хмельницьким на українських землях рід дрібних шляхтичів Міхновських був занотований на Волині, Київщині та в Перемишлянському повіті. Прізвище походить з українського словотворного кореня і підлягало впливам польонізації, бо теж писалося як «Міхневські» та «Міхньовські». Як дрібні, малоземельні (або й безземельні) шляхтичі, Міхновські мусіли найматися різними адміністраторами на фільварках багатих панів, чим можна пояснити занотування Міхновських в Ломжинському та Серадському повітах в корінній Польщі. З історії тих часів теж відомо, що сини дрібної української шляхти досить часто ішли в священство, як засіб втримати себе на вищому суспільному поземі в порівнянні з міщанами та селянами. Цим можна пояснити пізнішу появу священицької вітки в роді Міхновських, потомки якої втрималися до 20-го століття. Правдоподібно, що й потомки правобережних шляхтичів Міхновських дожили теж до 20-го століття, бо в грудні 1908 р. Одеський окружний суд за довги продавав маєток дворянина Северина Михайловича Міхновського, всякої землі 1226 десятин, яка знаходилася біля села Бранкуванівка, Тираспільського повіту Херсонської губернії.[3] До потомків правобережних Міхновських, мабуть, треба теж віднести Станислава Стефановича Міхновського, що в 1914—1915 роках працював секретарем Бердичівської міської управи.[4]

---

[1] Ці дані подані під гаслами «Міхновські» або «Міхневські» в *Польській Енциклопедії Шляхетській*, друкованій в Варшаві в 1930-их роках.

[2] Dr. Rolle Anton Jósef, *Powstanie nazwisk w ludu maloruskiego, Sylwetki historyczne*, Ser. VIII, Kraków, 1892, str. 363—364.

[3] *Полтавскіе Губернскіе Ведомости* за листопад 5, 1908.

[4] *Памятная книжка Волынской губернии* на 1915 год, стор. 353.

В «Реєстрі» армії Б. Хмельницького за 1649 рік знаходимо правобережного реєстрового козака Левка Міхновського, який служив у Білоцерківському полку і належав до тих сотень, що сформувалися з мешканців Білої Церкви (частина колишнього воєвідства, в якім генеалоги згадують шляхтичів Міхновських). Історик Вячеслав Липинський був схильний вбачати родовий зв'язок між перемишлянськими шляхтичами Міхновськими та згаданим реєстровиком Левком, при чому, про перемишлянських Міхновських Липинський посилався на працю Ролле. Про існування Міхновських в Київському та Волинському воєвідствах Липинський, правдоподібно, ще тоді не знав.

Півстоліття пізніше, в час гетьмана Мазепи, в 1705 році знаходимо першу документальну згадку про священицьку вітку Міхновських в особі Матвія Міхновського, який до 1703 року був учнем Київської академії, а від 1704 року був учнем в Московській духовній академії.[5] Причина його переходу до Москви була наступна. В 1700 році російський уряд вирішив змодернізувати свою духовну академію та семінарії, вводячи в їх навчання філософію та «латинські і грецькі науки». Вже від 1701 року примусовим способом з Київської академії до Московщини почали спроваджувати кращих професорів, щоб «европеїзували» російські школи. Від 1702 року російський уряд почав теж заохочувати здібніших студентів із старших кляс Київської академії переходити в Московську духовну академію і тут кінчати свої студії в надії, що деякі з них залишаться тут викладачами в академії і по семінаріях. Про Матвія Міхновського довідуємося зі звідомлення про вуличну бійку в Москві, в якій українські студенти бились проти князя М. Вяземського та його придворних кріпаків. В тій бійці між пошкодженими українськими студентами згадується про Матвія Міхновського, Івана Скринського, Данила Людвиновського, Павла Храникевича, Михайла Хаврицького, Андрія Мишоту та Івана Яновського. В квітні 1705 року про цю бійку велось судове слідство, де про згаданих студентів сказано: «іноземци польской породи, школьного двора стюденти». Так тоді росіяни формально називали тих українців, що походили з Правобережжя, окупованого Польщею. Самозрозуміло, що справді поляки не студіювали православного богословія в Києві, а ще менше в Москві. Як видно, Матвій Міхновський почав навчатися в Київській академії десь наприкінці 1690-их років.

Інша рання згадка про Міхновських припадає на 1727 рік, в якім священик Іван Міхновський вже служив «протопопом десь в Сибірі». Документи свідчать, що спочатку він був студентом Київської академії, а богословську клясу кінчав уже в Московській духовній академії, де його вчили ті ж «імпортовані» професори з Києва.[6] Шкільні роки протопопа Івана Міхновського припадають приблизно на той же час, що й Матвія Міхновського.

---

[5] Харлампович, К. В., *Малороссійское влияніе на великорусскую церковную жизнь*, т. 1, Казань, 1914, стор. 647.

[6] *Там же*, стор. 668, 800.

На третього з черги члена священицької вітки роду, Петра Міхновського, натрапляємо між студентами Київської академії в 1779 році, коли він ходив до найвищої (богословської) кляси. На цих трьох студентах Київської академії кінчаються наші знахідки за 18-те століття, хоч їх напевно було більше.

Десь, мабуть, наприкінці 1760-их років Міхновські переходять на Лівобережжя і оселяються в Золотоніському повіті на Переяславщині. Дуже правдоподібно, що Міхновські покинули Правобережжя у зв'язку з подіями під час Коліївщини. Треба думати, що з переходом Міхновських на Лівобережжя їх сини почали теж навчатись у Переяславській колегії. На ранніх списках учнів Переяславської колегії за роки 1739—1745 Міхновських ще не бачимо, що теж свідчить про їх відсутність на Лівобережжі в той час. Щодо пізніших років (після 1745 р.), ми не маємо даних щодо учнів Переяславської колегії, бо її архів зберігся лише за роки 1798—1841. Та незалежно від цеї архівної втрати, ми точно знаємо, що впродовж цілого 18-го століття Міхновські мусіли кінчати повну богословську науку в Києві. Починаючи від 1738 року Переяславська колегія не мала повного курсу навчання. В ній були кляси: фара, інфіма, граматика, синтаксима, поетика та реторика, але щоб кінчити повну науку, треба було ще пройти кляси філософії та богословія в Київській академії. Щойно в 1799 році в Переяславі відкрито клясу філософії, а клясу богословія в 1800 році. В 1803 році відкрито Полтавську губернію і Переяславський колегіум було перейменовано на Полтавську семінарію, хоч ця семінарія лишалась у Переяславі аж до 1862 року. В 1817 р. її переформовано на стандартний російський спосіб. До 1862 р. єпископами Переяславськими та Полтавськими були виключно українці, після 1862 р. єпископами назначалися виключно росіяни.

Найкращим джерелом даних щодо священицького роду Міхновських є газета «Полтавские Епархиальные Ведомости» («ПЕВ»), що виходила впродовж 1862—1917 років і подавала офіційні звідомлення про призначення, переміщення, підвищення в чині та смерть священиків, дияконів, дяків і паламарів, а також подавала щорічні списки учнів Полтавської семінарії та учнів чотириклясних духовних шкіл в Полтаві, Переяславі, Лубнах та Ромнах.

У 1888 році Полтавська єпархія відзначала 150-річний ювілей своєї Переяславської (Полтавської) семінарії. В зв'язку з цим згадана газета «ПЕВ» в роках 1887—1893 надрукувала цілу низку цінних статтів і матеріялів до її історії, включно з списками студентів за 1739—1745 та 1798—1841 роки. На основі всіх цих даних подаємо розміщення Міхновських по повітах Полтавщини в 19-му та на початку 20-го століть.

Золотоніський повіт

Село Мойсенці. Колискою лівобережних Міхновських став Золотоніський повіт, а особливо село Мойсенці з церквою Якима та Анни, де

«династія» Міхновських служила парохами, дяками та паламарями принаймні від 1770-их років до 1917 р. З архівних матеріялів, які збереглися лише від 1798 р., видно, що першим документально-відомим парохом с. Мойсенців був Харитон Міхновський, що родився біля 1786 року, Переяславську колегію кінчив у 1808 році і в цім же році став священиком. Його батько був паламарем в церкві Якима та Анни. Народження цього паламаря припадає десь на 1760-ті роки. Другий син цього паламаря, Іван, родився в 1783 році, а Переяславську семінарію закінчив в 1817 р. Згаданий паламар не був «предком» всіх золотоніських Міхновських, бо з аналізи всіх наявних даних виходить, що принаймні два Міхновські були священиками в Золотоніськім повіті ще в 1790-их роках. Після Харитона Міхновського парохом с. Мойсенців став Іван Міхновський, який тут згадується (разом із своєю дружиною та донькою) в 1865 році як донатор грошей на школу. В цім же році паламарем тут служить Явдоким Міхновський. Від 1875 року парохом церкви Якима та Анни став Іван Григорович Міхновський, що пішов на емеритуру в 1910 році і за свою службу був нагороджений наперстним хрестом та орденом Анни 3-го ступеня, особливо за те, що його стараннням в 1898 р. церкву в Мойсенцях «перебудовано заново». Від 1900 р. дяком в цій церкві служить Василь Іванович Міхновський. Від 1910 р. парафію перебирає Іван Іванович Міхновський. Він закінчив Астраханську семінарію в 1898 р., служив другим дяком в Мойсенцях в роках 1898—1904, парохом села Мала Бурімка в роках 1904—1910, а потім перебрав парафію свого батька, де прослужив принаймні до 1917 р.

Село Андруші. 1861 року тут помер протоєрей Микита Міхновський. Правдоподібно бездітний, бо свою садибу та землю (вартістю 2.447 руб.) завіщав на церкву та добрі діла.

Село Мути. Парохом Введенської церкви в 1864 р. згадується Йол Міхновський, а паламарем Іларіон Міхновський. Син Йола, Дмитро, до 1888 р. служив дияконом в Успенській церкві міста Кременчук, парохом села Обичів (Прилуцького повіту) в рр. 1888—1890, від 1890 до 1917 р. парохом в містечку Власівка, Кременчуцького повіту. Другий син отця Йола Міхновського, Микола, був цивільним службовцем і в 1903 році подарував срібне начиння вартістю 250 руб. до церкви села Мути.

Село Коробівка. Яків Міхновський був тут парохом принаймні від 1815 до кінця 1830-их років. Син Якова, Никифор, родився в 1815 р., Переяславську семінарію закінчив у 1837 р.; згадується в 1865 р. як парох в селі Лука, Золотоніського повіту.

Село Пищики. Принаймні від 1864 року парохом тут був Павло Міхновський, дід майбутнього архиєпископа УАПЦ, Юрія. В цім же році тут згадується паламар Василь Васильович Міхновський. В роках 1875—1894 дяком тут був Іван Міхновський, котрий перед тим був дяком Троїцької церкви в м. Ірклиїв.

Містечко Гелмязів. В 1826 році протоєрей Іван Міхновський згадується як декан гелмязівського деканату. Помер перед 1840-вим роком.

Його заслуги (декан, протоєрей) вказують, що він був священиком ще в 1790-их роках. Один з його синів, Михайло, прослужив парохом села Піщане до 1865 року. В Успенській церкві Гелмязіва Андріян Міхновський був дияконом від 1847 р.

Село Піщане. В цім селі (сотенне містечко за Гетьманщини) було дві церкви: Воскресенська та Троїцька. У Воскресенській церкві впродовж 1841—65 рр. парохом служив Михайло Іванович Міхновський, син гелмязівського декана. Його місце в 1865 р. перебрав Михайло Павлович Міхновський (син священика Павла з села Пищики), який тут прослужив 34 роки (до 1899 р.), та 5 років в селі Бубновська Слобідка, де й помер у 1905 р. Протягом 1880—1890-их років був піщанським деканом, а також директором та меценатом піщанської дівочої школи.

В Троїцькій церкві цього села принаймні від 1887 року парохом був рідний брат піщанського декана, Василь Павлович Міхновський, що помер в 1908 р.

Золотоніський Красногорський жіночий манастир. Від 1876 р. парохом та катехитом в манастирській дівочій школі був Дмитро Міхновський. На священика рукоположений у 1846 році після закінчення Полтавської семінарії. З нагоди 50-річного ювілею священослужіння, в 1896 р. нагороджений орденом Володимира 4-го ступня. Помер у 1907 році.

Село Панське. В 1875 р. тут помер дяк Міхновський, після чого його вдова та троє дітей діставали допомогу від епархії.

Село Мельники. Олександер Міхновський був тут парохом принаймні від 1887 до 1917 р. У 1904 р. нагороджений наперстним хрестом.

Місто Золотоноша. В 1888 р. тут помер дяк Благовіщенської церкви, Яків Міхновський. Перед Золотоношею був дяком в селі Созонівка, Лубенського повіту.

Село Троїцьке. Костянтин Міхновський був тут парохом від 1895 до 1917 р.

Село Білоусівка. Леонтій Міхновський, що скінчив лише 2 кляси Полтавської семінарії, був тут дяком та парафіяльним учителем від 1896 р.

Особливо в багатьох парафіях Золотоніщини служив майбутній архиепископ Юрій Міхновький. Десь у 1888 році його звільнили з четвертої кляси Полтавської семінарії, правдоподібно через політичні причини. В 1889 році він учителює в школі свого батька в селі Піщаному. Від кінця 1889 р. служить дяком в містечках Ірклиїв та Домонтів; від 1891 р. дияконом в Нових Санжарах (Кобиляцький повіт) та в місті Золотоноша. Від 1895 до 1921 року служить парохом в селах Богдани, Жовнин, Бубновська Слобідка та Прохорівка. В роках 1921—22 єпископ УАПЦ та архиепископ Чернігівський. Від 1922 року єпископ без епархії, знову служить парохом в селі Прохорівка (1926—1927 роки) і аж до часу колективізації. Від 1931 року живе в Києві.

Впродовж 1933 р. виконує функцію останнього настоятеля Київської Софії, яку закрито в лютому 1934 року. Розстріляний НКВД в 1937 р.[7]

Переяславський повіт

Село Козинці. Павло Міховський тут був парохом принаймні від 1888 р. до 1905 р.

Містечко Березань. Володимир Міховський служить тут парохом Михайлівської церкви в роках 1907—1913. На власне прохання в 1914 році переведений до Преображенської церкви міста Переяслава. Від 1915 р. член управи Переяславської духовної школи. Він закінчив Київську семінарію в 1906 році, після його був парохом в селі Калинівці, Роменського повіту. Впродовж 1906—1907 років збирав на Роменщині церковну старовину (начиння, книги, ікони, одежі), які передав до новоствореного Полтавського Єпархіяльного Музею. Для історичного задокументування тут треба згадати, що наприкінці 1907 року згаданий церковний музей мав вже понад 800 одиниць експонатів, а Полтавський Краєзнавчий Музей мав в тому часі понад 1300 одиниць.

Село Дівички. Леонид Міховський (близький родич майбутнього архиєпископа Юрія та одноклясник Симона Петлюри в семінарії) служить тут парохом в роках 1906—14. На власне прохання в 1914 р. переведений на місце Юрія в село Бубновська Слобідка, Золотоніського повіту, а Юрій перейшов в село Прохорівку.

Лубенський повіт

Село Чутівка. Костянтин Міховський служить тут парохом від 1888 року.

Містечко Оржиця. Петро Міховський був парохом Преображенської церкви від 1889 року. Помер у 1896 р., після чого його вдова та син дістають допомогу.

Село Филиповичі Микола Міховський тут дякував від 1908 р. В 1915 році висвячений на диякона.

Хорольський повіт

Село Зубані. Іван Міховський згадується тут парохом у 1864—1865 роках. Крескент Міховський, що закінчив Переяславську (Полтавську) семінарію в 1825 році, був теж парохом цього села, де й помер у 1875 році.

Місто Хорол. Михайло Міховський був парохом Покровської церкви принаймні від 1887 до 1893 р., коли пішов у військові капеляни.

Село Княжа Лука. Костянтин Міховський став тут парохом у 1893 році; перед тим був учителем в с. Мельники та другим священиком в селі Лукашівка, Золотоніського повіту.

---

[7] Власовський, Іван, *Нарис історії Української Православної Церкви,* т. 4, ч. 1, стор. 337.

Миргородський повіт

Село Грем'ячка. Від 1887 року парохом тут був Василь Міхновський. Помер 1896 р.

Місто Миргород. Олександер Міхновський (син дяка) був дяком Успенського собору в рр. 1902—1905. В 1905 р. пішов у військові капеляни. Після війни знову дяком у Миргороді до 1912 року. Після того дяком в с. Богданівці, Пирятинського повіту, де й помер у 1916 році.

Лохвицький повіт, село Білоцерківка. Іван Міхновський був тут парохом та членом деканатської ради від 1906 р. аж до часів революції.

Таким чином, впродовж цілого 19-го століття найбільше зосередження Міхновських спостерігається в Золотоніському повіті, з нечисленними відростками роду в інших повітах Полтавщини. Ці відростки з'являються вже в другій половині 19-го століття або на початку 20-го століття. Рід дуже розрісся впродовж 19-го століття. Майже всі Міхновські, які йшли на священство, були випускниками Полтавської семінарії, а перед семінарією ходили до Переяславської духовної чотириклясної школи. Доволі часто сини перебирали парафії своїх батьків або родичів. Ті, які кінчали лише три кляси семінарії, служили все своє життя дяками. Незакінчення семінарії спричинялось або малоуспішністю, адо ранньою смертю батька, а на початку 20-го століття дирекція Полтавської семінарії часом звільняла студентів за «мазепинство». В двостолітній історії роду Міхновських бачимо цілий спектр священослужителів від паламаря до архиєпископа.

Ретроспективна аналіза знайдених нами даних вказує, що вже наприкінці 19-го століття деякі родини Міхновських виявляють незамаскований український патріотизм. Це особливо відноситься до вітки роду ідеолога Миколи Міхновського, вітки архиєпископа Юрія Міхновського, та тих, що належали до Української Громади при Полтавській семінарії. У своїх спогадах Ю. Коллард поіменно вичисляє 15 членів цієї Громади, себто лише тих, що були йому особливо знайомі в роках 1896—1898.[8] Серед членів Громади, крім Симона Петлюри, Коллард згадує теж «братів О. і В. Міхновських». І дійсно, коли глянемо на щорічні списки семінаристів у згаданих роках, там бачимо Олександра Міхновського, який в шкільному 1895—1896 році вже ходив у 4-ту клясу, разом з Федором Петлюрою, старшим братом Симона. В цей же шкільний рік брат Олександра, Володимир Міхновський, ходить в 1-шу клясу семінарії, разом з Леонидом Міхновським та Симоном Петлюрою. В цьому шкільному році Олександер Міхновський та Федір Петлюра «зрізалися» на іспитах по Святому Письмі і залишилися на другий рік, а Симон Петлюра «зрізався» на грецькій мові. До речі, це був єдиний академічний неуспіх за всі семінарські роки Симона. Восени 1896 року до семінарії прийшов Веніямин Міх-

[8] Коллард, Юрій, *Спогади юнацьких днів 1897—1906.* Торонто, 1972, стор. 42, 44, 146.

новський, який правдоподібно теж увійшов у Громаду подібно до своїх дальших кузинів Міхновських.

За свідченням К. Мандзенка, весною 1902 року в Полтавській семінарії «виникло заворушення з вимогою введення до навчання предметів українознавства; з неї виключили півсотні семінаристів».[9] Є підстави вважати, що згаданий член Громади, Володимир Міхновський, був теж виключений або тимчасово усунений з семінарії. Він мав скінчити семінарію в червні 1902 року, але на списках всіх семінаристів, поміщених в «ПЕВ» за 1-ше липня 1902 р., його прізвище взагалі не згадується. Якщо він не здав якогось іспиту, то про це було б написано. Щойно десь у листопаді 1902 р. він здав семінарські іспити (про що теж не писалося офіційно), а 2-го грудня 1902 р. як «окончившій Полтавскую семинарию», був назначений дяком у містечко Орлик. Призначення випускника семінарії лише на дяківську позицію рахувалося образою і, очевидно, було помстою полтавського єпископа Іларіона (Юшенова). Пробувши тут дяком біля 7 місяців, Володимир зрезигнував із своєї позиції. В 1913 році Володимир Миколаєвич Міхновський згадується як учитель гімнастики в Переяславській чоловічій гімназії та викладач курсу російської мови в приватній торговельній школі Шефтеля.[10]

Не користався єпископською ласкою і вищезгаданий Леонид Міхновський. Він мав закінчити семінарію літом 1901 року. Нам невідомо, чи він її закінчив у тому році, але впродовж 1903 року він працює учителем парафіяльної школи в с. Гайшин, Переяславського повіту, і щойно в квітні 1906 р. був рукоположений на священика та назначений парохом села Дівички, Переяславського повіту.

Вже наприкінці 19-го століття на Полтавщині помічалось засилля священиків, парафію вже було важко дістати, в зв'язку з чим сини заможніших священиків почали записуватися на університети, де вчились переважно на правників, лікарів, ветеринарів, аґрономів, учителів та земських службовців. На самому початку цього століття в роді Міхновських бачимо: двох правників (ідеолог Микола та його брат Гаврило); двох учнів ветеринарії (Ол. та В. Міхновські) в Харківському університеті, про яких Ю. Коллард згадує як про членів Харківської Громади в 1898 році;[11] лікаря А. Міхновського, що в 1902 р. служив у Владивостоці, а в 1909 р. видав у Києві свою працю про епідемію холери;[12] та лікарку, «фельдшерку», Міхновську, що працювала в шпиталі міста Кременчук, де й померла від холери в 1910 р. В дещо пізніших роках з роду Міхновських бачимо Юрія Івановича Міхновського, що в роках 1913—1914 є лікарем на околицю містечка

---

[9] Мандзенко, К., «Петлюра, Петлюрівці, Петлюрівство», *Альманах Українського Союзу на 1979 рік*, стор. 12.

[10] *Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год*, Полтава, 1914, стор. 327—328.

[11] Коллард, Юрій, цит. праця, стор. 42, 146.

[12] *Книжная Летопись* за 1909 рік.

Березань, Переяславського повіту, та Лідію Василівну Міхновську, що в згаданих роках є учителькою Прилуцької жіночої гімназії.[13]

Крім них, у роках 1911—1912 Олександер Васильович Міхновський в чині титулярного радника працює в Петербурзі в харитативній установі, що звалася «Императорское Человеколюбное общество».[14] Нарешті, треба думати, що О. Міхновський, член Полтавського Наукового Товариства при ВУАН та автор статті «Українська кооперативна література», мусів бути кооперативним діячем на Полтавщині.[15]

Повищі дані ілюструють деяких Міхновських, які пішли по цивільній лінії життя. Одначе більшість членів цього роду продовжують родову священицьку традицію теж на початку 20-го століття, аж до революції 1917 року. Останнім випускником Полтавської семінарії був Олександер Міхновський в 1913 році, а останнім учнем цієї семінарії був Іван Міхновський, що в 1916 році хидив лише в 2-гу клясу.

Кілька слів про жіночу половину роду Міхновських. З газети «ПЕВ» відомо, що, починаючи від 1870-их років, доньки Міхновських вчаться переважно в триклясній дівочій школі при Золотоніському Красногорському жіночім манастирі. Кінчивши тут три кляси, вони переходили до четвертої кляси Полтавської епархіяльної шестиклясної дівочої школи, основаної в 1875 р., по закінченні якої діставали звання «домашньої учительки».

На протязі 1875—1907 рр. Красногорську школу кінчали такі доньки Міхновських: Антоніна, Марія, Анна, Марія, Катерина, Неоніля, Ольга, Марія, Раїса та Марія. В 1915 р. Клавдія Міхновська ходила ще в 1-шу клясу. В роках 1875—1907 Полтавську епархіяльну школу закінчили: Надія, Марія, Олександра, Анна, Марія, Єлисавета, Катерина, Ольга, Марія та інша Марія, Міхновські зі званням «домашньої учительки».

В роках 1908—1916 до шестиклясної Лубенської епархіяльної дівочої школи ходили: Раїса, Анна, Серафима та Олена Міхновські. Олена закінчила її в 1916 р. з правом «організовувати церковний хор і управляти ним».

До шестиклясної Роменської дівочої школи в 1914—1916 роках ходить Олена та Наталія Міхновські.

Перед своїм одруженням майже половина дівчат Міхновських учителювали по сільських школах, про що задокументовано в газеті «ПЕВ».

Вітка роду ідеолога Миколи Міхновського

По точних підрахунках батько ідеолога, священик Іван Іванович Міхновський, народився в 1820 або 1821 році в Золотоніському повіті

---

[13] *Памятная книжка Полтавской губернии на 1914* год, стор. 337, 361.

[14] «Весь Петербург на 1912 год», стор. 600.

[15] Шторгин, Д. М., ред., *Каталог видань Української Академії Наук 1918—1930*, Чікаго, 1966, стор. 194.

на Полтавщині. Спинимось детальніше на його особі, бо це він, за словами Д. Дорошенка, виховав свою родину «в самостійницькому дусі» і передав той дух своїм синам: Володимирові (священик), Миколі (ідеолог та правник), Гаврилові (правник), та теж своїй дочці, що була заміжня за священиком Яковом Совачовим.

Одначе перед описом батька треба сказати кілька слів про діда Миколи. З батькового «по батькові» бачимо, що дід ідеолога теж звався Іваном. Серед всіх Міхновських, знайдених в 1820-их роках, бачимо лише двох Іванів, і кожний з них може бути кандидатом на діда ідеолога. Тому треба згадати їх обох. Перша можливість: протоєрей Іван Міхновський, що в 1826 році згадується як декан околиці містечка Гелмязів, Золотоніського повіту, який помер перед 1841 роком. Один із синів декана, Михайло, родився в 1819 році, а народження батька Івана припадає на 1820—1821 роки. Друга можливість: священик Іван Міхновський, який родився в 1793 році, а Полтавську семінарію закінчив в 1817 році (маючи 24 роки). Він походить із села Мойсенців, Золотоніського повіту, де його батько служив паламарем у церкві Якима та Анни. Отже, є можливість, що прадідом ідеолога міг бути паламар. Цей паламар зумів вивчити на священиків своїх двох синів, а тому мусів мати інші засоби окрім паламарської платні.

Вернімося знову до Миколиного батька. Полтавську семінарію він кінчав десь у 1842—1843 роках, після чого став священиком в селі Турівці, Прилуцького повіту. Тут він прослужив «біля 50 років», як пише його син, священик Володимир. Турівка — це історичне село, надане ще в 1716 році гетьманом І. Скоропадським козацько-старшинському родові Маркевичів. Село переходило від батьків до синів, а в 1832 році дісталося Миколі Андрійовичу Маркевичу (1804—1860). Його маєток становив біля 800 кріпаків та 1407 десятин землі в Турівці, плюс інші землі на Чернігівщині. Микола Маркевич відомий український патріот, патріотизм якого зріс ще на традиції Лівобережної Гетьманщини, в політичному та культурному житті якої його предки грали першорядну ролю, а також були споріднені та посвоячені з визначнішими родами Гетьманщини, такими як Скоропадські, Полуботки, Лизогуби, Ломиковські, Дунін-Борковські, Свічки, Кулябки, Гамалії тощо. Свій патріотизм М. Маркевич виявив друкованим словом. У 1831 році він видає свої «Украинскіе Мелодіи», збірку ліричних віршів української тематики. Від лірики він перейшов до науки історії і в роках 1842—1843 видав свою п'ятитомову «Исторію Малороссіи», чим поважно збагатив українську історіографію того часу.

Свої історичні праці Маркевич писав у цензурних обставинах, але виявів нецензурованого українського патріотизму молодого Маркевича знаходимо в його частоцитованих листах до декабриста Кіндрата Рилєєва, автора прихильних українцям поезій. Дякуючи за цю поезію, Маркевич писав Рилєєву: «Позвольте мне вам писать, как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссіянин... Итак, могу ли я хладнокровно читать «Войнаровского» и «Наливайку»?

Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность... Мы не потеряли еще из виду деяній великих мужей малороссіян, во многих сердцах не уменьшилась прежняя сила чувств преданности к отчизне. Вы еще найдете живым у нас дух Полуботка... «Исповедь Наливайки» врезана в сердцах наших и моем также».[16]

Микола Маркевич теж близький приятель Шевченка, з яким зустрівся в Петербурзі ще в 1839 році, а в 1840 році Шевченко подарував йому поезію «Н. Маркевичу». В квітні 1840 р. у своєму щоденнику М. Маркевич боліє душею, бо якийсь критик Н. Кукольнік «напал на Мартоса, критиковал Шевченка, уверял, что направленіе его «Кобзаря» вредно и опасно».[17]

Сам Шевченко вважав Миколу Маркевича своїм «великим приятелем», а в листі із заслання в 1857 р. вже до сина Миколи Маркевича, Андрія, писав: «З батьком твоїм, друже мій, ми були колись великі приятелі і стрічалися з ним не в одній Качанівці. Чи здравствує він тепер? Цілуй його од мене». В тому ж році в листі до М. Лазаревського Шевченко знову згадує про Миколу Маркевича, «що написав Малороссийскую историю», зазначаючи, що колись вони були «великії приятелі».[18] Дослідники біографії Шевченка вважають, що він не раз бував в гостях у Миколи Маркевича в селі Турівка, особливо в січні 1844 року.[19]

Отже, десь у 1842 або 1843 році молодий парох Іван Міхновський прибув у Турівку, своєрідний український культурницький центр, власником якої був поміщик, історик, український патріот Микола Маркевич. У цих роках Маркевич був уже на вершку своєї слави — тоді виходили томи його «Історії». Очевидно, володий парох сподобався Маркевичеві, бо поміщик міг легко усунути «немилого» пароха через місцевого декана та єпископа. Церква Всіх Святих в Турівці стояла зараз же біля будинку Маркевича, і нема сумніву, що парох Міхновський часто гостював у будинку Маркевича як в час більших церковних свят, прислухаючись до нього та навчаючись від історика. Традиція близькости між поміщиками та священиками ішла ще в гетьманські часи, коли сини козацької старшини та поповичі студіювали разом у Києві, Чернігові чи Переяславі. Самозрозуміло, що молодий парох мусів читати і знати історичні праці Маркевича, бо ж необізнаність з ними могла бути образою для автора. Присутність у Турівці історика Маркевича, очевидно, вимагала від пароха додаткових зусиль: він мусів приготовляти свої проповіді якнайкраще. Мабуть ця обставина виробила із отця Івана Міхновського доброго проповідника, бо вже й у пізніших роках Полтавський єпископ хвалив

16 Т. Г. Шевченко, *Біографія*. Акад. Наук Укр. РСР, Київ, 1964, стор. 82.
17 *Там же*, стор. 80.
18 *Там же*, стор. 82—83.
19 *Там же*, стор. 122.

його проповіді, а інші священики називали І. Міхновського «шановним».

Не виключена можливість, що молодий парох Міхновський особисто бачив Шевченка, коли він відвідував Турівку, а зовсім певно те, що парох Міхновський багато чув про Шевченка «із перших уст», тобто від історика Маркевича (до 1860 року), а в пізніших роках від його синів. Все це отець Міхновський передав своїм синам та внукам, які в наступних десятиліттях виявляли особливий пієтизм до Шевченка та Котляревського, зокрема в 1903 та 1914 роках.

Про близькі відносини між істориком Маркевичем та парохом Іваном Міхновським свідчить син пароха І. Міхновського — священик Володимир (брат ідеолога). В газеті «ПЕВ» за 20 січня 1903 р. Володимир написав статтю «Освященіе Нового Храма», де описує перебіг посвячення новозбудованої церкви в Турівці, що мало місце 3-го листопада 1902 р. Цитуємо в точному перекладі: «Стара церква простояла 120 років. Ця церква в Турівці була збудована в 1782 р. поміщиком села Турівки, Маркевичем, батьком (фактично дідом — О. С.) відомого історика Малоросії, Миколи Андрійовича. Він поставив церкву в суто малоросійському стилі, в своїй садибі поза селом. У старій церкві знаходилася місцева святиня — чудотворна ікона Богоматері, прикрашена масивними срібними шатами з написом «Прихожане своей заступнице подносят». Шати споруджено у зв'язку з таким випадком. У 1848 році пронеслась епідемія холери, яка навідалась і в село Турівку, забравши багато жертв. В самому розпалі епідемії священик отець Іван Міхновський з Миколою Андрійовичем Марковичем, істориком, взяли святу ікону і обійшли з нею ввесь приход. Епідемія припинилась — від того дня в приході не вмерла ні одна людина від холери. В пам'ять цієї чудесної події парафіяни спорудили масивні срібні шати на ікону і зробили напис. Тепер ця ікона перенесена в нову церкву і поставлена на те саме місце. Стара церква простояла точно 120 років і стала така слаба, що на великі свята, коли сходилось багато богомольців, у ній стало небезпечно правити. І ось, працею священика Якова Совачова та парафіян воздвигнуто новий храм. Питання побудови нової церкви підносилося ще священиком Іваном Міхновським, який звільнився на пенсію в 1887 році (остаточно він пішов на пенсію в Турівці в 1890 році — О. С.). Його місце зайняв молодий священик Григорій Морщаков, який почав збирати гроші для нової церкви. Одначе грошей було мало, а збірка тяглась повільно, аж поки на місце отця Григорія не прийшов священик Яків Совачов. Впродовж 5 років своєї служби в Турівці він невпинно трудився, знаходячи засоби і обговорюючи з парафіянами плян та місце для нової церкви...»

Дальші розділи статті описують, як отець Совачов та церковний комітет назбирали понад 19 тисяч рублів для нової церкви, без іконостату, що іконостас для неї вже замовлений в Києві, та що ікони будуть копіями ікон Володимирівського храму в Києві.

Наступні розділи описують сам акт посвячення нової церкви: «Скромне сільське торжество посвячення нової церкви почалось ще 2-го листопада. Ввечері собором п'яти священиків: декана Кирила Андрієвського, отця Івана Міхновського, який прослужив у Турівці біля 50 років, отця Іванна Тарасевича, колишнього учителя місцевої школи, отця Володимира Міхновського, уродженця села Турівки, та настоятеля отця Якова, в сослужінні диякона, відправлена всеночна служба. Урочиста соборна служба почалась на заході сонця, при блищанні сотень свічок, тихий мелодійний спів парафіяльного хору привів людей в молитовне почуття...»

Друга частина статті опису урочистості посвячення церкви на другий день, коли приїхало більше священиків та прибула маса народу із сусідніх сіл. Тут автор підсумовує промови, виголошені на урочистостях священиками та цивільними людьми, підкреслюючи заслуги пароха Якова Совачова, що приходився авторові статті шваґром. «Побажаємо, щоб новий храм, воздвигнутий на трудові лепти, проіснував довго, приносячи потіху та ізливаючи благодать Святого Духа на парафіян» — так закінчив свою статтю о. Володимир Міхновський, брат ідеолога.

Аналізуючи цю статтю, ми бачимо, що її автор аж двічі (не без гордости) згадує про знайомство свого батька з істориком України, Маркевичем. Підкреслює, що давня церква була в українському стилі, і що навіть нова церква матиме ікони, скопійовані в Києві. Тут же дає приблизний час служби свого батька в Турівці, а про себе каже, що він теж родився в Турівці. Назагал стаття кидає ясніше світло на родинне тло і на характер сільської громади та церкви, де родився, молився, виростав та формував свій світогляд ще молодий Микола Міхновський, майбутній ідеолог.

Про батька ідеолога, о. Івана Міхновського, маємо ще такі додаткові дані:

1863 рік, 11 травня, нагороджений набедренником від єпископа.

1875 рік, уповноважений від Прилуцького повіту на Третім полтавським епархіяльнім з'їзді.

1875, листопад, назначений членом деканатської ради в Прилуцькім повіті.

1876, травень, як учитель релігії в школі села Турівки нагороджений 50 рублями від Полтавської єпархіяльної шкільної ради.

1888, липень, назбирав 15 руб. на будову Успенської церкви в Переяславі.

1889, липень, під час об'їзду своєї єпархії Полтавський єпископ відвідав Турівку і про отця Івана Міхновського записав в своєму нотатнику: «Старец, но служит хорошо. Представил девять хороших поучений».

1890 рік, в газеті «ПЕВ» було офіційне повідомлення: «Згідно з проханням, 28 травня 1890 року звільняється у відставку священик церкви Всіх Святих, села Турівки, Прилуцького повіту, Іван Міхнов-

ський, з наданням йому права священослужіння при згоді настоятеля церкви». Треба думати, що відхід на емеритуру був спричинений тимчасовою слабістю здоров'я.

1893 рік, як священик-емерит дістав від епархії 160 рублів пенсії.

1894—1899 роки. В газеті «ПЕВ» за 1 та 10 вересня 1899 р. надрукована стаття о. Григорія Прихожого «Село Ивановка и его храмы». Іванівка, це село на півдні Хорольського повіту, засноване запорожцем Іваном Піковцем, який тут і церкву поставив в честь Івана Многострадального. З бігом часу село перейшло до Острозрадських, тоді до графів Безбородьків, через продаж до Туманських, а від них (по заповіті) до Леонида Олександровича Милорадовича (1841—1908), що був Київським віцегубернатором (1878 р.), Подільським губернатором (1879—1882), почесним мировим суддею Київської та Вінницької судових округ, та власником понад 21.000 десятин землі на Чернігівщині, Полтавщині та Поділлі. Крім Іванівської та Троїцької церков в цім селі, в 1894 році згаданий Милорадович побудував у своїй садибі свою власну домову церкву в честь Покрови. Ця домова церква була доволі багата, майже всі прикраси в ній були срібні, деякі напрестольні хрести украшені самоцвітами, ікони високої мистецької вартости. Автор статті пише: «Більше як чотири роки в цій церкві правив відставний священик, шановний дід Іван Міхновський, який має 78 років від роду». Ця дата дозволяє на точніше установлення року народження батька ідеолога. Цікаво те, що будучи ще в 1862 році членом російського консульства в Штуттґарті, згаданий Леонид Милорадович був під секретним наглядом жандармерії за його «україножільські симпатії». Можливо цей спільний знаменник пояснює, чому старий о. Іван Міхновський служив в домовій церкві Милорадовича.

1903 рік, 2 березня, старий о. І. Міхновський в церкві Всіх Святих в Турівці перехрещує на православний обряд «австрійського піддaного із міста Львова Каспера Жуковського і його дружину Антоніну».

1904 рік, газета «ПЕВ» за 1 червня повідомляла, що «4-го травня 1904 р. помер відставний священик-пенсіонер церкви Всіх Святих, села Турівки, Прилуцького повіту, Іван Міхновський». Прожив він приблизно 83 роки.

1908 рік. Вже post mortem газета «Полтавские Губернские Ведомости» в листопаді 1908 р. офіційно повідомляла, що «29 листопада 1908 р. на публічному торгу в Прилуцькім повіті, в селі Турівці, при Іллінському хуторі буде продаватись 15 десятин орної землі, яка належить покійному священикові Іванові Івановичу Міхновському, за його довг дворянинові Кривуші в сумі 2.500 рублів. Цю позичку було зроблено 12 липня 1903 року». Сергій Шемет у своїй посмертній згадці про Миколу Міхновського пише, що батько ідеолога мав 17 десятин землі.[20] З цього виходить, що о. І. Міхновський мав 15 десятин на полі

[20] Сергій Шемет, «Микола Міхновський, посмертна згадка», *Хліборобська Україна*, книжка п'ята, Відень, 1924—25, стор. 13.

та 2 десятини біля своєї хати. Зрозуміло, що священик не міг сам пахати 15 десятин землі, він її рентував, за що й оплачував науку своїх синів, Миколи та Гаврила, в Київському університеті. Ціль позички в 1903 році нам невідома і невідомо чи родина Міхновських відкупила ту землю, заплативши довг. Одначе, згідно з С. Шеметом, Микола Міхновський мав в Турівці свій «батьківський поріг» ще й у 1917—1918 роках, де перебував в час першої російсько-комуністичної навали на Лівобережжя.

Кілька слів про о. Володимира Міхновського, старшого брата ідеолога, на основі даних в газеті «ПЕВ».

1874 рік, закінчив Полтавську семінарію.

1888 рік, принаймні від цього року є парохом Покровської церкви в селі Гнилиці, Прилуцького повіту. Гнилиці, це сусіднє село з Турівкою.

1889 рік, назначений членом ревізійної фінансової комісії для Полтавської єпархіяльної дівочої школи.

1892, 5 травня, переміщений священиком до Миколаївської церкви села Колесники, Прилуцького повіту, де прослужив 2 роки і 7 місяців.

1894, 4 грудня, переміщений священиком до Троїцької церкви села Товкачівки, Прилуцького повіту, де прослуживй 13 років.

1907, 9 листопада, переведений на священика до Михайлівської церкви села Хорунжівки, Роменського повіту, після чого про нього в газеті «ПЕВ» не було жодної згадки аж до 1916 року. Дуже правдоподібно, що це переміщення мало політичну основу. Роки 1906—1907 були реакцією російського уряду на події 1905 року. Полтавські єпископи (всі росіяни від 1862 року) вживали такі переміщення священиків з місця на місце як засіб, щоб розгонити «мазепинські гнізда», в яких священики брали участь. Полтавський єпископ не міг не знати про діяльність Миколи Міхновського, брата отця Володимира, особливо в зв'язку з так званим «Лубенським процесом». Інший, дальший родич отця Володимира — майбутній архиєпископ Юрій Міхновський — в кінці 1905 року виступив в газеті «ПЕВ» зі статтею, в якій боронив штрайкуючих полтавських семінаристів, критикував російський Синод та полтавського єпископа за їх нехіть до реформ семінарій, та критикував царський уряд за те, що він звів ролю священства до «наємних слуг» політичного режиму.[21] Все це може пояснювати чому отець Володимир Міхновський був вирваний з рідного Прилуцького повіту і посланий в Роменський повіт.

Своєю чергою згаданий отець Володимир Міхновський, виховав свого сина, теж Володимира, в дусі українського патріотизму, про що свідчить Дмитро Дорошенко (про це згадаємо пізніше). Цей молодий Володимир Міхновський закінчив Полтавську семінарію і в році 1909 був назначений парохом Преображенської церкви в селі Заоченське,

[21] Михновский, Георгий, «Ответ на воззвание к родителям забастовавших семинаристов, газета *ПЕВ* за 10 грудня 1905, стор. 1399—1401.

Кобиляцького повіту. Весною 1915 року в селі Турівці помер парох Яків Совачов (шваґер ідеолога), і молодий Володимир Міхновський перебрав його місце в Турівці 9 квітня 1915 року, де його дід прослужив біля 50 років. За свідченням професора О. П. Оглоблина, цей «молодий» Володимир Міхновський осінню 1941 року бував у Києві, а відтак мав намір бути священиком в околиці своїх предків. «Молодий» Володимир Міхновський мав теж брата, семінариста, про якого згадує Д. Антонович в 1900 році.[21a]

Щодо роду Совачових — це український рід, що походить від Степана Совачова «диякона з Полтавщини». Його син, Пилип Совачов, закінчив Київську духовну академію зі ступнем магістра, і від 1837 р. був учителем цивільної історії та літератури в Київській семінарії, а від 1848 р. учителем цивільної історії в Полтавській семінарії в Переяславі. Коли в 1862 році Полтавську семінарію переносили з Переяслава в Полтаву, він відмовився переїзджати в Полтаву, мотивуючи це своїм бажанням жити зі своєю родиною в Переяславі. До його родичів, а може потомків, належить отець Яків Совачов (шваґер Миколи Міхновського), та Олександер Совачов, що був парохом в селі Вовчки, а від 1905 року парохом в селі Дем'янцях, Переяславського повіту. З молодшого покоління відомі: Олександер Совачов, що в 1908 р. закінчив Переяславську духовну школу, але в семінарію не пішов; Анна Совачова, яка в 1913 р. кінчала Полтавську епархіяльну дівочу школу зі званням «домашньої учительки»; та Яків Совачов, якого революція 1917 року застала в п'ятій клясі Полтавської семінарії.

Відносно брата Миколи, Гаврила Міхновського, маємо лише скупі дані. Зі спогаду С. Шемета відомо, що Гаврило в 1890-их роках студіював право в Київському університеті. Пізніше був адвокатом у Прилуках. В одній своїй статті про виходців з духовного стану Д. Дорошенко констатує: «Л. Скачковський, П. Погорілко, Г. Міхновський, М. Щербаківський, Ф. Павловський — багато зробили для розвитку української національної свідомости й українського руху, кожен в своїй околиці і особливо — впливаючи на молоде покоління».[22]

Ще виразнішу характеристику цілої родини Міхновських дав Д. Дорошенко в своїх спогадах. Про своє перебування весною 1905 року в Полтаві Дорошенко записав: «Зустрівся де з ким з моїх молодших знайомих з днів свята Котляревського (влітку 1903 р.). Один з них, Володимир Міхновський (небіж відомого українського діяча Миколи Міхновського) запросив мене в гості на Великодні Свята, що вже зближалися, до села Товкачівки, Прилуцького повіту, де його батько був священиком. Ми поїхали залізницею до Прилук, а звідти 15 верств кіньми до Товкачівки. В самих Прилуках ми зайшли до адвоката Гаврила Міхновського, рідного брата Миколи Міхновського, якого він

[21a] Дмитро Антонович, *Праця Олександра Русова для українського театру та музики*, Львів, 1938, стор. 8.

[22] Дмитро Дорошенко, *Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу*, Варшава, 1940, стор. 46.

дуже нагадував і обличчям і всією своєю постаттю, і своїм патріотизмом в самостійницькому дусі. Я завважив, що на його канцелярії напис був українською мовою, що тоді було рідкістю. Взагалі ціла родина Міхновських була щироукраїнська. Та й самі Прилуки з околицею зробили на мене дуже приємне враження своєю українською національною стихією, яку було помітно на кожному кроці; я чув там раз-у-раз українську мову не тільки серед міщан та селян, але й серед міської інтеліґенції».[23]

Дослідники ідеологічної творчості Миколи Міхновського приділяли мало уваги його родині та родові через відсутність або недоступність даних. Всі вони стверджують, що на формування світогляду М. Міхновського великий вплив мали провідники Української Громади в Києві, особливо Олександер Кониський. В своїй праці Петро Мірчук іде дещо дальше, додаючи, що світогляд М. Міхновського сформувався теж «завдяки батьківському вихованню».[24] Хоч це була лише його гіпотеза, але знайдені дані про батька ідеолога свідчать про її правильність, бо в українському націоналістичному дусі виховався не лише Микола, але й інші сини отця Івана Міхновського, а також його внуки, включаючи й дітей зятя Якова Совачова. З цього виходить, що коли Микола Міхновський прибув у Київський університет, зерно українського націоналізму вже було посіяне в його душі в інтимній родинній атмосфері, а в київській атмосфері воно проросло і розквітло. В свою чергу, на молодого отця Івана Міхновського тривкий українізаційний вплив мусів зробити історик Микола Маркевич, член ближчого кола знайомих Шевченка.

На кінець підсумуємо історичну еволюцію роду Міхновських. Перед добою Б. Хмельницького Міхновські згадуються як дрібні українські шляхтичі в Київському та Волинському воєвідствах, на Перемишлянщині та в двох повітах Польщі. В час революції Б. Хмельницького, Міхновські беруть в ній участь. У часи гетьмана Мазепи з'являється священицька вітка Міхновських, спочатку на Правобережжі, а десь від 1760-их років на Лівобережжі, особливо в Золотоніському повіті. На протязі 19-го століття рід доволі розрісся, займаючи численні парафії як в Золотоніському, так і в сусідніх повітах. Особливо від 1880-их років, коли вводилось шкільництво по селах, численні священики Міхновські показали зразкову ревність у цій справі (як основники шкіл, їх меценати та учителі), за що часто діставали признання від єпархіяльної влади. Починаючи з 1890-их років, Міхновські беруть участь в Українській Громаді Полтавської семінарії та в Громадах Київського та Харківського університетів. При самому кінці 19-го століття деякі Міхновські вчаться на цивільних фахівців, але більшість

---

[23] Дмитро Дорошенко, *Мої спомини про давне-минуле (1901—1914)*, Вінніпеґ, 1949, стор. 67.

[24] Петро Мірчук, *Микола Міхновський, Апостол Української Державности*, Філядельфія, 1960, стор. 17, 20.

членів роду і дальше тримається родової священицької традиції. Цю двохсотлітню традицію перервала російсько-комуністична окупація.

Еволюція роду Міхновських дала свій плід: коли в 1705 році Матвій Міхновський б'ється з росіянами лише кулаками, то 200 років пізніше Микола Міхновський б'ється з тими ж росіянами холодною зброєю і чіткою ідеологією.

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Увага! **Увага!**

Щойно вийшла англомовна монографія проф. Т. Мацькова
про гетьмана Івана Мазепу

ENGLISH REPORTS ON MAZEPA: HETMAN OF UKRAINE
AND PRINCE OF THE HOLY ROMAN EMPIRE
1687 — 1799

By
Theodore Mackiw
The University of Akron

XII, 175 pp. $17.00

Це є джерельна студія, базована на англійських тогочасних архівних матеріялах і обширній літературі. Праця приносить нове насвітлення гетьмана Мазепи в Західній Европі. Передплатники У.І. одержують три долярову знижку і платять лише $14.00, включаючи пересилку книжки. Замовлення з грошевим переказом треба висилати на адресу Адміністрації У.І.

P.O.Box 312
Кент, Огайо 44240

George D. Knysh
University of Manitoba

SOME PROBLEMS IN OMELJAN PRITSAK'S RECONSTRUCTION OF NINTH CENTURY UKRAINIAN AND EAST EUROPEAN HISTORY*

I shall begin by stating the exact parameters of my investigation. I do not, at this time, wish to question the fundamental pattern of interpretation Professor Pritsak has seen fit to impose on the raw material of mediaeval East European history. That is, I do not wish to question it *directly*. Its highly controversial nature is, of course, apparent to everyone. But since Professor Pritsak has stated in print that much evidence for his point of view is yet to be provided in forthcoming volumes of his *magnum opus*.[1] I intend to take him at his word, and wait a little longer before coming to any definitive assessments of the overall value of what he has produced. My comments should thus be regarded as being a "preliminary critique" of what Pritsak has characterized as his "preliminary conclusions".[2]

After initial perusal of volume I of *The Origin of Rus'*, I had intended to put together a series of commentaries on various contentions made therein, contentions which, I thought, clearly failed to pass the test of objective historical scholarship. I shall in substance follow this micro-analytic approach in the present communication. The discreet problems on which I am about to focus have been selected from many other possible candidates, and any one who has read through Pritsak's first volume will know this very well. These problems have in

---

* *Від Редакції:* Текст статті проф. Юрія Книша базований на його доповіді, виголошеній на конференції історії України в Іллінойському університеті, 16 червня 1983 року. Уже пізніше появилися в міжнародних наукових журналах негативні критичні рецензії на працю О. Пріцака, зокрема в престіжевому науковому журналі *The Slavonic and East European Review*, Vol. 61, No. 4, 1983, pp. 615—617 (автор Christine E. Fell); Gottfried Schramm, „Neues Licht auf die Entstehung der Ruś? Eine Kritik an Forschungen von Omeljan Pritsak", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd. 31. H. 2, 1983, pp. 210—228.

Автори рецензій закидають проф. Пріцакові численні помилки (факти і інтерпетації), а також меякі «абсурдні ґенералізації» (Х. Фелл).

[1] Omeljan Pritsak, *The Origin of Rus'. Volume One: Old Scandinavian Sources other than the Sagas*, Cambridge, Mass., 1981, p. XVIII. This will henceforth be cited as *Origin*.

[2] *Origin*, p. 581.

common: a) that they are key linchpins in Pritsak's attempted revision of 9th century Ukrainian history; and b) that Pritsak's attempted treatment of them depends largely, indeed decisively (though not exclusively) on documentary evidence which is "in", i. e. evidence sufficiently compelling to enable one to reach a position which is not likely to be significantly challenged by further research. The three problems I wish to consider are the following: (1) the identity of Oleh, Great King *(Velykyi Knyaz')* of Rus'; (2) the identity of Askold and Dyr; (3) certain issues relating to the so-called "Volga Rus' Kaganate."

In Pritsak's view, Oleh of Rus' was actually a Danish King, called Lotha-Knut in some sources,[3] and Heiligo in others,[4] who ruled in Denmark from ca. 891, and who was forced to leave his country after being defeated in battle by invading Swedes led by King Olaf (ca 901/902). Having arranged for a mass migration of Slavic-speaking agriculturalists from the islands of Southern Denmark to the areas bordering on the eastern Baltic sea, Lotha-Knut (alias Heiligo alias Oleh) proceeded to join these colonists after his defeat. He made Polotsk on the Dvina the capital of his new realm (which also included through conquest the areas around Novgorod and Rostov), and remained very active in Eastern Europe for twenty to thirty years after his removal thereto.[5] We know of course that Oleh was one of the leading political figures in the foundational segments of the *Povist' Vremennykh Lit.* Pritsak, however, denies Oleh's involvement in the two most significant events recorded in the earlier portion of this ancient Ukrainian chronicle, viz., the conquest of Kiev (under year 882) and the attack on Constantinople (under year 907).[6] The conquest of Kiev Pritsak attributes to Ihor, asserting that it did not occur much before 930, while Oleh's attack on Constantinople is dismissed as a figment of an old historian's imagination. Pritsak terminates Oleh's career some years prior to the putative seizure of Kiev by Ihor.[7]

How convincing is all of this? Pritsak repeatedly asserts that the Heiligo/Loth-Knut of Scandinavian sources is the same man as the Great King Oleh of Nestor's Chronicle.[8] Unfortunately, all that he has provided for us are two "clusters" of information about activities occurring in different parts of Europe, "clusters" which are connected to one another in extremely tenuous fashion. Pritsak's chief argument, indeed his *only* argument, for the identification of Oleh and Heiligo is offered in these terms:

> Neither King Sveinn *nor any other source*[9] mentions the fact that Erik Ungi's son was killed by the Swede, Olafr. It is reasonable to assume that Lothaknut, who served in Denmark for ten years as a *helgi*, was

---

3 *Origin*, pp. 135, 137.

4 *Origin*, pp. 135—136. This is the report of King Sveinn to Adam of Bremen referred to *infra* p. 3. Cf. also *Origin*, p. 121.

5 *Origin*, pp. 121—123, 135—137, 141ff.

6 *Origin*, pp. 31, 149. Cf. also Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca, 1982, pp. 60ff. This will henceforth be cited as *Documents*.

7 *Origin*, pp. 137, 142. *Documents*, p. 142 (sic).

8 With the caveat that some stories told of this Oleh the PVL are unreliable.

9 My emphasis.

> now forced to leave the country and seek his fortune elsewhere ... Who else but a scion of those Vikings who, from the middle of the ninth century until 891, had dominated all the western seas including the Mediterranean would be able to provide the essential drive for the initiation of the route from the Varangians to the Greeks?[10]

Clear, well-put, eloquent. What else is there to say? Just this: there is in fact a source, very well known to and respected by Professor Pritsak (he cites it no less than *fifteen* (!) times), which contains data directly contradicting his thesis. This source is the *Olafs saga Tryggvasonar en mesta.*[11] The relevant passage reads as follows:

> We turned from the line of kings after saying that Sigfrod and Halfdan ruled over Denmark. To them succeeded a king named Helgi, who fought a battle against Olaf, King of the Swedes, *and was slain.*[12] After him Olaf reigned for a long time over Denmark as well as Sweden, and died a natural death.[13]

This too is clear, sober, and concise. And it utterly scuttles Pritsak's theory. Heiligo is not Oleh. The mystery of Oleh remains, full and dark. Heiligo, the "scion of the Vikings" died a cold death in the foamy waters of the Baltic. He did not contribute to the rise of the commercial route on which the later greatness of Kiev was founded. Pritsak's attempt to make Ukrainian history derive from the creative energies of Norse dynasts functioning in a political vacuum is thus refuted by as decisive a piece of evidence as it seems possible to imagine.

Let me add as a corollary that the mass migration of Slavic-speaking Danes towards the East, which Pritsak linked to the imperial and colonizing enterprises of Lotha-Knut alias Heiligo is a no less fictitious affair. It is based on a number of comments found in a late 13th century (ca. 1288) Danish chronicle, the so-called *Annales Ryenses.*[14] None of the Danish historical works written earlier including the volumes of Saxo Grammaticus (ca. 1216) make any mention of such massive colonizing endeavours. The *Annales Ryenses,* a very nationalistic piece of writing, suggest that in the time of Lotha-Knut about one-third (33%) of the Danish middle and lower class population migrated to what is now Latvia, Lithuania, and the former East Prussia. This propagandistic nonsense, a late composition designed to bolster Danish pretensions to territories of the

---

10 *Origin,* pp. 122—123.

11 Ed. O. Halldórsson, Copenhagen 1958/1961 (in two volumes). There is an English translation by J. Sephton: *The Saga of King Olaf Tryggwason,* London, 1895.

12 My emphasis.

13 Sephton, *op. cit.,* p. 75. Halldórsson, I, p. 121: Efeir tha reth fyrir Dohum sa konungr er Helgi het. hann atti bardaga vith Olaf Suia konung *ok fell Helgi thar* (my emphasis.) en Olafr reth lengi sithan fyrir Danmork ok Svithioth.

14 *Origin,* pp. 159—162. Cf. J. Langebek, ed., *Scriptores Rerum Danicarum Modii Aevi,* vrl. I, Copenhagen, 1772, pp. 148—170.

Eastern Baltic partly controlled at that time by various German military orders,[15] has absolutely no value for a scientific recreation of 9th century ethnic processes, quite apart from the fact that the lands mentioned therein are geographically at some distance from the city of Polotsk, envisioned by Pritsak as Lotha-Knut's new East European capital.

One further critical remark might be made, by the way, as to this last particular contention. The *Povist' Vremennykh Lit* had mentioned Ladoga and Novgorod as centers of Oleh's power prior to his expansion southward. The old Ukrainian sagas or songs knew only that Polotsk was the apanage of a Norse dynasty until its capture by Volodymyr the Great, ca. 975. Pritsak's hypothesis of Polotsk as an imperial capital relies, it would appear, almost entirely on a questionable interpretation of what he takes to be the proper text of a treaty between Oleh of Rus' and the Byzantine Emperors negotiated some time prior to 911.[16] This treaty allegedly listed a number of towns for which Oleh had obtained financial considerations from the Byzantines, viz., Kiev, Chernihiv, Pereyaslav, Polotsk, Rostov, Lyubech (in that order). Pritsak argues that the first three, Kiev, Chernihiv, and Pereyaslav, were arbitrarily inserted into the text by a patriotic Kievan editor of the 12th century.[17] I quite agree with him on this point. What he has, however, failed to notice is 1) that the other city names are equally arbitrary inserts by later editors,[18] and 2) that the entire treaty was originally constructed by Nestor as an afterthought to an erroneously dated (907) military expedition — that consequently this "treaty" was quite unhistorical, indeed just as unhistorical as Oleh's "907 campaign".[19] This being so, there is no reason whatsoever to assume that Polotsk headed this artificially selected list of Oleh's cities.

If we now turn our attention to the problem of Askold and Dyr, we find Pritsak's speculations to be equally objectionable. His intent here is to find yet another connection between figures known in Western history and actors performing on the East European stage, a stage which is again conceived as quite passive in its local features. Askold and Dyr, in Pritsak's mind, are none other that the famous Viking adventurers Hasting and Bjorn, whose aggressive depredations left a permanent mark on the consciousness of French, Norman, English, Danish, Spanish and Muslim annalists. It is these two great sea-bandits, he be-

---

15 The author of the *Annales* is animated by strong hatred of things Teutonic, and looks back with longing to the glorious days when Valdemar II (d. 1241) ruled large regions in Northern Germany; he also endulges in a careful tabulation of all the proto-historical and historical "subjugations" of Germans by Danes.

16 *Origin*, pp. 142—149.

17 *Origin*, p. 147 note 133.

18 Cf. *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, II (Hypatian Codex), columns 14, 16, for similar late edits.

19 On this last point, incidentally, I also agree with Pritsak, but with one major qualification. I believe, and will attempt to demonstrate elsewhere, that the campaign which the PVL describes under year 907 is actually the famous expedition of 860, viewed from a non-Byzantine "core" perspective, with some editorial embellishments.

lieves, who organized and carried out the tremendous assault on the city of Constantinople in the year 860, as recounted in the *PVL* under year 866.[20]

This is obviously an exciting and original idea, excellent material for a Hollywood screenplay. As a scientific hypothesis, on the other hand, it is extremely disappointing, and involves its author in an incredible series of confused juxtapositions, flimsy etymological exercises, and blatant self-contradictions. It would tax the patience of readers to follow the meanderings of Pritsak's analyses. Perhaps two or three examples will be sufficient. In one context Pritsak categorically asserts that Dyr, alias Bjorn, became the ruler of Lagoda after killing its previous sovereign, Eysteinn.[21] Six short paragraphs later we are told that this same Dyr, alias Bjorn, was invited to rule in Ladoga as successor to and after the death of his close relative Rurik of Jutland.[22] These irreconcilable positions are compounded by the further difficulty that according to Pritsak it is from his base in Ladoga that Dyr alias Bjorn launched the 860 attack on Constantinople. And Rurik of Jutland, as we know from reliable Western sources, was still very much alive in 860.[23] The activities of Dyr/Bjorn's putative partner Askold, alias Hasting, are just as inextricably confused and confusing. In Pritsak's account, Askold is not only Hasting. He is also the Danish raider of England known as Gorm, who was baptized in 878 under the name of Athelstan, and had Alfred the Great himself as a godfather.[24] Seven paragraphs later, Askold, alias Hasting, becomes an important ally of Rollo the Norman, and is asserted by Pritsak to have played a significant role in the Danish settlement of Normandy between 896 and 911.[25] "The existing sources" Pritsak muses, "do not mention the death of Hasting".[26] This kind of remark rings a familiar bell. Yet some pages earlier the same Pritsak had blandly noted that Athelstan alias Hasting alias Askold had died in the year 894,[27] which strongly suggests that Rollo's partner in the Normandy venture was a corpse. We may at this juncture abandon the discomfort of what can only be described as negligent scholarship, and return to the main issue. If Askold and Dyr were the leaders of the great attack on Constantinople, and if this attack occurred in the year 860 (a date with which Pritsak himself concurs)[28] then Hasting and Bjorn cannot be Askold and Dyr, for the simple reason that according to the *Annales Bertiniani* (a source for which Pritsak has much respect)[29] Hasting and Bjorn

---

[20] *Origin*, pp. 174ff.

[21] *Origin*, p. 181.

[22] *Origin*, p. 182.

[23] *Annales Bertiniani* (MGH SS I, p. 493 /yr. 872/). *Annales Fuldenses* (MGH SS I, p. 387 /yr. 873/). Cf. also A. A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge, Mass., 1946, pp. 234ff.

[24] *Origin*, pp. 178, 181.

[25] *Origin*, pp. 179—180.

[26] *Origin*, p. 179.

[27] *Origin*, p. 122. Other sources suggest 889—890. Cf. e. g. C. Plummer, *The Life and Times of Alfred the Great*, Oxford, 1902, pp. 109, 110.

[28] *Origin*, pp. 174—175.

[29] *Origin*, p. 167. Cf. also his implicit acceptance of Prudentius' chronology in *Origin*, p. 177 (two places).

throughout the year 860 were busily raiding the coasts of Southern France and Northwest Italy.[30] It is thus quite impossible for them to have had any connection with the Rus' campaign against Constantinople. Indeed, these sea-kings do not appear to have returned from the Mediterranean to Northern Europe earlier than the winter of 861—862.[31] Pritsak's determined if misguided struggle to establish a link between Western political figures and mediaeval Ukrainian rulers fails no less thoroughly in this case than in that of Oleh. Askold and Dyr remain just as dark, mysterious and undeciphered entities as Oleh, Great King of Rus', and Rurik of Ladoga.

The final problem I wish to examine is that of the "Volga Rus' Kaganate." Briefly pur, Pritsak's thesis is as follows: During the 7th and 8th centuries, a Norse charismatic clan, that of the Ynglingar, also known as "Rus" because of its commercial ties with a parent slave-trading company located in Southwestern France (at Rodez/Rutenici), established its economic and political ascendancy over the upper portion of the Volga river, one of the chief East-West trade routes of the period. The main factories or *emporia* of these merchant-adventurers were Ladoga, Rostov, possibly Suzdal.[32] Their key political and commercial contacts to the Southeast were with the Khazarian Empire, a powerful state centered on the Lower Volga, controlling among other points Kiev on the Dnipro, at that time a small and insignificant fort garrisoned by Iranian and Turkic mercenaries.[33] Sometime in the early 9th century, a civil war broke out in Khazaria. The Emperor, or Kagan, and his supporters were forced to flee the capital. The Kagan eventually found refuge in the emporium of the Ynglingar/Ruś at Rostov. Shortly thereafter he concluded a matrimonial alliance with these Norse aristocratic slave-traders, inducting two of their clan into his family as daughters-in-law.[34] This act marked the beginning of the Ruś Kaganate. A third or fourth generation descendant of the Imperial Khazar sons and Norse/Ruś daughters, Ihor, desirous of controlling the emerging Dnipro trade route, managed to capture Kiev from Khazars ca. 930, and moved the Ruś Kaganate's capital to this new location, which remained the center of his dynasty until 1169.[35]

Most of this Pritsakian construct is quite untenable. It relies upon highly objectionable manipulation and unbelievable misunderstanding of historical sources. We are, naturally, still awaiting proof that the merchants of Rodez have anything to do with the naming let alone the development of the mediaeval Ukrainian empire.[36] While the penetration of the Upper Volga region by Norse

---

30 *Annales Bertiniani*, p. 454 /yr. 860/: Dani qui in Rhodano morabantur, usque ad Valentiam civitatem vastando perveniunt; unde direptis quae circa erant omnibus, revertentes ad insulam in qua sedes posuerant, redeunt... Dani qui in Rhodano fuerant, Italiam petunt, et Pisas civitatem aliasque capiunt, depraedantur atque devastant. Cf. also A. A. Vasiliev, *op. cit.* pp. 48, 50.

31 *Annales Bertiniani*, p. 456 /yr. 862/. Cf. also *Chronicon Sebastiani Salmaticensis episcopi* (Migne, *Patrologia Latina*, v. 129, col. 1124).

32 *Origin*, pp. 26ff., 171ff.

33 *Documents*, pp. 44ff.

34 *Origin*, pp. 28, 182.

35 *Origin*, p. 31.

36 Pritsak promises us this proof in volume III of his *Origin:* cf. p. 25 n. 14.

traders has been known to students of history for a long time, one must nevertheless give Pritsak much credit for having substantially contributed to the increase of factual material pertaining to this area of learning. I was particularly impressed by his suggestion that "Suzdal" may itself be a word of Norse provenance,[37] and have since toyed with the idea that even "Rostov" might be shown to have similar roots.[38] In any event, a Scandinavian presence in the heartland of what later became Russia is one thing, and Pritsak's historical fantasizing on this theme, quite another.

The Khazarian civil war to which Pritsak refers is briefly mentioned in Constantine Porhyrogenitus' *De administrando imperio.*[39] We know absolutely nothing about it except that it occurred,[40] and that the defeated party, composed of three Khazar/Kabar tribes, fled to the steppes of the Southeastern Ukraine, where they joined with the Magyars into a new nomadic confederacy which subsequently (after 895) became the foundation of Hungarian statehood. That is the sum of it. There is *not a word* in Constantine about the motives underlying this civil war; this gives Pritsak some elbow room for his usual arbitrary speculation. He tells us in *The Origin of Rus'* that the civil war was waged for religious reasons, viz., that it was "a revolution . . . against the forced introduction of Judaism by the imperial majordomo".[41] In a marginally more recent publication, he asserts that this civil war was a struggle for political supremacy between groups *already* professing Judaism.[42] Perhaps forthcoming volumes will give us even more creative elaborations on this theme . . . Constantine Porphyrogenitus says nothing whatever about the Khazar Kagan's role in this war. One would naturally assume that the forced emigration of an imperial figure of such stature would not have passed unnoticed, and that the rebellious Kabars would have derived some measure of pride as to his presence in their midst. Yet there is nothing but silence in the sources. Having gratuitously introduced the Kagan into his construct, Pritsak is at a loss as to what exactly is to be done with the man, geographically speaking. To have him leave Khazaria *with* his supporters is too obviously contradicted by Constantine's text. And so Pritsak is forced to strain our credulity by suggesting, in effect, that whereas the mainstay of the rebellion, the Kabar armies, went one way, the fleeing Khazar Kagan and his family went another . . . Nor is this the end of it for Pritsak, understandably enough, is not quite sure as to *where* this fugitive Kagan actually settled. In one context, he has him assuming control of the Don basin water-

---

37 *Origin,* pp. 264—265.

38 Cf. O. Elton, trans., *The first nine books of the Danish History of Saxo Grammaticus.* London, 1894, pp. LXI, LXV, 94, about the activities of "Rostioph" or "Hrossthiolfr", a "Finnish" wizard in "Rutenian" areas. This source will henceforth be cited as *Saxo.*

39 C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century,* Cambridge, U. K., 1930, p. 231.

40 Even its precise date is obscure. It could have erupted as late as 880. The first mention of the Kabars in West European sources is from 881. Cf. C. A. Macartney, *op. cit.* p. 76.

41 *Origin,* p. 171.

42 *Documents,* p. 36.

ways.[43] Then, possibly remembering that the city of Sarkel (built ca. 834) commanded traffic on the Don, and that the fierce Viatichi dominated the lines of communication between upper Volga and middle Don, Pritsak changes his mind, and hurries the hapless Kagan into the comfortable security of the Rostov emporium, presumably after paddling his way up the Volga.[44] So much for this aspect of the analysis.

Turning now to the dynastic marriage which allegedly created the imperial line of Kievan Rus'/Ukraine, one finds that Pritsak has relied very heavily on a folk-story recorded in the ninth Book of Saxo Grammaticus' *Danish History*.[45] Saxo's compilation was issued in the early 13th century, and contains much material of great value. It must, however, be used with infinite caution, for the simple reason that this material, while frequently based on specific historical events, has been subjected to much imaginative corruption, epicizing and readjustments at the hands of generations of folklore tellers and learned editors, including Saxo himself. In many instances, it is in fact impossible to know what real events lie behind the heroic tale. The story Pritsak builds his theory upon is one such instance. Saxo describes the wondrous exploits of a Danish Viking called Ragnar, usually identified with the 9th century corsair Ragnar Lodbrok. This Ragnar organizes an expedition against Eastern Europe. I shall quote the relevant context:

> ... Ragnar ... taking all the sons he had by Thora, in addition to Ubbe, ... attacked, crushed in sundry campaigns and subdued *the Hellespont*[46] with its king Dia. At last he involved the same king in disaster after disaster, and slew him. *Dia's sons, Dia and Daxo, who had before married the daughters of the Rutenian king,* begged forces from their father-in-law, and rushed with most ardent courage to the work of avenging their father. But Ragnar, when he saw their boundless army, distrusted his own forces; and he put brazen horses on wheels that could be drawn easily, took them round on carriages that would turn, and ordered that they should be driven with the utmost force against the thickest ranks of the enemy. This device served so well to break the line of the foe, that the Danes' hope of conquest seemed to lie more in the engine than in the soldiers: for its insupportable weight overwhelmed whatever it struck. Thus one of the leaders was killed, while one made off in flight, and the whole army of the area of *the Hellespont* retreated. The *Scythians* also, who were closely related by blood to Daxo on the mother's side, are said to have been crushed in the same disaster. Their province was made over to Hwitserk and the king of the *Ruteni,* trusting little in his strength, hastened to fly out of the reach of the terrible arms of Ragnar.[47]

Three words are crucial to the formal understanding of this passage, to wit: "Hellespont", "Ruteni", and "Scythian." These words are all latecomers to

---

[43] *Origin,* p. 171.
[44] *Origin,* pp. 28, 182, 583.
[45] *Saxo,* p. 372.
[46] All emphases in this quotation are mine.
[47] *Saxo,* p. 372.

Scandinavian historical consiousness. They do not become firmly established until the 12th century, under the growing influence of Christianity and classical culture.[48] The presence of these words in Saxo's text indicates beyond the shadow of a doubt that the original material, whatever it may have been, was reworked and rearranged by someone versed in post-pagan learning, perhaps by Saxo himself. It is not, in its given form, something that can be directly assimilated into a modern historical synthesis, as Pritsak has attempted to do. The late word "Ruteni," frequently used by Saxo and other Scandinavian authors, and applied to the entire past history of the areas englobed by the contemporary (12—13th century) Rus' complex of states, is a word which seems to have replaced the standard Norse "Gardr" sometime in the 12th century. One cannot conclude from its mere inclusion in the Ragnar story (itself of doubtful origin and not necessarily deriving from the experiences of the real Ragnar Lodbrok) that it represents the correct ninth century appellation for the allies of "Dia and Daxo," just as one cannot conclude that Daxo's mother was a genuine Scythian. If "Dia and Daxo" were indeed actors on the Volga route (and this is far from certain) we do not know their ethnic identity, nor that of their allies, and it is unlikely that we shall ever know. To assert that they were the sons of a refugee, Khazar Kagan, married to the daughters of an Ynglingar/Ruś chieftain who resided in Rostov, is so utterly arbitrary as to defy comprehension.

Since we have as yet no historical documentation explicitly or implicitly supporting the notion that a *Volga* Ruś Kaganate ever existed, there seems at this time no adequate reason to maintain this superfluous hypothesis. The mysterious "Kagan" components of the Ukrainian past may well have a potentially explosive significance for historiography. But at this stage, they remain as dark as ever, and it is fair to conclude that Pritsak's creative fireworks have shed little if any light on the matter.

One final remark. I have twice alluded to Pritsak's theory concerning the conquest of Kiev by Ihor in 930, a theory he has recently defended at great length, going to the extent of rewriting (*literally* rewriting!) the relevant passages in the *PVL*.[49] While I intend to refute his analysis elsewhere, I should like very briefly to note in the present context that this new Pritsakian "revelation" is based on nothing more solid than his belief in the foundational comparative honesty and integrity of mediaeval Novgorodian historians. Wrongly assuming that the *First Novgorod Chronicle* (compiled ca. 1234) faithfully reproduces in its account of the capture of Kiev portions of a late 11th century Kievan Chronicle which Nestor diplomatically distorted in his own *Povist'* (ca. 1116), Pritsak concludes that it is Ihor and not "Oleh" who must be cast in the role of conquistador. As a matter of fact, the Novgorodian text is on this particular issue a fairly obvious revision of Nestor's work, and critical analysis will demonstrate that the traditional theory as to "Oleh's" role should, on this evidence alone, be maintained.

I should also like to note in closing that, while I have used strong language to characterize certain aspects of Pritsak's scholarship within the parameters defined

---

[48] *Origin,* pp. 170ff., 505ff.

[49] *Documents,* pp. 60ff., esp. 69—71.

at the beginning of this communication, this is in no way to be construed as a wholesale rejection of his contributions to science, which in other areas are quite signficant. Indeed, my attitude was in large degree determined by the paradoxical fact that a man who could be so perceptive and brilliant in certain contexts unaccountably proceeds to become a political scientist's Mr. Hyde in others. Be that as it may, and all substantive criticism aside, there is no denying the cathartic and hermeneutic effects of his works. Ultimately, this is perhaps the best that a scholar may hope for by way of recognition.

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

SOLOMON I. GOLDELMAN:

A PORTRAIT OF A POLITICIAN AND EDUCATOR

A Chapter in Ukrainian Jewish Relations

by

LEV BYKOVSKY

1980 90 p. $ 8.00

Передплатники «Українського Історика» одержують знижку і можуть замовляти цю цінну працю за 6.50 дол. Замовлення разом із грошевим переказом треба надсилати на адресу Адміністрації «Укр. Історика».

Євген Крамар

ЖИВИЙ ХОЗАРСЬКИЙ СЛІД НА УКРАЇНІ

Редакція «Українського Історика» отримала від УІС «Смолоскип» текст статті українського юриста, історика і публіциста Євгена Крамара з України. Про переслідування Євгена Крамара УІС «Смолоскип» уже повідомляв раніше. Автор статті народився 18 лютого 1933 року. Він має закінчену юридичну освіту і працював адвокатом на Волині.

У 1973 році, як подає далі УІС «Смолоскип», Євгена Крамара звільнили з адвокатської посади на підставі сфабрикованих обвинувачень і постійно переслідували за «безробіття» і «наклепництво». Він перебував на примусових роботах і в психіятричній лікарні. Крім своєї професії адвоката, читаємо в повідомленні УІС «Смолоскип», Є. Крамар цікавився історією України та інших слов'янських народів. У восьмому томі праці з нагоди 1300-річчя Болгарії, яка появилася 1981 р. в тій країні, є також стаття Є. Крамара «Про зв'язки між східним і південним слов'янським плем'ям Сіверяни».

Свої наукові праці та статті Є. Крамар друкував також у *Нашій культурі*, місячному додатку до газети *Наше життя*, яка появляється в Варшаві. У значно здекомплетованому нашому фонді цього журнала редакція *Українського Історика* знайшла такі статті дослідника:

«Про дату коронування й корону Данила Галицького», ч. 9 (245), вересень 1978, стор. 6—7; «Могили розповідають», ч. 10 (246), жовтень 1978, стор. 10—11; ч. 11 (247), листопад 1978, стор. 12—13; ч. 12 (248), стор. 12—13 і 15; «Дмитро Вишневецький в історії України», ч. 6 (278), червень 1981, стор. 6—7; ч. 7 (279), липень 1981, стор. 10—11; ч. 1 (280), березень 1982, стор. 10—11.

Друкуємо цю популярно-наукову статтю, вносячи лише незначні правописні зміни. Ми віримо, що читачі належно оцінять це дослідження історика України на рідко в нас порушувану тему. Ми з свого боку складаємо щиру подяку п. О. Зінкевичу за те, що він нам дав змогу ознайомити наших читачів з цікавою розвідкою. Стаття друкується без відома автора.

**
*

Серед маленьких народностей сучасної України чи не найбільш цікаві караїми. Перепис 1979 р. зафіксував їх в Україні в Кримській

області, однак розпорошено трапляються вони й на Одещині, в Волинській та Івано-Франківській областях. Нечіткий караїмський слід можна знайти і в с. Кукизові на Львівщині. Теперішня Госпітальна вулиця в Дніпропетровську колись була Караїмська (Торгова) — напевно там жили караїми. Більше ніж на Україні є їх в Литві, а поза СРСР живуть вони також в Польщі. Статистика віщує цій мінінародності сумну етнічну долю. За переписами 1959, 1970 і 1979 р. чисельність караїмів в СРСР була відповідо така: 5,7 тис., 4,5 тис., 3,341, в тому на Україні — 3,301; 2,6; 1,151 тис. І до того, за останнім переписом в СРСР, лише 535 осіб вказали караїмську мову своєю рідною, натомість 2,713 — російську,[1] а на Україні відповідно 91 та 1,049 осіб.[2] Якоїсь своєї громадсько-культурно-релігійної інституції караїми в СРСР не мають (в Польщі вони об'єднані в релігійний союз).

Переважна більшість караїмської народности живе саме в СРСР, тому важко погодитися з думкою, ніби в світі усіх караїмів, включаючи єгипетських і турецьких, є майже 12 тис.[3] Тут не обійшлося без перебільшення, пов'язаного з нечіткістю самого поняття «караїми».

Цей термін має два значення: етнічне й релігійне. Українські, литовські, польські караїми — це одна народність, що свого часу сформувалася в Криму. Етнічно, мовно й історично вони тотожні з єгипетськими, турецькими чи ще якимись караїмами. Караїми поза Україною, Литвою й Польщею — не окрема народність, а євреї-сектанти. Правда, і в перших і в других однакова назва і спільна релігія (різновидність юдаїзму) та деякі інші обставини. Через це свого часу навіть дослідники помилково вважали українських, литовських і польських караїмів за євреїв-сектантів («жидівська секта»). Радянські довідкові видання і навіть загальні етнографічні дослідження говорять про караїмів дуже скупо. Більшість різних відомостей про них можна почерпнути з давніших публікацій,[4] звичайно, вніcши відповідні поправки.

Сама назва «караїми» походить від давньоєврейського «кара» — письмо (перекладають і як «читці»). У всякому разі йдеться не про якусь особливу грамотність караїмів. Цей термін має релігійне походження. Так у давнину називали євреїв-сектантів, які на відміну від більшости юдеїв визнавали Святе письмо (Старий завіт), але рі-

---

[1] *Вестник статистики*, ч. 7, 1930.

[2] *Вестник статистики*, ч. 6, 1980.

[3] *Encyklopedia Powszechna PAN*, t. 2. W. 1974, стор. 414; *Українська загальна енциклопедія*, т. 2, Львів—Станиславів—Коломия, стор. 199; М. С. Беленький. *Что такое талмуд*, М. 1963, стор. 94.

[4] *Dzieła T. Czackiego*. Poznań, 1840, стор. 271. «Об евреях-караимах» — *ЖМВД*, 1843, кн. 2. А. Скальковський, *Опыт статистического описания Новороссийского края*, Одеса, 1850, стор. 309—311. *Encyklopedia Powszechna*, t. IV. W. 1863, стор. 51—55. «Жиды-караиты», сообщил Венед. М. Площанский — *Литературный сборник*, издаваемый Галицко-Русскою Матицею, Львів, 1870, стор. 109—116; *Энциклопедический словарь* (Брокгауза-Эфрона), т. XIV, 1895, стор. 426—432.

шуче відкидали ТАЛМУД, тобто тлумачення Святого письма і усну традицію. Годі сказати, чи караїмами називали цих сектантів євреї-талмудисти, чи вони самі взяли собі таку назву (самоназва така ж — карай). У єврейському середовищі слово «караїм» має насамперед релігійний з м і с т — це той юдей, який визнає лише Святе письмо і не приймає Талмуду. Одначе, опинившися в інших умовах, цей термін з часом перетворився на етнічну назву.

Зародження в юдаїзмі караїмської секти відносять до VIII ст. нової ери і пов'язують з євреєм Ананом бен Давидом, який жив і вчив у підвладній арабам Вавилонії.[5] Натомість інші дослідники (Скалігер, Тріґлянд, Вольфіюс) початок цієї секти бачили ще до н. е. До речі, свого часу єврей Пробіо вважав, що сам Ісус Христос був з караїмів. За твердженням караїмських діячів, предки караїмів початково мали б називатися собором сина Єгуди, синами Єгуди (від свого вчителя Єгуди бен Таві). Отже, згаданий Анан в 50—60-их рр. VIII ст. напевно дав новий поштовх вже існуючому караїмству. Немає прямих свідчень, коли саме і як караїмство, як юдейська секта, пустило коріння в Криму. Караїмський діяч XIX ст. Авраам Фіркович пояснював так: караїми нібито ще в VI ст. до н. е. дістали Крим від перських царів за допомогу в боротьбі проти скитів.[6] Однак це надумана, кон'юктурна версія, замість якої можна запропонувати таке пояснення.

В кінці VIII ст. н. е. під тиском мусульман чимало євреїв з Ірану (Персії) переселилося до хозарського каганату, держави, яка займала простір від Каспію до Криму. В наслідок цього євреї заселили цілі квартали хозарських міст, особливо в Криму.[7] За кагана Булана навіть була спроба запровадити в Хозарії юдейську релігію. Наприкінці VIII ст. каган Обадія таки прийняв її, і до нього, за словами відомого арабського автора Масуді, «стали напливати євреї з різних мусулманських країн і з Рума».[8] Звичайно, серед євреїв-переселенців були й караїмські сектанти, адже в інших місцях, скажімо, на Близькому Сході, вони зазнавали подвійних утисків: і від мусулман і від своїх євреїв талмудистів,[9] тому й переселилися деінде. З листа хозарського кагана Йосифа до єврея Хасдая ібн-Шафрута (середина X-го ст.) видно, що хозари прийняли єврейську віру талмудистського зразка[10] але в силу з'ясованого вгорі стану, цілком вірогідно поширилося караїмство.

---

[5] Encyklopedya powszechna, t. IV. W. 1863. *Українська загальна енциклъопедія*, т. 2. Львів—Станиславів—Коломия, стор. 199. М. С. Беленький, *Что такое талмуд*. М., 1963, стор. 94.

[6] *Энциклопедический словарь* (Брокгауза-Эфрона), т. XIV.

[7] С. А. Плетнева, *Хазары*, М., 1976, стор. 61.

[8] *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1908, вып. XXXVIII, стор. 44.

[9] М. С. Беленький, цит. пр., стор. 95.

[10] П. К. Коковцев, *Еврейско-хозарская переписка в X в.*, Л., 1932, стор. 9.

Юдейська релігія втрималася в Хозарії не повних два сторіччя, уступивши місце мусулманству. Незабаром і сам каганат розпався, до речі, не без допомоги київського великого князя Святослава Хороброго. Більшість хозарів згодом щезла в міжетнічному асиміляційному вирі, але частина їх затрималася в гірській місцевості Криму, зберігши юдейську віру. В італійських документах навіть в XVI ст. Крим фігурував як Хозарія. Доказом існування в Криму юдейської віри свідчить хоч би той факт, що серед тамтешніх хозарів в XII ст. було поширене месіянство.[11] Оскільки згодом караїми точно зафіксовані в Криму, то, дивлячись ретроспективно, слід визнати, що серед залишків хозарів в Криму було й караїмство.

Осередком кримських караїмів було місто-фортеця, яке згодом дістало назву Чуфут-Кале (Джуфт-Кале), тобто «Єврейська фортеця» (напевно від юдейської віри населення). Як відомо, хозари етнічно й мовно належали до тюркських народів. Після розпаду хозарського каганату і ті хозари-юдеї, які залишилися в Криму, зазнали асиміляційного впливу з боку інших народів, зокрема половців і тюрків. Наслідком цього й стала караїмська народність.

Отже, етнічно караїми — це тюрки, найвірогідніше — нащадки хозарів. В тотожності караїмів з хозарами переконує ще й згаданий Фіркович. До речі, караїмський фолкльор засвідчує історичний зв'язок караїмів з хозарами.[12] Караїмська мова належить до кипчацької групи тюркських мов. Вона досить добре досліджена.[13] В ній відрізняють північний (тракайсько-пеневезький), південний (луцько-галицький) діалекти і кримську говірку. Окремого караїмського алфавіту нема й не було. Караїми запозичили єврейський алфавіт з додатком латинських і кириличних букв. Караїмська мова репрезентована здебільшого релігійними творами.

Щодо дальшого розселення караїмів з Криму також нема документальних свідчень, однак існує традиція. Насамперед — версія про переселення їх до м. Галича. В краєзнавстві ще й досі тримається думка, що нібито з Криму переселив їх до Галича князь Данило Галицький. Таку ж версію провів і російський радянський письменник А. Югов в своїх «Світлоносцях» (1946). Однак згадана версія — чи не пряма фальсифікація, яку в 1838 р. скомпонував керівник караїмів м. Галича й околиць Леонович. Тоді була опублікована його розповідь

---

11 С. А. Плетнева, цит. пр., стор. 77, прим. 15.

12 *Народы европейской части СССР*, т. II, М., 1964, стор. 837.

13 W. Radloff, *Bericht über eine Reise zu den Karaimen der westlichen Gouvernement.* „Bulletin de l'Akademie des sciences de St. Petersburg", 1898, t. 32, No. 2; T. Konski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki.* Kraków, 1909; A. Zajączkowski, *Krótki wyklad gramatyki języka zachodnio-karaimskiego* (narzecze tucko-galio-Luck), 1931; його ж, *Sufiksy imienne i czasownekowe w języku zachodnio-karaimskim,* Kraków, 1932; O. Pritzak, Das Karaimische, *Philologiae Turcicae Fundamenta,* t. 1, Wiesbaden, 1959.

про шерших караїмських переселенців в Галичі.[14] Ось зміст цієї розповіді.

Десь у 1245 р. князь Данило мав вести переговори з ханом Батиєм, внаслідок чого було укладено угоду про переселення з Криму до Галича частини караїмів для підтримання торгівлі між Сходом і Даниловою державою. З Солхата, Мангупа, Кафи та інших кримських місць до Галича державним коштом мало б прибути 80 караїмських родин. Згідно з цією розповіддю, князь Данило нібито дав їм спеціяльну грамоту на певну місцевість в Галичі і на вільну торгівлю в усій Галицько-Волинській державі, зокрема — на торгівлю спиртовими напоями.

В 1850 р. Леонович в розмові з А. Петрушевичем заявив, що всю цю інформацію він має зі старої книги, яка, за його ж словами, згоріла в 1830 р. Отже, Леонович не міг об'єктивно підтвердити своєї розповіді. Більше того, вона рясніє різними непогодженнями й просто нісенітницями, які, на думку Петрушевича, свідчать про фальсифікацію. Зокрема:[15]

а) в розповіді і ніби в самій грамоті Данило Галицький має титул Хорватського короля, а його держава названа Хорватією, хоч королівський титул він дістав пізніше, в 1253 р. і ніколи не називався хорватським;

б) в переговорах з ханом Батиєм нібито брав участь і Данилів син, однак тоді він (Лев) був ще малий;

в) в згаданій грамоті, крім Данила, мали б фігурувати його брат «Васько» та єпископ Петро, тоді як брат завжди і всюди — Василько, а названий єпископ — особа не доведена;

г) говорячи про місце розташування жител перших галицьких караїмів (на березі р. Лукви, по Руській вулиці тощо), Леонович хронологічно й територіяльно переплутав Галич часів Данила з пізнішим Галичем.

Можна додати ще й таке. Галицько-Волинський літопис мовчить як про згадані переговори, так і про переселення караїмів. Правда, він розповідає про подорож (1246 р.) Данила до Батия, але це був лише вимушений принизливий поклін. Після монголо-татарського розгрому 1241 р. Галич занепадає і згодом столицею став Холм; тож якраз і туди належало б переселити караїмів. І взагалі, будь вони в Галицько-Волинській державі вже за Данила, то якось дали б про себе знати ще до кінця XIII ст. чи в XIV ст., однак тогочасні матеріяли їх тут не знають.

На черзі інша версія, більш поширена, переконлива і пов'язана з литовським князем Вітовтом. За цією версією, десь в кінці XIV ст.

---

[14] Д. Зубрицкий, *Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси*, М., 1845, стор. 153, прим. 51.

[15] «О галицких епископах со времен учреждения Галицкой епархии до конца XIII века. Сочиненіе Антонія Петрушевича», *Галицкий исторический сборник*, вып. II, Львів, 1856, стор. 172—177, прим. 78.

Вітовт ходив походом на (тоді) монголо-татарський Крим і примусово привів звідти частину (383 родини) караїмів, яких поселив в Троках (Тракаї), а після чергового походу знов привів їх і поселив в містах Луцьку й Галичі.[16]

Належить негайно зробити застереження. Вітовт, звичайно, міг поселити караїмів у Литві, а також у Луцьку, який тоді належав до Литовського великого князівства, але з Галичем, мабуть, було якось інакше, бо це місто входило тоді до Польщі. Сам факт переселення кримських караїмів до Литовського великого князівства ніде прямо не засвідчений, просто така традиція, але, напевно, було якраз так. Є літописне повідомлення, що під час одного свого походу кудись аж під Азов Вітовт привів до Литви татарську орду, частину якої поселив в своєму князівстві, а решту відправив до Польщі.[17] Годі сказати чи були серед тих переселенців і караїми, але в пляні зазначеної переселенської діяльности переселення караїмів виглядає цілком вірогідно. В літопису цей епізод з татарською ордою фіґурує під 1400 роком; однак дата не точна. Що до Литовської держави караїми потрапили тільки з Криму, в цьому не може бути жодного сумніву. Доказом цього може бути й те, що литовські й Луцькі караїми в своїх важливих справах підлягали своєму попередньому осередкові — Чуфут-Кале. В місцевих краєзнавчих матеріялах можна натрапити на точну дату, коли Вітовт переселив караїмські родини (1397 р.), однак годі сказати, коли це було насправді. Є відомості, що в 1388 р. цей же Вітовт дав караїмам з м. Трок відповідну грамоту,[18] отже саме переселення було не пізніше. А взагалі і грамота може збити з пантелику, бо караїми названі не прямо, а фіґурують як «жиди».*

Наступні володарі також займалися караїмами, наприклад, Казімір Яґеллончик в 1441 р. За великого князя Олександра караїмам в литовській державі не поталанило: в квітні 1495 р. їх разом з євреями вигнали, а майно забрали. Польський король Ян-Альбрехт дав їм притулок у своїй державі. Чи не якраз тоді і тому караїми потрапили до Галичини, зокрема до Галича й містечка Кикизова (тепер с. Кам'янко-Бузького району).

У всякому разі, з наведеної вже розповіді Леоновича випливає, що перші караїмські двори в Галичі були по Руській вулиці. А це, як слушно відзначив А. Петрушевич, відноситься до значно пізнішого часу, коли більшість міста вже займали поляки, а русини-українці — лише руську його частину.

В 1503 р. той же князь Олександер дозволив караїмам повернутися. За Сіґізмунда I (1506—1548) караїми вже добре відомі в Луцьку, хоч,

---

16 *Dzieła T. Czackiego*, стор. 271.

17 *Полное собрание русских летописей*, т. 32, М., 1975, стор. 75.

18 *Энциклопедический словарь* (Брокгауза-Эфрона), т. XIV.

* Докладніше про це говорить J. Stepaniv, L'époque de Danylo Romanovyč (milieu du XIII siècle, après une source karaite). *Harvard Ukrainian Studies*, v. II, No. 3 (1978), pp. 334—373.

напевно, поселилися там ще чи не за Вітовта. (Перший опис Луцька відноситься щойно до 1545 р.). Перша відома грамота галицьких караїмів відноситься щойно до 1578 р. (оригінал не зберігся). Польський король Стефан Баторий надав їм право на проживання в Галичі і на безмитну торгівлю всякими товарами, зокрема спиртовими напоями. За це кожен караїмський двір мав платити по 1 флорину й 30 грошей податку. Це нововведений статус для караїмів, бо в грамоті є покликання на давній звичай, тобто подібний статус мали караїми й давніше.

За Сігізмунда I в Литовському великому князівстві між караїмами та євреями виник спір: єврейський наставник вимагав, щоб йому підлягали й караїми, проти чого ті категорично заперечували. Канцлер Гастольд став на бік караїмів.

Як вже сказано, караїмськими осередками на українських землях були Луцьк, Галич і Кукизів. Кримські караїми перебували у складі Кримського ханства, яке в 1783 р. було приєднане до Російської імперії. Внаслідок поділу польсько-литовської Речі Посполитої Росії дісталися й тамтешні караїми, а Галицькі й Кукизівські відійшли до Австрійської імперії. В 1831 р. частина Кукизівських караїмів переселилася до Галича, але в насидженому Кукизові десь у 1870 р. їх ще нараховувалося кругло 250 осіб, там залишався і мікротопонім «караїмський ринок».[19] В Галичі, за описом 1627 р., було 24 караїмські двори,[20] а в 70 рр. XIX ст. їх проживало приблизно 250 осіб.[21] Є їх там трохи й зараз. В Галичі й с. Залукві трапляються караїмські прізвища (Шулимович, Абрагамович). У селі Тробиська (поблизу Галича) — караїмський цвинтар, мабуть звідти й назва. Ще не так давно найстарший галицький караїм Мойсей Шулимович міг розповісти про історію своєї громади, вів її літопис. Як там мається справа за останні роки, важко сказати. В Луцьку ще зараз зберігається пам'ятка архітектури — караїмська наса (не чинна), більше матеріяльних слідів залишилося в Криму, зокрема Чуфут-Кале біля Бахчисараю. В 1914 р. Хаджи Сурейя Шапшал організував в Криму, в м. Євпаторії «Карай Батикличі» — Караїмську бібліотеку, де були й музейні речі, але все це згодом розсіялося, пропало.

До 1936 р. в Луцьку двічі на рік виходив караїмський журнал «Карай авазі». 1940 р. у Вільнюсі було відкрито караїмський етнографічний музей, фонди якого в 1946 р. перейшли до історико-етнографічного музею АН Литовської РСР.

Як вже зазначено, українські, литовські й польські караїми в етномовному відношенні — це хозарський релікт. В релігійному відношенні вони цікавий феномен, бо належать до юдейської релігії, яка, як відомо, є релігією виключно єврейського народу. Це єдиний ви-

---

[19] Венед. М. Площанскій, зазначена стаття. *Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego*, t. IV, W., 1883 стор. 854.

[20] *Słownik Królewstwa Polskiego*, t. III, стор. 17.

[21] Я. Ф. Головацкий, *Народныe песни Галицкой и Угорской Руси*, т. I. М., 1878, стор. 603.

падок, коли юдейська віра прищепилася до іншого народу. Щоправда, це релігійна секта, але все ж юдейська. Головна відмінність караїмів від інших юдеїв, як вже було сказано, заперечення, відкидання Талмуду. На цьому ґрунті виникли й закріпилися інші відмінності, які можна приблизно узагальнити так:

а) різниця в деяких обрядах віри, в кляканні, здійманні рук тощо;

б) тісніший шлюбний зв'язок між подружжям;

в) інакший порядок визначення кола осіб, які не можуть вступати в шлюб;

г) можливість мати і до 4-ох жінок (у юдеїв-талмудистів — моногамія);

д) довше пошанування жінок у зв'язку з пологами чи місячними циклами;

е) інші святкування;

є) інший чин обрізання;

ж) відмінності в приписах щодо їжі;

з) інакший порядок читання письма в школі;

и) календарні відмінності;

і) інакший порядок укладу громадського життя.

Караїми не могли бути присутні при смерті свого одновірця. Навіть якщо помирала найближча людина, то караїм, щоб не стати нечистим, залишав її, наймаючи за платню іншу людину, скажімо, єврея-талмудиста, щоб вона була біля помираючого. Якщо ж караїм таки був біля іншого помираючого караїма, то йому належало ретельно очиститися купанням. Після похорону очищалося житло аж до обстругування стін.

В порівнянні з євреями-талмудистами караїми одружувалися пізніше: чоловіки — в 30-річному, дівчата — в 20-річному віці. Шлюб укладався дуже просто, без показних церемоній, в присутності найближчих родичів і старшин громади, обов'язково зранку.

Громадське судівництво відбувалося просто й швидко. Серед караїмів важко було знайти донощика, не водилося серед них і розбійників. Займалися переважно торгівлею, не цуралися й хліборобства. Одежею майже не відрізнялися від місцевого населення. Коротко стригли волосся, відпускали бороди. В караїмських звичаях, зрозуміло, були льокальні відмінності, було в них дещо спільне і з татарами. Кодексом їх поведінки є книга «Аддерет» — збірник простих приписів; молитви склав їм Аарон в XVI ст. Для ширшої публіки караїми були просто євреями. Такій помилці сприяли вже зазначені обставини: юдейська віра, хай і окрема секта; єврейський алфавіт; єврейсько-біблійні імена. Кримські татари і турки не відрізняли караїмів від євреїв. Не відрізняло їх також давнє литовське й польське, а згодом — австрійське законодавство. Тим більше не відрізняло їх місцеве українське населення, зокрема козаки. Інакше було в Росії, де євреї були офіційно принижені: на відміну від них в 1795 р. Катерина II

звільнила караїмів від подвійного податку. В 1863 р. їм надано повноправний статус підданих Російської імперії (євреям — ні), що було підтверджено й 1881 р.

Ще в Кримському ханстві (з 1734 р.) караїми мали в Чуфут-Кале свою друкарню. Після приєднання Криму до Росії вони розселилися й на побережжя цього півострова, а також в деякі інші міста. В XIX ст. їх центром стало м. Євпаторія, де в 1894 р. для них відкрито Олександрівську духовну школу. В духовному відношенні караїми ділилися на округи, на чолі яких стояли гахами. В молитовних домах були старший і молодший газзани та шамаш. Цих нижчих осіб обирала громада, їх перевіряв на знання гахам і в разі відповідности рекомендував урядовому губернаторові для затвердження.

В Європі караїмами зацікавилися в основному в XVII ст. Тоді Селден описав караїмські звичаї щодо шлюбу, спадкування, судівництва. В кінці цього ж сторіччя Шкупарт написав про караїмів окрему працю. В 1690 р. шведський король Карл XI відрядив до литовських караїмів знавця східніх мов Ґустава Перінґера, який склав про них короткий нарис. В 1699 р. лейденський професор Тріґлянд звернувся до караїмів тодішньої Польщі з низкою запитань. Відповіді на них дав Мордехай з Кукизова за участю луцького й галицького караїмських керівників. Ці відповіді з коментарями Вольфіюса в 1714 надруковано в Ляйпціґу під назвою «Notitia karaerorum». Приблизно в 1700 р. Соломон з м. Трок на завдання проф. Пуффендорфа написав «Арпіріон» — нарис караїмських звичаїв.

Євреї-талмудисти дивилися на караїмів як на закоренілих єретиків, докоряли їм невіглаством, небажанням, невмінням писати на релігійні теми тощо. Це не зовсім так. В 1593 р. троцький караїм Ісаак написав «Хіззук Емуна» — полемічний твір проти християн, який згодом хвалив Вольтер. Згаданий вже Соломон також писав проти християн і талмудистів. Зарах бен Натан цікавився математикою і фізикою. Сіма-Ісаак Луцький, який переселився до Криму, в 50 рр. XVIII ст. написав декілька творів, в тому й бібліографію караїмського письменства. На початку XIX ст. Ісаак бен Соломон з Чуфут-Кале, гахам з Чуфут-Кале, написав караїмську догматику й працю про календарні вирахування. В шершій половині XIX ст. Йосиф-Соломон Луцький, гахам з Євпаторії, коментував твори інших караїмських авторів. Давид з Кукизова — автор літургійних пісень. В 40—50 рр. XIX ст. на різні теми писав Мордехай Султанський з Луцька, гахам в Чуфут-Кале. Соломон Бейм, гахам в Одесі, написав твір «Пам'ять про Чуфут-Кале» (1862 р.). Але найбільш помітний серед караїмських діячів — це Авраам Фіркович, про якого вже згадано. Жив він і працював в Росії, в 1834—1838 рр. написав декілька творів, спрямованих проти євреїв (талмудистів). На домагання державної адміністрації, Фіркович здійснив поїздку для збирання давніх караїмських матеріялів; в 1839 р. написав працю «Про походження караїмів». Правильно ототожнив свою народність з хозарами, однак поселив її в

Криму ще до появи там хозарів. Йому вдалося переконати уряд, що караїми не причетні до розп'яття Ісуса Христа. І взагалі він від імени всіх караїмів імперії категорично відмежувався від євреїв. Саме завдяки йому російський уряд надав караїмам повноправний статус.

В 1871 р. цей діяч в караїмській справі звертався й до австрійського уряду. Галицькі караїми дали навіть і поета Захарію Абрагамовича (1878—1903). Було опубліковано 12 його віршів, серед них і пісня «Гей, орле, орле».

Так мається справа з караїмами, маленькою, цікавою народністю, яка досі живе на землі України.

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК

РАННІ СЛОВ'ЯНИ В ІСТОРИЧНИХ, АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА ЛІНҐВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

За редакцією *Марка Антоновича*

Зміст:

I. Прабатьківщина слов'ян
II. Найновіші відомости про слов'ян
III. Археологічні перспективи.

Додатки:

Л. Винар, Біографічні і бібліографічні матеріяли Я. Пастернака
Я. Пастернак, Мій життєпис і інші матеріяли.

Замовлення і банкові чеки надсилати до Адміністрації «Українського Історика».

Ціна 6.50 дол.

Видання Українського Історичного Товариства і Наукового Товариства ім. Шевченка.

Дмитро Дорошенко

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ СХІДНЬОЇ ЕВРОПИ?

(Закінчення)

Політичні зміни, які довелося українському народові пережити протягом XVII—XX століть — від першого відродження його державности в половині XVII віку й до нового відродження вже на наших очах, позначилися також і на вживанні його національного імени. Як раз в другій половині XVII віку, одночасно з назвою «Україна», яка здобуває собі ширший характер для означення *цілої* національної території й цілого українського народу, входить в ужиток нова назва, вужчого характеру, для означення тієї *частини* української території, яка фактично залишилася під протекторатом московського царя: це була лівобережна Україна, т. зв. Гетьманщина. Для неї починає вживатися назва «*Мала Росія*» або «Малороссія». Ця назва цілком штучна й чужоземного походження, була властиво не нова: вона виникла, на скільки дозволяють судити пам'ятки, в XIV столітті в кругах візантійського духовенства. Цією назвою «Мала Росія» (Росія, Ῥωσσία означала у греків Русь) царгородський патріярх хотів означити Галицько-Волинську митрополію, в протилежність до митрополії московської, яка постала одночасно з переходом митрополита Петра з Києва до Москви на самому початку XIV століття. Дуже можливо, що для греків тут мала значіння аналогія: Малою Грецією в античні часи звалася стара, первісна Греція — Еллада; Великою ж Грецією названо велику область грецьких колоній на заході, в південній Італії. В цьому розумінні стара Київська Русь була для них «Мала Росія», ἡ Μικρά Ῥωσσία; а ἡ Μεγάλη Ῥωσσία — була нова, колоніяльна, «Велика Росія». Означення «Мала Росія» ἡ Μικρά Ῥωσσία зустрічаємо, наприклад, в грамоті візантійського імператора Іоана Кентакузена з р. 1317 до царгородського патріярха. Очевидно під впливом візантійської практики галицький князь Юрій Болеслав у грамоті 1335 року, зве себе «Dux totius Russiae Minoris». Короля Казимира, який прилучив Галичину до Польщі, галицькі бояри в листі до царгородського патріярха р. 1371 звуть «королем Ляхської Землі і Малої Росії»: Κράλην τῆς γῆς τῆς Λαχίας καὶ τῆς μίκρας Ῥωσσίας.[74]

---

[74] *Русская Историческая Библіотека*, кн. VI, стор. 125.

Назва «Мала Росія» випливає знову аж геть пізніше, в половині XVII ст., після Переяславської Унії 1654 року (і після завоювання спільними московсько-українськими силами Білоруси). Тоді цар Олексій в 1655 році прийняв титул «Всея Великої, Малої й Білої Руси самодержець».[75] І на Україні ця офіційна назва краю московською владою пускає деяке коріння: іноді її вживають як синонім «Україна», іноді ставлять їх поруч або сполучають докупи, як ось у С. Величка: «Україна Малоросійськая». В народ ця назва не перейшла зовсім і взагалі зберігала чисто офіційний, книжний характер. В новіші часи вона увійшла в ужиток російського суспільства, в устах якого «Малоросія» означала Україну (звідти «малоросс», «малорусскій» або «малоросійський»). Коли протягом XIX ст. система централізації й русифікації приймала все інтенсивніший характер, то й сама назва «Малоросія» офіційно майже зникла, особливо після скасування «Малоросійського генерал-губернаторства» в 1845 році. Подібно до того, як замість Литви й Білорусі введено назву «Северо-Западный Край», замість Польщі «Привислянскій Край», так і замість України появилася назва «Юго-Западный Край», вживана, правда, тільки для означення Правобережної України. Не так скоро виходила назва «Україна» в її широкому розумінні з уст самого українського суспільства. Держалася вона й серед чужинців: у французькій, німецькій та інших чужоземних літературах XIX в. назви Ukraine, l'Ukraine, La Petite Russie, Kleinrussland уживаються як синоніми, одна поруч одної. Тільки поступ українського національного відродження з кінця XIX ст. вернув назві «Україна», «українець», «український» їх широкий вжиток. З початком XX ст. в Галичині виходить з ужитку старе ім'я «Русь», «русин», «руський», уступаючи місце «Україні». Всі свідомі національні мешканці Буковини й Підкарпатської Руси теж починають називати себе українцями, щоб заманіфестувати свою приналежність до одного великого українського народу.

Як бачимо з цього короткого перегляду, тисячолітня історія східньої Европи (беручи від часу заснування Київської держави) далеко не покривається історією московського царства й його спадкоємиці, Російської імперії, і що вона уявляє собою кілька окремих історичних процесів: це в першій лінії *історія двох окремих народів, українського й великоруського,* які хоч і вийшли тисячу років тому з одної племінної групи, але розвинулись у два цілком відмінні культурно-історичні типи, з своїми відмінними суспільними ідеалами й стремліннями, з своїм відмінним розумінням власної минувшини. Коли офіційна російська історіографія до недавнього часу вперто твердила про якусь одну спільну «русску» історію і старалась переконати своїх і чужих, що ця спільна історія відповідає «единству русского народа», то серед українців традиційно, з століття у століття, переходила свідомість,

---

75 М. Грушевський, «Велика, Мала і Біла Русь», *Літ.-Наук. Вістник,* 1917, кн. 1—2, стор. 8.

що вони складають окремий народ і мають свою власну історію, та що ця історія почалась у Київі й не може бути нікому уступлена.

Блискуча культура Київської Руси витворила в ній свою національну традицію, перейняту духом «руського» патріотизму, горду свідомість своєї культурної вищости над сусідами. Вже в «Слові о благодаті й похвалі князю Володимиру» митрополита київського Іларіона, написаному коло половини XI століття, ми бачимо, як каже Грушевський, «щирий патос гордовитого патріотизму, почуття значности своєї доби, коли Руська Земля «не худа и невъдома, но вѣдома, и слышима всѣми концы земли» входила в ряди культурних, цивілізованих народів. Зложена на основі попередніх праць літописних, знаменита «Повість временних літ, откуду пошла есть Руськая Земля» перейнята глибоким патріотичним почуттям, так само як і Київський Літопис XII віку та Галицько-Волинський XIII віку. «Руська Земля», як ціле, фіґурує в них на кожному кроці; автори болюють її болями, тішаться її успіхами й славою, вихваляють князів, які добре стояли за Руську Землю, й не щадять суворих слів для осуду тих, що її руйнували. Сучасник Нестора, ігумен Данило з Чернігівщини, перебуваючи в Палестині, ставить біля Гробу Господнього свічку «от всея Руськыя земли». Автор славнозвісного «Слова о полку Ігоря» — патріот усієї Руської Землі не лише у національному українському розумінні, але і в політичному: він тужить за колишнім славним минулим Київської Руської Держави, пригадує часи Володимира Великого і Ярослава Мудрого, звертається з палкими закликами до згоди не лише до своїх українських князів, таких як Святослав Київський, або Ярослав Осмомисл Галицький, але й до Володимиро-Суздальського князя Всеволода. Як далекий відгук величі Київської держави читаємо «Слово о погибелі Руської Землі», де згадуються світлі часи Володимира Мономаха, коли «Литва на світ з болота не сміла витикатись», коли «угри укріпляли кам'яні міста залізними воротами, німці тішилися, що вони далеко за синім морем, а цісар царгородський боявся Володимира і посилав йому дарунки, щоб великий князь Володимир не забрав у його Царгорода».

Татарське лихоліття, упадок Галицько-Волинської держави, поступове забирання Литвою окремих українських областей — сильно ослабили пульс культурного життя на Україні; постійні татарські наскоки й руїна кінця XV віку (яка своїм згубним характером не уступала Батиєвій руїні 1240 року) ще більш причинилися до того. Вищі верстви українського населення втягалися в політичні інтереси Литовської (пізніше польської) держави. Коли постали на Україні унійні змагання, в значній мірі інспіровані римо-католицькими кругами й подиктовані не тільки релігійними, але й політичними мотивами[76] й тому піддержані польськими урядовими кругами, вони були відчуті українським і білоруським суспільством як замах на їх народність;

[76] Останніми часами це дуже гарно з'ясовано К. Левицьким в його монографії *Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r.* Lwów, 1933.

і власне на ґрунті цієї прив'язаности до старої віри, як до найбільшої ознаки своєї «руськости» постала відома релігійна боротьба кінцем XVI і початком XVII століть й зв'язаний з нею культурно-національний рух, який властиво був першим національним відродженням українського, а почасти й білоруського народу. Це відродження — дуже характеристична річ — спиралось на історично-національну традицію; воно пригадувало часи могутности і слави Руси за київських часів і старалося зв'язати ті давні часи з своїм часом, як два кільця в одному ланцюгу, як два етапи одного й того самого історичного процесу. Це знаходить свій яскравий відгук в літературних творах і навіть в документах офіціяльного значення. На місце колишніх князів з їх хоробрими дружинами тепер виступають козаки з гетьманами. В протесті київського митрополита Іова Борецького та інших православних ієрархів Польщі з дня 28 квітня 1621 року читаємо цілий уступ, де запорозьких козаків величають як безпосередніх нащадків Київської Руси: «onego to Ruskiego narodu onego plemie, które Czarnym Morzem i Zemią Greckie Cesarstwo wojowało. Onego to woysko pokolenia, które za monarchi Ruskiego Olega w swoich monoxiła po morzu... plawali i na Konstantinopol szturmowali. Oni to są, co za Wlodzimierza Wielkiego, Swiętego Monarchi Ruskiego, Grecję, Macedonję i Illyryk wojewali...».[77]

Майже тими самими словами прославляє козаків ректор Київської Братської школи Касіян Сакович у своїх віршах на похорон гетьмана Петра Сагайдачного весною 1622 року. При перших вістках про успіхи Богдана Хмельницького весною 1648 року розходиться в Польщі чутка, що він хоче будувати козацьке «udzielne państwo» з столицею у Києві, а себе проголосити його князем.[78] В проєкті федерації України з Польщею й Литвою 1658 року знову випливає «Велике Князівство Руське», як мала зватися Україна в тій федерації. У відродженій українській історіографії бачимо виразну тенденцію підкреслити тісний зв'язок козацької України з Київською державою. Про це читаємо в передмові Михайла Лосицького до його «Крайніки» 1670,[79] що починається оповіданням (за Несторовим літописом) про перших київських князів, а кінчається розділами «О началі козаків» і про церковну унію 1596 року[80]; в хроніці Теодосія Сафоновича 1672 р., в «Сінопсісі» Інокентія Ґізеля 1674 р., який хоча і ввів (треба думати, з політичних мотивів) до своєї праці деякі моменти також з історії Москви, але все ж дав у цілому лиш історію Київського князівства, як це підкреслює російський учений В. Іконніков[81]; в хроніці Л. Боболинського 1699 р. та в цілому ряді інших творів. Ще виразніша ця

---

[77] *Статьи по Славяновѣдѣнію*, В. І. изданіе 2-го Отд. Импер. Академіи Наукъ, СПБ. 1910, стор. 149.

[78] *Księga pamiętnicza J. Michałowskiego*, Kraków, 1864, st. 26—34. K. Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszych*. Dod. 19.

[79] *Полное Собр. Рус. Лѣт.* т. II. СПБ. 1843, стор. 231.

[80] *Ibid.*, стор. 367—373.

[81] *Опытъ рус. исторіографіи*, II, стор. 1556.

тенденція в т. зв. «козацьких літописах», себто в українській історіографії XVIII в.; в 30-их роках того століття постає загальний курс української історії під назвою «Краткое описаніе Малороссіи», відомий в багатьох варіянтах. «Основна думка цього твору, каже проф. Н. Петров, поставити властиво козацький період історії України в безпосередній зв'язок з добою значно ранішою — з великокняжою.[82] Найдужче ця ідея тяглости й неперервности українського історичного процесу від початків Київської Руси і до останніх часів підкреслена в знаменитій «Історії Русов», що її приписують Григорію Полетиці (1725—1784).

Так ця національно-історична українська традиція перейшла в XIX століття, коли почалося вже наукове розроблення української історії. Одначе довший час увагу української історіографії притягали до себе ближчі часи, доба козаччини, яка приваблювала вихованих в поняттях романтичного народництва українських учених, і пам'ять про яку в усій свіжости зберегла ще усна народня словесність.[83] Тим часом російська історіографія у своїй концепції історії «Російської держави» прийняла за початковий період цієї держави якраз Київську Русь, і ця концепція, найбільш виразно окреслена у М. Карамзіна в його «Исторіи государства Россійскаго», була принята без усяких застережень усією російською наукою, ввійшла в шкільні підручники, і силою суґестії вплинула й на українських учених так, що вони готові були бачити в Київському періоді спільний початковий період як для української, так і для великоруської історії.

Ця Карамзінська схема в загальних рисах представляється так: передісторія східньої Европи й її неслов'янська колонізація; потім появи слов'ян, сформування першої «русской» держави у Києві, звідки з кінця XII віку центр переходить до Володимира Суздальського, звідти до Москви; історія ж Московського царства переходить в історію Російської Імперії. Проф. П. Мілюков дуже гарно довів, що схема Карамзіна була лиш повторенням поглядів, які висловлювались в російській історіографії вже в XVIII ст. і в основі яких лежала генеалогічна ідея московських царів XV—XVI віків, які, на підставі свого походження від київських князів, заявляли свої права на київську спадщину. Дивлячись на литовських князів як на узурпаторів, московські царі вже в XV віці заявляли свої претенсії до білоруських та українських земель, як до своєї «отчини». Для підкріплення цих претенсій московські книжники почали трактувати історію Київської Руси як безпосередній вступ до Московської історії й пустили в світ ряд історичних леґенд, в тім числі й про «шапку» та реґалії Володимира Мономаха, які нібито збереглися в скарбниці московських царів і служили символом «права» московських царів не тільки на Ки-

[82] «Кіев. Старина», 1882, II, стор. 319.

[83] Напр., Д. Бантиш-Каменський в своїй *Исторіи Малой Россіи* 1822 р. зовсім коротко говорить про княжі часи, хоча вважає їх початковим періодом української історії. Ще менше уваги уділяє їм М. Маркевич у своїй *Исторіи Малороссіи*, 1842.

ївську, але й на візантійську спадщину. Ці претенсії, принаймні на ідейну спадщину по Візантії з боку Москви, як «третього Риму», виросли особливо після шлюбу великого князя Івана III з Софією Палеолог. Іван IV завершив офіціяльне декларування своїх прав на цю спадщину коронуванням в 1547 році на царя.[84] Безперестанні війни Москви з Вел. Кн. Литовським в XV—XVI вв. за українські (Чернігівщина) й білоруські землі були реальним проявом московських претенсій.

У другій половині XVIII століття Російська Імперія — витвір великоруського народу й виявив його державницької, імперіялістичної вдачі — опанувала майже всіма українськими (й білоруськими) землями, знищила й скасувала всі останки їх автономії (1764 р. скасовано Гетьманство, в 1783 р. скасовано її окреме військо, суд, адміністративний устрій; р. 1765 скасовано автономний устрій т. зв. Слобідської України й обернуто її в звичайну «Слободсько-Українську губернію»; р. 1775 зруйновано Запорозьку Січ і знищено Запорозьке військо). Політична окремішність українського народу була знищена; вища, панююча верства, українського народу — козацька старшина — обернулася у російське дворянство і за ціну закріплення за собою соціяльних привілеїв добровільно зріклася своїх національних звичаїв, мови і навіть зовнішнього вигляду. А з народною масою в ті часи ще ніхто не рахувався: поняття народности, етнографічний інтерес до народного життя ще тільки народжувався.

Схема московських книжників і політиків XV століття могла тепер справляти свій тріюмф! Її завершенням явилася «Исторія Государства Россійскаго» Карамзіна, яка мала в науковій формі заманіфестувати й зафіксувати цей тріюмф і дати російському державному централізмові й системі русифікації історичне виправдання. З погляду російської імперської ідеології це було далеко не зайвим. Діло в тому, що хоч українське суспільство (мова йде про лівобережні землі, які мали ще недавно свою автономію, бо правобережні перейшли по розділах Польщі під владу Росії як темна сільська маса: всі вищі верстви давно вже сполонізувалися) прийняло всі реформи кінця XVIII в., які обернули Україну в ряд звичайних російських провінцій, — ніби мовчки і без якогось виразного протесту, але внаслідок витвореного тими реформами становища в перших десятиліттях XIX в. виникло явище, про яке згідно говорять нам мемуаристи того часу: *ненависть* українців до росіян.[85] Не будемо говорити про політичні прояви цієї ненависти, про різні таємні товариства, що мріяли про державний

---

[84] *Главныя теченія русской исторической мысли,* Москва 1897, стор. 192—201.

[85] Про цю ненависть згадують у своїх споминах 1820-их рр. ген. Милов-Данилевський, «Русская Старина», 1900, X. стор. 212; А. Левшинъ, «Укр. Вѣстникъ», 1816, IV, стор. 47; Ів. Сбітнев, «Вѣстникъ Европы», 1830, ч. 173, стор. 244; німець J. Kohl, *Reisen im Inneren von Russland,* II. Dresden u. Leipzig, 1841, стор. 298—299.

сепаратизм України від Росії, про різні політичні справи «про зраду», які виникали в найбільш глухих провінціяльних закутках — вони не мали, як відомо, практичних наслідків. Але, що між українцями й великоросами перших десятиліть XIX віку відносини «не були особливо приязні, що це виявлялось у повсякденному житті і знаходило свій відгук у літературі, це сконстатував такий авторитетний російський учений, як А. Пипін: він каже, що вже тоді розпочався «споръ между южанами и северянами»;[86] цей спір скоро перейшов у боротьбу українців за свої національні права проти російського централізму й шовінізму, який привів до проголошення на порозі XIX і XX століть гасла «самостійної України» і закінчився, після упадку російського царату, проголошенням на початку 1918 року самостійної Української Народної Республіки.

Але нас тут цікавить лише наукова сторона того «спору». Проголосивши устами Карамзіна історичну схему, яка заперечувала існування самостійного життя українців в минулому, й цілий початковий період їхньої історії просто записувала на рахунок створеної у власній уяві «Росії» IX—XII віків, російські вчені анектували в користь пізнішої Росії не тільки політичну, але й духову спадщину Київської Руси: Літопис Нестора, Ізборник Святослава, «Руська Правда», нарешті «Слово о полку Ігоря» — трактувались просто як пам'ятки «русской» літератури. Вже в 1836 році такий лояльний і поміркований українець як проф. М. Максимович мусів виступити з доказами, що «Слово о полку Ігоря» являється продуктом українського генія, і що воно дуже близько до української народної поезії, особливо до козацьких дум.[87] А ще трохи раніше перед тим, українець із Закарпаття Ю. Венелин написав розвідку під характеристичним заголовком «О спорѣ между южанами и сѣверянами на счетъ ихъ руссизма», де доводив, що основною «Руссю» есть як раз Україна та що її так визнавала вся Европа й почасти Азія, і що тільки 1812-й рік «примусив мадяр, поляків і французів поширити поняття Руси на всю Московію».[88]

Ми не будемо тут стежити за всіма перипетіями цього спору, який, властиво, тягнеться і до сьогодня.[89] Ми згадаємо лише головні його етапи, особливо, що стосується области історії, яка нас найбільше в

---

[86] А. Пыпин, Исторія русской этнографіи, т. III. *Этнографія малорусская*, СПБ. 1891, стор. 302—303.

[87] «Пѣснь о полку Игоревѣ», *Журналъ Мин. Народ. Просвѣщенія*, 1836, передруковано в «Собр. сочин.» т. III, Київ, 1880.

[88] Писана в 1832—33 роках, стаття Венелина була надрукована тільки в 1847 році. Див. А. Пыпинъ, *op. cit.*, стор. 301—307.

[89] Власне кажучи, спори про те, чи українська мова є самостійною мовою, чи тільки «діялектом», припинились після того, як цілий ряд авторитетних установ, таких як Російська Академія Наук в Петербурзі, Чеська Академія Наук в Празі, недавно Польська в Кракові, і найвидатніші слов'янознавці всіх країв визнали українську мову за цілком самостійну і рівнорядну поруч з іншими слов'янськими мовами. Ще більше ніж наука зро-

даному разі інтересує. З російського боку була зроблена спроба не тільки заперечити самостійний характер української мови (а мову, як знаємо, ще не так давно вважали за головну ознаку національної відрубности), але й самий український народ позбавити його батьківщини, зробити його пізнішим переселенцем на його теперішню територію. Це була теорія професора московського університету *М. Погодіна*, який, засновуючись на тому, що в пам'ятках письменства Київської доби нібито нема ознак сучасної української мови, і що на Україні наче б то не заховалося в народній поезії ніяких згадок про княжі часи, тоді як на великоруській півночі зберігся цілий цикл «билин» про Володимира та його багатирів, доводив, ніби в Київщині жили великороси, які після татарського погрому переселилися на північ, а на їх місце прийшли з-за Карпат предки сучасних українців. Теорія Погодіна вже в часі її появи (1856) викликала гарячий відпір з боку українських учених: *М. Максимовича* (1857) і *Ол. Котляревського* (1861); але вона була відновлена А. Соболевським (1882), який ішов ще далі ніж Погодін, твердячи нібито в Києві трохи не до XVI століття жили великороси. Виступ Соболевського викликав, як каже Грушевський, «цілу бурю» в київських учених кругах і цілу серію відповідей як з боку філологів (Житецький, Науменко, Потебня), так і істориків (Антонович, Дашкевич, Голубовський); навіть деякі вчені росіяни (Голубєв, Владимирський-Буданов) виступили проти тверджень Соболевського. Антонович, напр., довів, що ніякого обезлюднення Київщини після Батиєвого погрому не було, і що теорія про залишення її автохтонами і потім нове заселення якимись переселенцями з Галичини абсолютно не відповідає дійсности. Але тільки згодом, коли дослідження пам'яток мови (праці Ягіча, Колесси, Кримського, Шахматова) з повною очевидністю показало, що «старі пам'ятки київські й галицько-волинські становлять одну південну, староукраїнську групу, протилежну пам'яткам північним, великоруським, що отже так само в пам'ятках київських від XI до XIV віку, як і в галицько-волинських проривається поволі чим раз частіше ті прикмети, що нині характеризують мову українську».[90] Досліди над народною поезією довели, що на Україні збереглися не тільки цілі категорії народних пісень з старо-князівської доби (особливо т. зв. «щедрівки»), але й останки билинного епосу.[91] Та коли на допомогу історії й філо-

било само життя: після заснування українських університетів і Української Академії Наук, після того, як на українській мові появились сотні й тисячі наукових праць з усіх галузів знання, а сама українська мова зробилася державною мовою, мовою законодавства, парляментських дебатів, суду й адміністрації (в 1917—1920 роках), самі спори про «діялект» чи «самостійну» мову втратили всяке реальне значення.

[90] Ол. Колесса, *Погляд на історію української мови*. Прага, 1924.

[91] В своїм капітальнім IV томі *Історії української літератури* (Львів, 1925) М. Грушевський, спираючись в значній мірі на працях В. Міллера, вповні довів, як багато тем, ідей і мотивів сучасного так званого великоруського епосу було утворено на Україні, де ці билини жили довший час

логії прийшла ще й археологія — головно в працях А. Спіцина,[92] то найбільш завзяті оборонці погодінської теорії мусіли здати свої позиції. Наче резюмуючи результати довголітнього наукового спору, *А. Шахматов* писав в одній з останніх своїх праць: «з погляду історії українського народу ми повинні якнайрішучіше відкинути думку, ніби Київщина була в старовину заселена не предками сучасних малоросів, а предками сучасних представників інших руських народностей. Шукати в X—XI віці над Дніпром великорусів цілком даремне, бо великоруська народність — нового походження».[93]

Але так рішуче відкинута українськими вченими, а в новіші часи і деякими з учених великоруських, гіпотеза Погодіна зробила враження на російських істориків і ще більше скріпила Карамзінську гіпотезу про чотири головні етапи єдиної «руської історії»: Київ, Володимир, Москва і Петербург. По такій схемі побудував свою «Исторію Россіи» *С. Соловйов*. Як каже новіший дослідник, ця схема «обернулась у міцну історіографічну традицію, стала свого роду аксіомою в конструкції російської історії».[94] Прийняв її й *В. Ключевський* в своїм «Курсе русской истории». Він признавав, що Ростово-Суздальська земля в XII стол. була більш фінським, ніж слов'янським краєм, але постійний приплив слов'янських переселенців з південної, Київської Руси протягом XII—XIV століть, надав їй слов'янський характер і створив великоруську народність. Південноруські переселенці принесли з собою й свої форми суспільного побуту, але на півночі, у зовсім відмінних умовах життя, ці форми переродились у цілком новий тип суспільно-історичного ладу. Проф. *С. Платонов* у своїх «Лекціях по русской исторіи» (10-те вид., Петроград 1917), ідучи по слідах Соловйова і Ключевського, приймає теорію масового переселення з Київської Руси в XII віці і, так само як і В. Ключевський, визнає велику участь фінського елементу у сформуванні великоруського народу: наслідком переміщення південних слов'янських колоністів з фінами, каже він, «1) змінилася їх мова; 2) до певної міри змінився фізіологічний тип і 3) змінився розумовий і моральний склад переселенців» (стор. 105).[95]

і, уступаючи помалу місце новим епічним творам, думам, передали їм дуже багато своїх мотивів. Тепер, як каже один рецензент праці Грушевського, над питанням чи існували билини на Україні, «треба поставити крапку і повинні зникнути всякі сумніви щодо цього».

92 «Журн. Мин-ва Народ. Просв.», 1909, кн. I.

93 А. Шахматовъ, *Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка*, «Украинскій Народъ въ его прошломъ и настоящемъ», т. II, Петроградъ, 1916, стор. 588.

94 А. Пръсняковъ, *Образованіе великорусскаго государства*, Петроградъ, 1920, стор. 19.

95 У протилежність до більшости російських учених, які вірили в «общеруську» єдність уже в X—XI стол. і які вбачали цю єдність в характері політичного й культурного життя, в пам'ятниках літератури, проф. *Ф. Леонтович* у своїй статті «Национальный вопрос в древней России» (друкованій у «Варшавских Университетских Известиях» 1894, кн. IX і 1895, кн. I) до-

Одначе докладне вивчення політичних, суспільних і культурних форм життя Київської Руси, переведене як українськими (Антонович і його школа), так і російськими вченими, поруч з вивченням таких же форм життя північної, Ростово-Суздальської Руси, виявили занадто велику ріжницю тих форм, яка примушувала російських вчених принаймні виділяти «Київський період», як окремий розділ історії, з історією Володимиро-Суздальської й Московської періодами, зв'язаний лиш генетично. Нарешті почала витворюватись свідомість, що київська держава та її культура були витвором спеціяльно «південноруської», себто української народности, і що її продовженням безпосередньо була історія не Суздалі й не Москви, а української Руси, що опинилась спочатку під Литвою, потім під Польщею. В цім дусі висловлювався вже автор «Русской истории с древнейших времен» В. Сторожев (Москва 1898).

Але з широким науковим умотивованням потреби цілком відкинути застарілу й антинаукову схему Карамзіна і взагалі інакше уложити історію Східньої Европи виступив перший проф. *М. Грушевський*. В 1904 році на сторінках видаваного Петербурзькою Академією Наук Збірника «Статьи по славяновѣдѣнію», в. I, появилась його стаття «Звичайна схема „русской" історії й справа раціонального укладу історії східнього Слов'янства» (стор. 298—304).

Стаття Грушевського була властиво лише теоретичним сформулюванням тих засад, які практично він сам уже був поклав в основу своєї капітальної «Історії України-Руси», викладаючи в ній історію території й заселюючого її народу однієї частини Східньої Европи, а саме — України, на всьому протязі її історичного існування, не втручаючись при тому в область ані історії Великорусі, ані Білорусі. Тому, що предложена Грушевським схема являється одинокою донині, справді обґрунтованою наукою формою укладу історії східнього слов'янства, формою, яка чим далі, то все більше завойовує собі признання і серед учених російських, то ми дозволимо собі виложити тут в можливо короткій формі зміст статті Грушевського.

Вказавши на те, що в основі прийнятої в російській історії (а також і в історії російського права) схеми Карамзіна лежить генеалогічна ідея московської династії, Грушевський вказує головні хиби цієї схе-

---

водив, що ані схожість мови, ані єдність релігії й княжого роду, ані спільність політичної долі — все це ще не давало підстав для витворення якоїсь «національної єдности»: цілий ряд історичних даних іде цілком в розріз із твердженням про якусь «загально-руську національну свідомість» за часів Київської держави і тому це твердження не можна вважати за «вповні безсумнівну, науково доведену істину» (1894, IX). Проф. Леонтович підкреслював, що й Нестор був істориком лиш Київської Руси, а не якимсь «всеросійським», що й «Руська Правда» розрізняє «русина» і новгородського «словенина» так само, «як і сьогодні малорус відрізняється від великоруса», а що автор «Слова о полку Ігоря», говорячи про «руську землю», висловлював лиш ідею племінної спорідненості, а не державної єдности» (*ibid.*, 1895, I, 28—29).

ми. Передовсім зазначає він дуже нераціональне сполучення старої історії південних племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII—XIV вв., так наче це останнє було його продовженням. Київська держава, право, культура були утвором одної народности, української, Володимиро-Московська ж — другої, великоруської. Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII-го, потім в Литовсько-Польський XIV—XVI віків. Володимиро-Московська держава не була спадкоємицею, ані наступницею Київської; вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської держави можна б скоріше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не переємства двох періодів в політичному і культурному житті Франції. Київське правительство пересадило на великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на цій підставі ще не можна включати Київську державу в історію великоруської народности.

Тим часом, наслідком «пришивання» Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу — історія великоруської народности залишається властиво без початку. Історія сформування великоруської народности зостається невиясненою через те, що її історію починають досліджувати від середини XII віку; не досліджують докладно процесу рецепції й модифікації на великоруському ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури. В таких формах, які вони мали в Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського народу, «Русскаго Государства». Фікція «київського періоду» не дає змоги відповідно представити історію великоруського народу.

Через те, що «Київський період» прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зостається без початку й історія українського народу. Підтримується старе представлення, що історія України, «малоруського народу», починається доперва з XIV—XV віком, а що перед тим — то «общерусская исторія». В результаті українська народність виходить на арену історії в XIV—XVI віках немов щось нове, неначе її перед тим не було, або вона історичного життя не мала.

Ще гірше виходить на цій схемі народність білоруська, вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської, навіть і за Великим Князівством Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна — доволі вказати на її значення у сформуванні великоруської народности, або в історії В. Кн. Литовського, де передовсім їй належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен. Для білоруської народности великоруська національна держава стає історичним фактором властиво лише з 1772 р., коли перші білоруські провінції Річи-Посполитої були прилучені до Росії. Не багато раніші її впливи на українську народність — всього

на яку сотню років, та й то лише на одну частину України, на Лівобережжя. Те виїмкове, виключне значення, яке припадає великоруській державі в сучасній схемі «русской історії», являється наслідком підміни поняття історії «русскаго народа» (в розумінні всіх руських, східньослов'янських народностей) поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тому, що зветься «русскою історією», Грушевський бачить комбінацію, чи властиво — конкуренцію кількох понять: 1) історія Російської держави (сформування й розвиток державної організації та її території); 2) історія Росії, себто того, що було на її території, історія трьох «руських народностей», і нарешті 3) історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Кожне з цих понять, в послідовному переведенні може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при такій комбінації *різних* понять, повного представлення і послідовного переведення не дістає ні одно з них. Історія великоруського народа не може заступити історії східнього слов'янства, його державного й культурного життя; ніякими мотивами не можна виправдати ігнорування історії білоруської та української народности, або заступлення її повириваними і приточеними до великоруської історії клаптиками. І тільки коли «русская история» буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, тоді й історія білоруської та української народностей вийдуть на чергу і займуть відповідне місце поруч історії великоруського народу. «Общерусской» історії не може бути, як нема «общерусской» народности. Може бути історія всіх трьох «русских народностей», кому їх охота так називати, або історія східнього слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «русской історії». Найбільш раціональним, на думку Грушевського, є представлення історії кожної народности зокрема, в її генетичнім переємстві від початків аж донині. Це не виключає можливости представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду, з педагогічних, так би мовити, мотивів.

Сам Грушевський, як уже сказано, виконав одну частину програми історії східнього слов'янства, давши історію одної його частини — українського народу, і ціла українська історіографія прийняла його схему. Властиво кажучи, для українців у ній не було нічого нового, це було лише продовження історичної традиції, яка, як ми показали вище, яскраво позначилася вже в XVII столітті і була в умах усіх українських істориків нових часів. Але помалу погляди, висловлені Грушевським, почали впливати й на історіографію російську. Один з видніших представників російської науки, недавно померший професор С. Платонов, в останнім виданні своїх «Лекцій» тільки позначив, що «історія Київської Руси стала за останні часи предметом спеціяльного викладу вчених, які додержуються погляду, що історична традиція старої Київщини не перервалася, а продовжувала жити в українському народі і в установах Литовського Князівства

(М. Грушевський, Ол. Єфименкова)»,[96] але сам не зайняв становища до цього погляду і свій курс залишив побудованим по старій схемі. Але вже його учень проф. *Ол. Пресняков* рішуче став на ґрунті поглядів Грушевського щодо укладу історії східнього слов'янства і поробив з того логічні висновки у своїх власних працях, спочатку в монографії «Княжое право въ древней Руси» (Петербург, 1909), а потім уже повністю у своїй великій праці «Образованіе великорусскаго государства. Очерки по исторіи XII—XV столѣтій» (Петроград, 1920) він вводить формули Грушевського у свою конструкцію. В своєму історіографічному вступі до останньої праці він розглядає статтю Грушевського про «Звичайну схему русскої історії», цілком визнає потребу розмежування українського й великоруського історичних процесів і в дальшій своїй праці переводить у життя цей принцип розмежування, даючи історію «Великоруської держави» — спочатку Ростовської Землі XII віку, далі Володимиро-Суздальського князівства XIV—XV віків, яке об'єднало всі великоруські окремі князівства. Пресняков цілком відкидає теорію Погодіна й її модифікації у Ключевського та інших російських учених і доводить, що князі Юрій Долгорукий та Андрій Боголюбський, яких звичайно вважають за «Колюмбів» Ростово-Суздальської землі, застали там уже далеко не такий примітивний суспільно-економічний і культурний побут, як звичайно уявляли досі; цей край був колонізований слов'янським елементом уже раніше і ні про який масовий приплив переселенців в другій половині XII віку, а тим більше з України, не може бути мови. Великоруська народність уже склалася була перед тим і вкінці XII віку лише зі збільшеною енергією приступила до власного державного будівництва.[97]

В той же час, як проф. Пресняков у своїх працях досліджував головно суспільний і політичний процеси на Великорусі, які привели до створення сильної і централізованої Московської держави, другий російський учений, представник старшого покоління і найбільший в російській науці авторитет в історії Великого Князівства Литовського, проф. *М. Любавський*, задався метою простежити самий колонізаційний процес, що привів до заселення нинішнього великоруського простору і до витворення самої великоруської народности. Це завдання він виконав у своїй праці «Образование Основной Государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение центра», Ленинград, 1929. На основі історично-географічного матеріялу він дає докладний образ поступового розселення слов'янських колоністів, які йшли головно із земель новгородців, кривичів і вятичів, в басейнах верхньої Волги і Оки, й історію зросту московського

---

[96] *Лекціи по русской исторіи*, Петроград, 1917, стор. 102.

[97] Про праці Пресняка дуже гарну статтю умістив в київській «Україні» 1930, кн. II, В. Новицький, «Історична праця проф. О. Є. Пресняка і межування великоруської та української історіографії».

князівства й об'єднання ним великоруської території до початку XVI століття.

Книга Любавського зустріла дуже різку критику з боку істориків-марксистів, які, одначе, закидають йому «великоруський шовінізм і націоналізм» і підкреслюють, як уже нами було згадано, завойовницький характер великоруської колонізації. Провідник російських істориків-марксистів *М. Покровський* відкидає самий термін «русская» історія, вказує на те, що домарксистські історики знали тільки — історію «російської держави» й закривали очі не тільки на історію народів, поневолених цією державою, але й на історію самого великоруського народу.[98] Другий, молодий історик-марксист *С. Піонтковський*, різко виступив проти Ключевського, Платонова й Любавського, закидаючи їм, що вони замовчують історію інших народів Східньої Европи, крім великоруського, що вони в своїх курсах всю увагу фіксують на великоруському народі й на московському царстві, а все решта для них — лише «матеріял, про який не варто й говорити»; ці історики (та їхні учні), на думку Піонтковського, «стараються підмінити історію народів теперішнього Союзу Соціялістичних Совітських Республік історією Великорусі».[99]

V.

Та хоч в російській історіографії чим далі то все більш скріплюється свідомість, що не можна далі підтримувати історію окремих народів східньої Европи історією держави одного тільки з тих народів, але ще багато визначних російських учених, особливо на еміґрації, додержується старої нераціональної й в суті річи ненаукової схеми. Ці вчені ще й досі живуть в поняттях старої великодержавної Росії й мислять старими категоріями, які історики-марксисти влучно називають загальним іменем великоруського націоналізму.[100] Як еманацію цього передреволюційного великодержавництва й націоналізму ми розглядаємо й т. зв. евразійство, течію, що виявилась на еміґрації з 1920 року. Основна ідея евразійців полягає в тому, що «Росія» (европейська й азійська разом) являє собою зовсім окрему від Европи цілість, культурну й економічну; та цілість засновується, мовляв, на природних географічних умовах, які з земель, що входили в склад

---

98 М. Покровский, «К истории СССР». *Историк-Марксист*, 1930, т. 17, стор. 18—19.

99 С. Пионтковский, *Великодержавныя тенденции в историографии России*, ibid., стор. 23 і 26.

100 Цю статтю Д. Дорошенко писав на початку 1930-их рр. (1933?); до початку 1930-их рр деякі історики-марксисти ще могли стояти на антивеликодержавних позиціях. З того часу російський шовінізм повністю запанував у СССР і підкорив собі історичну науку, а думки, що тоді були офіційно визнані, тепер засуджуються як ухили чи пережитки контрреволюції. (Прим. редакції).

імперії й були заселені цілим комплексом народів (фінляндців, надбалтійські народи і поляків евразійці з того комплексу виключають), створили зовсім окремий світ; цей світ має самовистачальні для економічного й господарського розвитку природні багатства, не потребує нічого від Европи з її упадаючою цивілізацією, має давні власні традиції і свою власну культуру, спільну для всіх народів Евразії, дарма що вони належать до різних рас і говорять різними мовами. Одним із найбільш сильних зв'язків, які в'яжуть, мовляв, ці народи докупи, є православна християнська віра. Росія Евразії не має чого шукати в Европі: вона обернена лицем до Азії, до Сходу; сфера її натуральної економічної й культурної експансії лежить в безконечних степових просторах Азії, де вона має суголосні елементи в монгольській расі. На заході її границі лежать на етнографічній межі: Підкарпатська Русь повністю належить до Евразії, але далі вже починається інший західній світ.

Не тяжко пригадати, що це протиставлення «Росії» до Европи висловлювалося ще в писаннях московських слов'янофілів минулого століття. В найбільш яскравій формі це протиставлення зроблено було в голосній свого часу праці Н. Данилевського «Россия и Европа» (1871). Головна різниця між поглядами слов'янофілів і евразійців полягає лише у тому, що слов'янофіли мріяли про повне злиття «слов'янських струмочків» у російському, чи краще сказати, московському морі; про всіх же східніх інородців у їх думки не було інакшої як та, що вони всі без останку мусять бути зрусифіковані й асимільовані, а коли ні, то лишатись як варвари й дикуни в повній опіці й послуху в росіян як колоніяльні тубільці, як люди нижчої раси. Для евразійців же, з їх «устремлінням до сходу», всі східні народи, всі оті монгольські племена, що заселювали східні області російської держави, являються рівноправними членами спільної родини, бажаними родичами. А для слов'янських родичів (для українців, наприклад) вони ласкаво залишають,[101] як вони висловлюються, «культуру нижнього поверху». В згоді з цією доктриною один з головних ідеологів евразійства, П. Савицький, розвиває свою «La conception eurasiste de l'histoire russe», в якій ставить російську історію в більш широкі рямці історії Евразії, як «окремого історичного й географічного світу, що простягається від границь Польщі до Великого Китайського Муру».[102] Періоди скитський, гунський і монгольський в історії Евразії продовжуються в періоді «русскому» (russe). До XV ст. цей «русский» період був лише одним з провінціяльних секторів евразійського світу і тільки після XV ст. (себто після сформування московської держави) починає грати ролю в загальній еволюції Евразії. Отже, в концепції евразійців «русска» держава XVI—XX вв. є в більшій мірі продов-

---

[101] Див. Д. Дорошенко, «Про евразійців та евразійство», *Хліборобський Шлях*, Львів, 1932, кн. XI, стор. 269—277.

[102] Див. Résumés des communications présentées au VII-e Congrés International des sciences historiques a Varsovie, II, Warszawa, 1933, стор. 210—211.

женням імперії скитів, гунів і монголів, ніж «русска держава» дотатарської доби. В цьому вилученні Київської держави з загальної схеми історії «русской держави», яка являється безпосереднім продовженням держави скитів, гунів і монголів, ми бачимо одинокий пункт евразійської схеми, з яким можна вповні погодитись.

Але не будемо зупинятись на евразійцях (хто хотів би докладніше ознайомитись з їх історичними концепціями, тих відсилаємо до відповідної літератури[103]), нас більше цікавить тепер, як уявляє собі схему історії Східньої Европи історіографія чужоземна. Треба сказати, що чужоземні історики, здебільшого під впливом суґестії російської історіографії, звикли до вживаної останньою традиційної схеми і не здають собі справи з її нераціональности й дуже сумнівної, як ми старались показати, науковости. Не кажучи вже про давніші часи, досить вказати на «Geschichte Russlands» проф. K. Stahlin'a (т. I—II, 1923—30) або на найновішу «Histoire de Russie» (Paris 1932), видану під редакцією Ch. Scignobos'a, L. Eisemann'a і П. Мілюкова при участі як російських, так і закордонних учених. Ми бачимо, що обидві праці побудовані цілком по старій схемі Київ—Москва—Петербурґ, як етапи одної і тої самої «Росії».

На міжнародньому з'їзді істориків у Варшаві відомий знавець східньо-европейської історії, проф. *Я. Бідло*, виступив з дуже цікавим докладом на тему «Was ist die Osteuropäische Geschichte?».[104] Проф. Бідло виходить з цілком справедливого, на наш погляд, заложення, що европейсько-американський культурний світ поділяється на дві культурні області: романо-германську і греко-слов'янську. До греко-слов'янської або східньо-европейської області належать, одначе, не всі слов'яни, а тільки православні. Але до цього твердження треба було б зробити деякі поправки, визнавши існування переходових, мішаних з погляду культурних впливів країв, які лежать на межі романо-германського й греко-слов'янського світів. До таких областей в першій мірі належить Україна: саме вона була тією областю, яка лежала на перехресті східнього візантійського і західнього римського впливів; саме на українському й на білоруському ґрунті ішло змагання між грецьким православієм і римо-католицизмом; протягом значного часу (більше як 200 літ) церковна унія панувала на значній частині українських та білоруських земель і сьогодні вдержалась на західньо-українських землях, у Галичині та на Закарпатті. Отже, говорити про Україну, як область виключно візантійських впливів, не можна. Проф. Бідло ділить східньо-европейську історію, починаючи з III століття, на 11 періодів, які означають різні періоди розвитку візантійської держави й країв, що перебували під її політичним та культурним впливом. Цей поділ можна загалом прийняти, особливо

---

[103] Докладніше евразійське розуміння історії східньої Европи дає G. Vernadskij у книзі *L'Esquisse de l'histoire russe*, Prague 1927.

[104] Друкованим у скороченні в *Résumés des Communications au congrès* t. II, Warszawa, 1933, st. 197—207, а також у *Slavische Rundschau*, Prag, 1933.

в його перших пунктах, але що до означення змісту їх у нас виникають певні сумніви. В 5-му з цих періодів, найщасливішому й найславнішому для Візантії (з кінця IX по кінець XI в.) християнізується значна частина слов'ян: Bulgaren, Serben, Russen, і візантійська культура обхопляє своїм впливом також «Russland», яка дає певну синтезу слов'янсько-нормано-візантійської культури. Дефекти передачі термінології «Русь» і «Росія» в чужих мовах, на що ми вже вище вказували, ведуть до певної неясности, що це за «Russland» треба тут розуміти: треба думати — Київську Русь, яка фігурує і в дальшому, 6-му періоді; але тут говориться, що Russen (в XII і початку XIII в. по сенсі) мусіли боротись не тільки з турко-татарами, але і з поляками, *шведами* і *німцями*, що вказувало б уже на Русь північну, Новгородську. В 7-му періоді, в якому «Russland» в одній частині підпадає під татарське ярмо, а в другій — помалу переходить під вплив Польщі і Литви, політичне і культурне життя в «Russland» пересувається помалу до Москви, яка робиться «сталим центром нової сильної держави, а також національної східньо-европейської культури». У 8-му періоді південна область східньо-европейської культури, себто сама Візантія, підпадає під панування турків, а західня частина північної области (треба розуміти Білорусь і Україна) опиняється під владою західньо-християнських Польщі і Литви і підлягає впливу західньо-европейської культури. В той же час зростає Москва і все більше стає свідомою своєї ролі головного оборонця залишеної самими візантійцями справжньої віри і головним репрезентантом східньо-европейської культури. В 9-му періоді східньо-европейська культура засипає й кам'яніє під турецьким пануванням, але вона вільно живе в московському царстві. «Russen» Москви підготовляються ідейно до визволення балканських християн, але перш за все вони дбають про увільнення «der Russen» з-під польсько-литовського панування і здобувають лівобережну Україну. 10-й період — доби великої культурної кризи, спричиненої реформами Петра I, доба «европеїзації». В 11-му періоді «Russland» являється в своїй зовнішній політиці вповні европейською державою, але у внутрішньому житті розвивається в ній все гостріше конфлікт і боротьба між поступаючою «европеїзацією» і опором прихильників візантійсько-російської культури, що стоять під опікою Церкви й пануючої теократії. Конфлікт досягає свого кульмінаційного пункту в світовій війні завдяки упадку монархії й большевицькій революції.

Придивляючись до схеми й періодизації, запропонованих проф. Бідлом, мусимо признати, що він, ідучи за традицією російської історіографії, має на увазі єдину державу «Росію» й єдиний російський народ, принаймні так випливає з тексту. Може бути, що тут вносить неясність сама термінологія, яка в німецькій мові (так само у французькій і чеській), коли держатись прийнятих досі шаблонів, не може віддати різниці понять «Русь» і «Росія». Ще більша неясність виникає тоді, коли шановний автор говорить про «російську культуру», як про щось суцільне й єдине на протязі тисячі літ. Для нас ясно, що

він має на увазі поняття т. зв. «общерусской» культури, про яку, звичайно, говорять російські вчені, як про щось спільне, витворене всіма трьома «русскими» народами, й єдине від київської держави до петербурзької імперії. Але така «общерусска» культура, на наш погляд, являється фікцією, яка існує лише в теорії. В дійсності, як видно хоча б з мого, запропонованого вище огляду, існували принаймні дві національні культури, культура українського народу і культура великоруського народу. Обидві розвинулись на візантійській основі (при чім великоруси, як народ історично молодший, рецепували її через Київ, себто за посередництвом українців); але великоруси, законсервувавши у себе візантійські впливи, як справедливо говорить проф. Бідло, в області церкви, підлягли великому впливу татарщини і в результаті модифікації цих обох східніх впливів витворився своєрідний культурно-національний московський тип, який цар Петро на порозі XVII—XVIII століть мусів радикальними способами «европеїзувати». Українці ж, від самого початку своєї історичної ери, стоячи в ближчих стосунках з заходом (і в київську добу і в галицько-волинську), перебуваючи в складі польсько-литовської держави, втяглися ще більше в орбіту західньо-европейських культурних впливів, переживали відгуки гуситського руху, відгуки гуманізму й реформації й витворили зовсім відмінний культурно-історичний тип, настільки близький до західньо-европейського, що представники української науки, які з половини XVII ст. явились в Москві культуртрегерами, були для неї за кілька десятків літ до реформи Петра справжніми провідниками західньо-европейських поглядів і понять. Ми могли б погодитись з проф. Бідлом, щодо «общерусской» культури лише відносно імперського періоду Росії, коли витворилась свого роду загальна, понаднаціональна чисто-імперська культура, яка наложила свою печать на всі краї й народи, які входили в склад російської імперії, культура, яка відчувається й сьогодні в усіх державах, що відпали після світової війни від Росії, і яка буде ще довго відчуватися в побуті освічених клясів. Але ця культура не проходила в народні маси й була чужа однаково, як фінляндцю, українцю, так і самому великорусові (простому), бо вона була для нього чисто зовнішньою й торкалась тільки формальної сторони життя. Та для проф. Бідла в його концепції має значення не ця імперська культура, на зміну якої тепер прийшла «пролетарська», а культура національна, витворена кожним із народів Східньої Европи на протязі його многовікової історії. Але тоді краще не називати лише одну, російську (культуру великоруського народу, що створив російську державу), а говорити взагалі про культуру *народів Східньої Европи*, як суму окремих національних культур, так як говориться про культуру скандинавську, або еспаноіберійську. В усякому разі слід було б застерегтися, в якому розумінні вжито терміну «русскій» («russisch»), щоб уникнути неясности й непорозумінь.

Говорячи ввесь час про потребу розмежування й відмежування, ми зовсім не маємо на увазі оспорювати чи понижувати велику ро-

сійську культуру, створену на національному великоруському ґрунті при дуже значній участі елементу українського й білоруського, культуру, що може пишатися перед цілим світом своїми досягненнями в області науки, літератури і мистецтва. Але ми не можемо не зазначити ще раз, що ця культура виросла і розвинулась коштом духового зубожіння мільйонових мас двох інших слов'янських народів Східньої Европи, які задержані штучно в своєму культурному розвитку й, складаючи найбільшу жертву на вівтар великодержавности, — яку тільки може принести народ, — віддаючи свої найкращі інтелектуальні сили, самі мусіли відстати й залишитись геть позаду від свого молодшого, але щасливішого брата. Та проте, маючи за собою великі культурно-національні традиції, українці й білоруси не піддались асиміляції, не розплились у всеросійському морі й зберегли своє власне обличчя, свій окремий культурно-національний тип і своє окреме місце в історії. Тому одиноко обґрунтованим і раціональним при укладі схеми історії Східньої Европи й її періодизації є додержуватись схеми, яку так добре накреслив і частинно сам виконав проф. М. Грушевський: викладати історію кожного з трьох східньо-слов'янських народів окремо, а коли писати про історію Російської держави, то зв'язувати її з історією великоруського народу, що її він створив, не притягуючи сюди Київської держави, яка була витвором народу українського.[105]

---

105 Що до термінології, то доцільним було б, на нашу думку, в мовах французькій та німецькій для означення цілого періоду історії південної Руси до XVII ст. вживати терміну «Routhenie», «Ruthenien»; для північної ж Руси — терміну Moskowie, Moskovien (або принаймні в етнографічному змислі — Russie Grande, Grossrussland). Для часів від XVII ст. замість Routhenie вживати вже (так як воно вживалось в дійсності) Ukraine, а для імперії, в яку перетворилась Московія — ім'я Russie, Russland. Для Білорусі: Routhenie Blanche, Weissruthenien.

Грушевськіяна

ЗАМІТКИ ДО СТАТТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО «ТРИ АКАДЕМІЇ»

У 1930 році появився з рамені Комісії історії Києва і Правобережжя ВУАН перший випуск серійного видання «Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва» (Київ, 1930, 401 стор.). Цей збірник вийшов за загальною редакцією академіка Михайла Грушевського, який був також головою вищезгаданої Комісії.[1] Видання появилося з нагоди відзначення першого десятиліття існування ВУАН, яке було також останнім у діяльності Академії, як незалежної наукової установи.

Збірник відкривається статтею М. Грушевського «Три академії», яка займає спеціяльне місце у творчості історика і саме тому ми вирішили згадану статтю передрукувати на сторінках «Грушевськіяни» з відповідним впровадженням. У чому полягає важливість цієї статті М. Грушевського? У першу чергу в згаданій праці Михайло Сергійович, як найвидатніший організатор українського наукового життя, подає свої думки і відповідну схему історичного розвитку найвизначніших українських наукових установ. Саме тому стаття «Три академії» являється першоджерельним матеріялом для вивчення поглядів М. Грушевського на розвиток українського наукового життя. Не можемо також забувати, що ця стаття появилася в часі нагального наступу большевицької партії і уряду на М. Грушевського і УВАН, що закінчився повним розпромом Академії і її установ. Стаття Михайла Сергійовича викликала також гостру реакцію «реформаторів» ВУАН, які були промоторами совєтизації і «пролетаризації» Академії та активно поборювали М. Грушевського і його історичні установи ВУАН. Отже і в цьому аспекті важливо запізнатися із закидами і обвинуваченнями «реформаторів» найвидатнішого члена Академії.

У статті «Три академії» М. Грушевський обговорює еволюцію українського наукового життя в різних періодах української історії. Він наголошує ролю Наукового Товариства ім. Шевченка, як найстаршого українського наукового товариства. Проте безпосереднім попередником Української Академії Наук уважає Українське Наукове Товариство, яке було засноване у Києві в 1907 році і яке він очолював. У статті виразно підкреслено тяглість українського культурно-науко-

---

[1] У 1924 році М. Грушевський заснував у ВУАН цілий ряд наукових комісій районного дослідження історії України (для прикладу згадаємо київсько-правобічну, лівобічно-слобідську, південну і західню). Комісію історії Києва і Правобережжя очолювали: М. Грушевський — голова, Володимир Щербина — керівничий Комісії, Іван Щітківський — секретар і Сергій Шамрай — секретар Підкомісії Старого Києва.

вого історичного процесу від княжої доби до постання Академії в 1918 р. Він обговорює ролю першої київської академії княжих часів, — а що по аналогії з західньою «Академією Карла Великого», з повним правом може називатися «Академією Ярослава» — старшою і першою в ряді академій Києва («Три академії», стор. 11).

Києво-Могилянська Академія стала другим з черги огнищем науки й освіти. Вона, як писав М. Грушевський, вважалася «культурним центром Европейського Сходу» і пишалася, «як своїм ділом усею його шкільною і культурною мережою — кольоніями „Київських Атен"» (стор. 10). Рівночасно історик наголошує ролю українського козацтва в розбудові освіти і культури. Саме провідники українського відродження козацької доби «утворюють інтересну теорію Козацтва як продовження чи відродження славної київської дружини, наступників Київського князівства в його релігійній і культурній місії» (стор. 11). І вкінці приходить найновіший період української історії з діяльністю різних українських наукових осередків, який закінчується оснуванням Української Академії Наук у 1918 році. М. Грушевський підкреслює і наголошує тяглість українського культурного процесу і органічний зв'язок між українськими академіями — науковими осередками в Середньовіччі, Козацько-Гетьманській Державі і в найновішому періоді українського відродження XIX і XX століть. Це були, пише Михайло Сергійович, «вузлові академічні пункти в історії українського життя — і ширше східньо-европейської й евразійської цивілізації» (стор. 14).

Я вже згадав, що збірник ВУАН із статтею М. Грушевського появився під час посиленої нагінки комуністичною владою на його видання і його історичну схему. Пригадаємо, що з випуском 43 книжки «України» у вересні 1930 року, цей репрезентативний журнал українознавства, оснований і редагований М. Грушевським, перестав виходити з наказу большевицької влади.[2] Відновлена «Україна» в 1932 році вже появилася під контролею комуністичної партії і стала органом поборювання історичних концепцій і академічної діяльности М. Грушевського, якого уважали представником української «буржуазної науки і ідеології». Саме в першому випуску «відновленої» «України» з 1932 року знаходимо погромницьку рецензію О. Барановича на «Три академії» М. Грушевського й інші матеріяли, поміщені в серійному виданні «Київські збірники...»[3] Які ж закиди зроблено Грушевському? У першу чергу рецензент представляє історика, як активного діяча «української буржуазної науки», фундатора «ряду осередків буржуазної науки, зокрема кол. Наукового товариства в Києві; що останніми роками боровся разом із своїм оточенням, зібраним в історичних установах ВУАН, що ними керував М. Грушевський, про-

[2] Про тодішню нагінку большевиків на М. Грушевського обширно подано в статті А. Хвилі «Буржуазно-націоналістична трибуна (Про журнал «Україна»)», *Більшовик України*, ч. 6, 1931, стор. 46—58.

[3] «Україна», чч. 1—2, 1932, стор. 182—189.

ти перебудови ВУАН, перебудови, що мала перебудувати установу, яка обслуговувала інтереси буржуазії, на установу, що має працювати на користь пролетаріятові, на справу соціялізму» (стор. 183). У дальшому стверджено, що М. Грушевський і його співробітники київського збірника не відійшли від «буржуазних позицій, активно їх обороняють, войовничо борються й далі проти інтересів пролетаріяту» (там же). Самозрозуміло, що його статтю «Три академії» рецензент уважає за «буржуазну», в якій автор доводить «ніби ВУАН у своїй роботі має безпосередньо продовжувати діяльність „Наукового Товариства". Хочеться запитати чи не має ВУАН заховувати „традиції" Києво-Могилянської Академії, а ще може і Ярославської» (стор. 189). Проте найбільшим гріхом Грушевського уважає рецензент те, що історик наголошує «єдиний культурний процес, що триває безперервно, маючи свої „перепетії" тільки в „наростанні" і „спаданні" підчас якого творилися і діяли три київські академії а ігнорує те, що ВУАН має бути за осередок пролетарської науки» (стор. 184). Отже, ідеться тут про заперечення тяглости українського історично-культурного процесу, що становив інтегральну частину історичної схеми М. Грушевського. Закінчує свою рецензійну статтю О. Барановичтвердженням, що збірник Грушевського віддзеркалює «колективний войовничий виступ лицарів буржуазної науки проти пролетарської культури і науки» (стор. 189). Рецензія О. Барановича є одним з численних документів нагінки на М. Грушевського, яка почалася вже в 1924 році після його повороту в Україну. Не зважаючи на шантажі і нагінку большевицької влади, М. Грушевський не змінив своїх поглядів, не заломився. Як бачимо, большевики проводили свою брудну роботу руками деяких «зреформованих» істориків, які під терором большевицької влади заломилися і виступали проти схеми М. Грушевського і взагалі проти його наукової діяльности в Академії. Належали до них також деякі київські учні Грушевського, які виступили проти свого ментора в 1930-их роках. Безкомпромісовість Михайла Сергійовича в справах самобутности українського народу і його природнього права на власну державність свідчить про його характер і прямолінійність без огляду на політичний терор і шантаж з боку комуністичної влади і «зреформованих» істориків.

Стаття М. Грушевського «Три Академії» (*Київські збірники*... стор. 2—14) друкується без жодних змін за винятком нумерації приміток автора, що їх подаємо в числовому порядку від першої до останньої сторінки.

Л. Винар

Академік Михайло Грушевський

ТРИ АКАДЕМІЇ

Ювілей Всеукраїнської Академії Наук висунув між іншим як обов'язкову проблему — поглиблення досліду культурної історії Києва, як наукового і культурного центру на протязі його довгої історії: прослідження головних, так би сказати вузлових моментів сього культурного процесу, їх внутрішнього зв'язку і змін, аж до останнього моменту — перетворення Києва в академічний осередок в буквальнім значінню сього слова.

Постулят Української Академії Наук як маніфестації культурної і національної рівноправности Українського Народу з іншими культурними націями був виставлений з кінцем 1880 рр., після того як протягом 1860—1880-х років завели свої академії майже всі слов'янські народи.

До 1860-х років Академія Наук в Петербурзі, тепер Ленінграді, заснована 1724 р. і в останнє реорганізована р. 1841, через сполучення з т. зв. Російською Академією, була єдиною слов'янською академією — найвищою і єдиною в сім роді репрезентанткою Слов'янства.

Від 1860-х рр. ріжні слов'янські народи заходяться про заснування у себе академій, з ширшою програмою — орієнтуючись не на взірець берлинсько-віденсько-петербурзький, з перевагою наук математично-природничих, а на взірець французько-бельгійський, з перевагою інтересів історично-мистецьких. Французький Інститут з його даною історично, але важкою структурою п'ятьох «академій» (на першім місці — академія мови і красного письменства, далі дві академії наук історично-філологічних і соціяльних і академія мистецтв), в спрощеній формі бельгійської академії наук (з відділами наук математично-природничих, красного письменства, наук моральних і політичних і мистецтв) послужив прикладом для сих нових слов'янських академій, що ставили своїм завданням бути осередком і вінцем всього інтелектуального життя свого народу, маніфестувати всю повноту своєї національної культури і її найвищі досягнення, які мали б іти в рівень з досягненнями найкультурніших народів і свідчити про свою культурну дозрілість з світовими культурами. Так 1866 р., заходом хорватського патріота епископа Штросмайєра була заснована і затверджена урядом «Югослов'янська академія наук і мистецтв», з метою «розвивати й підтримувати науку і мистецтво на Слов'янськім Півдні,

серед Хорватів, Сербів і Болгарів, в духу народности й універсальної освіти». В 1871 р. перетворено в «Польську Академію Наук» краківське «Наукове Товариство». В 1886 р. закінчилось перетворення «Сербської Академії» з «Сербського Наукового Товариства». 1889 року фундовано «Чеську Академію Наук і Мистецтв» поруч старого «Чеського Наукового Товариства». Пізніше, 1911 р. перетворено на академію наук також і Болгарське «Наукове Товариство». Тож уже в 1880-х роках приклад Сербів, Поляків і Чехів поривав також і провідників українського національного руху — доходити заснування Академії Наук і для Українського народу.

1889 р. в книжці за лютий відновленої «Правди», яка по гадці її ініціяторів мала власне служити органом нового культурного і наукового руху, що повинен був вінчатися заснованням сеї академії, з'явилася перша, здається, друкована директива: перетворити львівське товариство ім. Шевченка в товариство наукове, заложити при нім суто науковий орган і добитися від австрійського уряду перетворення його в Українську Академію Наук, так як се сталося в Сербським Науковим Товариством. Директива виходила з київського українського гуртка Антоновича—Рильського—Михальчука—Конисього, що орієнтувались на австрійські конституційні перспективи. Переводили її на галицькім грунті Барвінський і Гладилович, тодішній голова львівського Товариства ім. Шевченка.

Вони запевняли київських Українців, що за австрійською конституцією уряд мусів би признати Наукове Товариство Академією Наук і надати щорічну дотацію, коли б протягом двох літ воно регулярно видавало наукове видавництво. Київські Українці вважали се особливо цінним з того боку, що факт існування офіціяльної Української Академії Наук, хочби й закордоном, дав би остаточну санкцію українській мові як мові культурній, здатній не тільки для літературного й наукового вжитку. Се здавалось особливо цінним в тодішніх обставинах, коли в Росії українська мова і взагалі всякі прояви укр. національного життя були заборонені майже без виїмків.[1]

Але незадовго виявилось як мало відповідав дійсности політичний оптимізм сих галицьких діячів. Не вважаючи на те, що Наукове Товариство ім. Шевченка дійсно перетворилося в поважну наукову установу і в початку XX століття придбало собі в науковім світі ролю і значіння фактичної, хоч і безтитульної української академії, не передбачалось ніяких перспектив для перетворення її в офіціяльну академію в рямцях австрійської конституції. Натомість революція 1905 р. відкрила широкі — як в першій хвилі здавалось — перспективи українського національного життя в рамцях нової росіської

[1] Про сі мотиви і настрої писав я в «Україні» 1925 кн. I с. 211—3, 1926. IV с. 158—9; тодішню ситуацію змалював проф. Кордуба в «Україні» 1926, V, с. 67 дд.; цінні відомості подав останніми часами ак. Возняк в Записках львівських т. 150 с. 339 дд. З приводу опублікованих ним матеріялів друкую кілька завважень в «Україні» 1930 за місяць березень.

конституції. І таки справді безпосереднім попередником Всеукраїнської Академії Наук стало «Українське Товариство в Києві», засноване року 1907, на взірець львівського.

Воно було рідною дитиною революційних рухів 1905 року — перших віступів великої східне-европейської революції, і проречисто зазначило, що вже прийшов час передягти наукову роботу розвинену на київському ґрунті протягом XIX століття, в національну українську одежу. Перетворити «українофільські» й «місцеві» ухили наукового досліду в українські, ув'язати їх в повній мірі з національним життям країни, з проблемами його культурного розгорнення, і на місце ріжних прикровенних форм російсько-малоросійських «местных изучений» утворити чисто українську наукову установу, що в контакті з львівським товариством ім. Шевченка, мала б приготовити ґрунт, наукові кадри й організаційні форми широкого наукового українського руху.

Пам'ятні перші установчі збори сього товариства 29 квітня 1907 р. твердо і ясно взяли сю українську лінію, против плянів деяких представників старого українофільства, що бажали в новім товаристві леґалізовані статутарні форми для тої національно-невиразної роботи, яка велась «Старою Громадою» і ґуртком «Кіевской Старины» під фірмою сього видання. Пізніші організаційні зібрання, в другій половині року, розвинули й сконкретизували основні принціпи прийняті першими зборами. Товариство мусіло бути наскрізь українською установою — в своїм складі, змісті роботи й її зовнішніх формах: в мові діловодства, доповідів і видавництва.

З другого боку — воно організувалось за прикладом Львівського Товариства, яке вже придбало собі в науковім світі ролю і значіння української академії наук без академічного титула: мало стати другою українською академією наук в мініятюрі. Протягом року воно утворило три основні наукові секції — історичну, філологічну і природничо-лікарську, зазначило ряд спеціяльніших комісій при них і в дальшім розгорнуло доволі широкий плян видавництв, включно до наукової часописи («Україна» 1914.).

Не зважаючи на дуже несприятливі обставини, внутрішні й зовнішні, протягом десятиліття до великої революції Київське Товариство встигло зробити дуже багато. Заложило справді міцні фундаменти Української Академії — видавши до 30 книг своїх праць, згромадивши наоколо себе невеликі, але дуже цінні кадри дослідників в ріжних спеціяльностях, призвичаївши громадянство до самого факту — української науки і наукової праці.[2] Щоб належно оцінити значіння сих досягнень, треба памятати, що се було зроблено за 6—7 довоєнних років, серед всякого рода адміністративних обмежень і репресій, при неймовірно малих матеріяльних засобах; війна фактично звела діяльність товариства до мінімума. Тим не менше се товариство разом з Львівським дало змогу поставити зараз же з революцією на

[2] Про се див. статті в «Україні» 1924, IV, с. 180, 1929, I, с. 77 дд.

твердий ґрунт не тільки організацію Української Академії Наук — що була черговим постулятом українського громадянства протягом уже трьох десятиліть, але й українізацію наукових установ Києва і України, всього її наукового життя, що й було висунено як фактичне завдання революції вже в 1917 році, хоча потрапило здійснитися тільки в 1920-х роках радянською владою.

Загально-науковою базою для сеї нової української науки служили університети, головно київський — поскільки мова йде про організацію київського академічного осередку. Формально заснований 1833 року — він мав тоді за собою вже довгу низку нездійснених проектів, зреалізованих цілком несподівано і більше ніж скромно в формі перенесення з Кремінця до Києва тутешнього польського ліцею, призначеного на скасування після повстання 1831 року. До 1860-х років наукова і культурна роля нового університету була дуже і дуже скромна. Кілька дійсно цінних наукових сил, здебільшого тимчасових гостей сього маленького провінціяльного університету, хвилями надавали блиск і рух його сіренькому життю; кілька більше постійних заслужених наукових імен (як Іванішев, Караваєв, Кеслер, Тратфетер тощо) яко тако підтримували його науковий рівень. Але тільки від 1860-х років він дійсно починає виростати в поважну наукову установу, обсадившись цінними, вповні науковими силами власного виховання. До того часу стара київська академія — котру хотіли, але так і не зуміли перетворити в академічну установу загального характера, сходячи все більше на спеціяльну, практичну школу для церковного вжитку, все ще не без успіху боролася за наукову гегемонію і своїм молодняком дуже значно підсилювала місцеве культурне життя. Тільки з 1870-х років університет виразно «переяв славу» київського наукового центру. Київський археологічний з'їзд 1874 року, що був виставою місцевих наукових сил, показав се виразно.

Але обидві київські офіціяльні вищі школи — стара академія і новий університет мали навчальні програми загальні, організовані були за загальними російськими уставами, що давали оден спільний шаблон для всіх духовних академій і всіх університетів. А в приложенню до місцевих обставин мали спеціяльні директиви обрусіння — офіціяльно звернені против польщини і католицтва, більш неофіціяльно, а фактично навіть іще конкретніше — против українства. Професорські, а почасти й студентські кадри умисно заповнялись елементом великоруським, інтереси професорів і студентів відтягались від досліджування місцевих соціяльних і культурних фактів в бік великоруських. Відчувався цілковитий відрив сеї вищої школи від місцевого життя, від досліду краю і народу, їх минувшини й сучасности. Сьому пробували зарадити творенням ріжних наукових товариств, комісій і комітетів науково-дослідного характеру, звязаних з сими вищими школами, а орієнтованих на дослід місцевого життя, його традицій і сучасного стану. Сі спроби починаються від церковно-археологічних завдань першої половини XIX в. і через ріжні посе-

редні форми приводять до «Українського Наукового Товариства» 1907 року і «Української Академії» 1918.

По кількох нездійснених проєктах першим таким науковим товариством з місцевими дослідчими завданнями був «Комитет для изыскания древностей» 1836 року, що дуже мало себе проявив і 1843 року був заступлений «Временною Коммиссиею для разбора древних актов» (археографічна комісія). Проєкт історичного товариства на взір московського, що підносився в 1830—1840-х роках, не прийшов тоді до здійснення, натомість з'явилася «Коммиссия для описания губерний Киевского учебного округа» 1851 року, що між іншим мала і «етнографічно-статистичний відділ», правда досить мало діяльний. Потім як ціла комісія перестала існувати, нездійснені завдання сього етнографічного відділу взяла на себе організована 1869-го р. під фірмою Російського Географічного Товариства «Экспедиция в Юго-Западный Край», що під керівництвом Чубинського розвинула дуже енергійну збірацьку роботу і приготовила ґрунт для київського відділу Географічного Товариства. Як «Експедиція» так і «Відділ» фактично були здійснені українською київською громадою, мали характер суто громадський — відмінний від тих старих «комісій», але тому против-українська урядова хвиля і змела Відділ по трьох роках існування, в 1876 році, і його не могло заступити «Історичне товариство ім. Нестора Літописця», затверджене 1874 року. Воно мало характер суто офіціозний і підчеркнено-общеруський характер — тільки пізніш, коли на його чолі стояли Ол. Ол. Котляревський і В. Б. Антонович (1877—1887) воно позбулось сього офіціозного характеру і стало досить нейтральною, навіть з українським ухилом ареною «місцевої історії». Але як товариство« при університеті», при загальнім більш ніж неприязнім для українства офіціяльнім університетськім напрямі, воно не могло витримати такого курсу, навіть в формах дуже академічних, пильно обтрушених з усякої «політики».[3]

Перехід історичного місячника «Кіевская Старина» в фактичне розпорядження київської громади (з р. 1888) на 20 літ зробило його дійсним громадським центром українських наукових студій. Заходи коло заснування, на місце закритого в 1876 р. «Відділу Географ. Товариства» якогось товариства з більш широкою програмою і менш офіціяльним характером ніж тодішнє Історичне Товариство Нестора не знаходили спочуття в урядових кругах, і гурткові «Кіевской Старины» волею-неволею доводилося виконувати завдання української наукової установи, науково-дослідчого осередку, аж до заснування «Укр. Наукового Товариства». Я відзначив свого часу, що ідея сього товариства була висунена його ініціяторами в 1906 р. для того щоб на його плечі переложити з плечей «Старої Громади» видання українознавчого органу (з «Кіевской Старины» перехрещеної в р. 1907 на «Україну»). Але взяла гору та частина українського громадянства,

[3] Про се в статтях В. І. Щербини, Ф. Я. Савченка, Г. П. Житецького в «Україні» 1929, І.

яка в Укр. Товаристві бажала не продовження гуртка «Кіев. Старины», не популярного малоросійства для вжитку Українців і Малоросів зарівно, а справжньої науково-дослідчої роботи у властивім значінню — в змісті, і вповні української — в формі. І так громадянство знову вщерть підійшло до проблеми Української Академії Наук, котру й осягнуло десять літ пізніше.

———

Начеркнувши таким чином, в самих коротких і загальних рисах ті ступні, котрими українське громадянство наближалося до здійснення своєї Академії Наук, перейду до головніших моментів зв'язаних з старою Київською Академією, заснованою три століття перед тим.

За сі три століття вона пережила кілька ріжних стадій існування. Звичайно в ходячих уявленнях раніші стадії покриваються останньою — коли се була «духовна академія»: сутоцерковна, теологічна школа, обрахована головно на дітей церковників і призначена на те щоб виготовляти освічених духовних, церковників таки, на вищі церковні посади. Але такою вона стала тільки від 1819 року. Перед тим вона була школою — в своїх замірах принаймні — характера загально-освітнього. Перше ніж достати спеціяльно-церковний характер, вона протягом кількох десятиліть була предметом ріжних плянів, проб і реформ, які мали метою перевести її з тої похилої площі, котрою вона котилась від загально-освітніх вимог громадянства в бік чисто церковного вжитку, на рейки цивільної, світської загальної освіти.

Після того як тодішня Росія зреалізувала кілька типів такої цивільної школи, від петербурзької академічної гімназії і шляхетського кадетського корпуса почавши, київська академія перестала задовольняти соціяльні верхи України: вони потрібували школи більше приладженої до вимог сучасного життя, соціяльної службової кар'єри. В своїх наказах депутатам до Комісії Уложенія 1767 р. українське шляхецтво признає київську академію «недостаточною к большему просвѣщенію разума человѣческаго и к полученію других нужных для службы государственной и к пользѣ всеобщей наук». Перед тим, в першій половині XVIII в. було зовсім інакше. Академія вважалася великим огнищем освіти, що обслуговувала всю Російську імперію — Східню Европу і північну Азію з одної сторони, Української й Білоруської закордонні землі й православні краї Балканські з другої, — при тім освіти загальної. — «Київська Академія мала завсіди сю славу, що з неї, як з тих преславних Атен (Афин) вся Росія черпала як з джерела премудрости, і всі свої новозасновані шкільні кольонії з неї напоїла й виростила» — писав в 1739 р. оден з вихованців Академії, організатор смоленських шкіл Гедеон Вишневський київському митрополитові Рафаїлові Заборовському.

Писав духовний до духовного, в аспекті освіти теольогічної церковної. Але що ся освіта тоді мислилася заразом як освіта загальна,

свідоцтво тому дав кілька літ перед тим (1729) гетьман Данило Апостол у своїм звіснім універсалі, потверджуючи маєтности брацького монастиря «респектуючи на колегіумъ Кіево-могилянскую Братскую, всему отечеству нашему благопотребную гдѣ Малороссійскіи сини и прочіи въ наукахъ свободныхъ имѣютъ наставленіе и оттоль подпору церкви православной и отчизни належную происходятъ».

В реєстрах студентів сього часу — коли їх число переходило часто за тисячу, доходило до двох, справді сини старшинські, козачі, міщанські тоді навіть переважали числом дітей церковників, і шукали в академії не підготовки до церковної кар'єри, а освіти загальної, «в свободных науках», як висловлюється Апостол. А щодо репутації Академії позволю собі ще навести звісне прохання «підданного Венеціянської республіки Константина Секура, що в 1743 р. просив митрополита прийняти його до Академії, тому що він з тим приїхав до Київа: він в своїх сторонах від мешканців о. Занте дістав певні відомости (извѣстия), що «Кіевская Академія благополучно разным ученіем процвѣтает». До середини XVIII в. се академічне «ученіе» твердо вважалось за достатнє для культурної людини, і ще в 1760-х роках, коли пішли перші серйозні балачки на тему приноровлення Академії для нової системи освіти і заміни її на університет, патроникерівники академії пробували збути сі завваження покликаннями на те, що академію зложено на взір европейських шкіл і було б шкода її калічити, потрапляючи хвилевим вимогам часу. «Если Кіевской Академіи нарушить порядок во всей Европе учрежденный, а учинить новоманерной, то Академия Киевская в разсуждении порядка, во всех европейских училищах принятого, будет некоторое странное чучело, кое и в вѣдомостях вскорости написано будет» (до газет попаде).[4]

При самім заснованню Брацької школи — пізнішої Академії, мались на увазі не тільки церковні потреби, але й інтереси загальної освіти, інтереси суспільства. Організатори київської школи — вихованці львівської, тямили се гасло, під котрим організувалася нова українська школа: звільнити своє громадянство від необхідности посилати молодь до чужих шкіл, з небезпекою чужовірного впливу, — «ижбы піючи в чужих студницах воды наук иноязыческих вѣры своей не отпадали, за чим правѣ и всенародное сгиненіе (повний упадок національного життя) барзо близко ходит».[5] Нова школа повинна була відповідати сучасним західним типам, в їх польських варіянтах, щоб витримувати з ними конкуренцію і давати змогу своїй молоди отримувати у себе потрібну їм освіту не звертаючись до сих «иноязических» шкіл, і перші начерки програми львівської школи досить ясно вияв-

[4] Про се див. в працях Вишневського: Кіевская Академія в первой половинѣ XVIII столѣтія; Серебренникова: Кіевская Академія со второй половины XVIII в.; Петрова вступні статті до збірки «Акты и документы къ исторіи Кіевск. Академіи»; Титова Стара вища освіта на Україні.

[5] Посланіе Львовского Брацтва 1608 р. Архив Ю. З. Р. І. XII ч., ч. 12.

ляють сю тенденцію: дати школу «свобідних наук», дещо змінену відповідно національним умовам українського життя, його культурним і церковним традиціям. Її програма приблизно відповідає схоластичному «тривіуму» з трохи спрощеним «квадривіумом»; се мала бути «гімназія» в тодішнім розумінню, яка мала дати повну літературну освіту з деякими фрагментами реального знання, мінімального і убогого з теперішнього становища, але достатнього для тодішнього погляду, що вимагав передусім літературного вишколення — втаємничення в секрети граматики, піїтики, риторики і діялектики.[6]

Коли здійснення сього пляну явно стало не під силу львівському брацтву, його вихованці заходились організувати за сими ж принципами школу в Київі, під фірмою брацтва київського. Так само як і львівська вона ставила своїм завданням бути школою «свобідних наук», потрібних культурній людині. Коли противники старались загнати її в вузьку сферу чисто-церковної, слов'янської і грецької письменности і відмовляли їй права вчити своїх «студентів» словесности польської і латинської, її оборонці мотивували потребу такої ширшої програми вимогами сучасного громадського життя. — «Вчися, кажуть, по грецьки, а не по латинськи! Добра рада, але більше для Греції, ніж для Польщі, де найбільше латинська мова в уживанню», іронізував кол. ректор київської школи в своїй апології. — «Поїде неборак Русин на трибунал, на сойм, на соймик, до суду гродського або земського — «без латини плати вини». Грецька мова до справ церковних, але до справ публічних латинська. Кажуть: нехай Русин вчиться у латинників! Добрий з тебе пташок, кажеш нам у чужих хліба просити, коли можемо його й у себе мати подостатком».[7]

А звісний «Літос» київського академічного гурту десять літ пізніше так розвивав сю тезу: «Грецьку і слов'янську мову Русь мусить вивчати для справ віри, але для політики їх не досить, треба вміти мову польську і латинську. В польській державі латина наче природня мова, нею користуються не тільки в костелі, але і перед королем, в сенаті, в посольській палаті, в судах, трибуналах, взагалі в публічних справах. Тому Русини крім мови грецької, слов'янської й польської мусять уміти й латину, аби були людьми просвіченими, а не простаками — в справах громадських, так само як і відповідаючи в питаннях віри».

Головним завданням київської школи — літературно вишколити молодь, навчити писати, говорити, дискутувати мовою українською, польською, латинською. Науки богословські довгий час навіть не входили в офіціяльну програму брацької «колеґії», або «гімназії»: польський уряд відмовляв їй прав Академії як вищої школи, офіціяльно вона не могла йти далі «наук філософічних» — діялектики і льогіки. Тільки з тим як Київ вийшов цілком з меж Польської Річипосполитої, брацька колеґія завела у себе богословський курс, і стала

[6] Див. про се в VII т. Історії України с. 581—9.

[7] „Exegesis to iest danie sprawy o szkolach kiiowskich i winnickich" 1635.

претендувати на титул «академії» — формально признаний за нею царською грамотою 1701 року.

До того часу академія в Київі існувала без академічного титулу, і се треба сказати, що сама школа, навчальна установа, була тільки одною частиною, чи функцією київського академічного осередку. Академія в розумінню згромадження найвище кваліфікованих наукових сил була де инде — в печерськім монастирі найбагатішій, найгойніш обдарованій українській установі того часу, що могла забезпечити науковим силам можливість безжурного заняття наукою, давала в їх розпорядженню бібліотеку, друкарню, рисовників і граверів. Перший організатор київського наукового осередку — печерський ігумен Єлисей Плетеницький, котрому належить слава відродження Київа як культурного центра, по довгім повнім упадку і занедбанню, за словами його наступника — прикладав усі зусилля, щоб постягати сюди з ріжних місць — передусім з Галичини, звідки сам походив, а також і з балканських країв, «ученых людей науки любячих», «іскусних дідаскалов і іерокіріков тоесть проповідників слова божого церковного», «приспособляв і затримував, вихованне їх станові й повинности пристойное й довольное давав», щоб забезпечити «познаня ріжних діялектів і виразумлення письма божого». І дійсно протягом другого і третього десятиліття XVII в. він зумів зібрати в Київі поважний гурт наукових і літературних сил, що зайняли ріжні церковні позиції, опираючись як о свій головний осередок о Печерський монастир. Київське брацтво, засноване в 1615 р., було експозитурою сього печерського гуртка, що під охороною козацтва, під фірмою шляхти — як єдиної політично-правомочної верстви, мала взяти на себе охорону церковних і національних інтересів Руси, — і на нього положено функцію виховування і навчання молоді. Під проводом делегованих на се освічених печерських ченців, що утворили брацький монастир, організовано брацьку школу — бо в мурах печерського монастиря її фундувати, видно, було незручно. Могила на становищі печерського архимандрита попробував був противставити брацькій школі окрему лаврську, але мусів зріктися свого пляну і злити свою школу з брацькою, яка зісталась і далі в тіснім зв'язку з митрополією і Печерською Лаврою.

Але в ширшім розумінню весь ерархічний Київ, і навіть його світська інтелігенція — переважно вихованці брацької школи, її бувші професори, ректори і т. д. творили київську академію, або київський «Атеней», як він себе називав. Ректор брацької колегії, пізніш Академії, вибирався всією отсею київською інтелігенцією і затверджувався митрополитом. Брацька бурса утримувалася жертвами всеї київської людности, яка хоч і гірко нарікала на «несфорність» сеї брацької громади, з другого боку була дуже пишна з такого просвітнього огнища, котре їй доводилось утримувати. До половини XVIII в., як вище було сказано, сей «Київський Атеней» — учене духовенство, світське і чернецьке, що заповняло київські монастирі й парафії, заправляло «академією»-школою і лаврською друкарнею, вважало себе

справді культурним центром Европейського Сходу і пишалось як своїм ділом усею його шкільною і культурною мережею — кольоніями «Київських Атен».

Який би не був на наш нинішній погляд низький, відсталий науковий рівень сеї старої київської академії в ширшім розумінню слова, вплив його на культурне життя тодішнє був великий, і як культурний осередок свого часу і культурна база пізнішого культурного життя вона варта всякої уваги і наукового досліду в звязку з соціяльними і культурними течіями свого часу.

Сей відновлений київський академічний осередок XVII віку був продуктом українського відродження, що піднялося в Зах. Україні, в XVI в. Ріжні відгомони західніх інтелектуальних і соціяльних рухів XIV—XV вв. підготовили його, але зійшло воно кінець кінцем на дріжджах реформації. Зріст західне-українських міст, викликаний першими успіхами торговельного капіталізму, утворив ту соціяльну верству котра могла сприяти і використати сі відродженческі гасла. А коли непережитий іще феодалізм Польщі перетяв їй дороги розвитку в західне-українських містах, носії сих гасл в вигляді галицької інтелігенції, церковної переважно, на початку XVII в. перенесли їх до старого наддніпрянського культурного центру — Київа, і за поміччю нових культурних засобів почали оживляти його культурні й історичні традиції, під протекторатом козацтва, що виступало в сей мент оборонцем українського міщанства від натисків польських магнатів.

В дальшім процесі силою історичної діялектики козацтво стало підґрунтем для української панської верстви, що вступила в сліди польського феодалізму, — але в періоді своєї формації, в першій половині XVII в. Козаччина виступає виразно протектором українського міщанства, його національних і культурних інтересів, і віддаючи під її протекторат інтереси церкви, школи, книжности, провідники сього відродженческого руху утворюють інтересну теорію Козацтва як продовження чи відродження славної київської дружини, наступників Київського князівства в його релігійній і культурній місії. — «Се ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство Чорним морем і сухопуттю. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, ваювали Грецію, Македонію, Іллірик. Се ж їх предки разом з Володимиром христилися, віру християнську приймали», і тепер будують церкви і монастирі, боронять інтересів християнства, визволяють невільників, пильнують щоб міщани і духовенство заховувало віру і обряд в чистоті.

Се було досить своєчасно тоді коли до решти вимирали і польщились старі українські роди, що виводили себе від княжих і боярських династій Старої Руси і вважали своїм обов'язком підтримувати її традиції. Носії відродження відкликувались до сих традицій ко-

лишнього княжого і боярського меценатства над книгою і церквою, ставили їх в приклад сучасному громадянству і підіймали в ньому повагу до своєї національности, віри і культури сими пригадками колишнього блиску і слави. Автор «Перестороги» нагадує, що Русь колись ішла попереду Польщі в сій сфері: вона на чверть століття скорше ніж Польща запровадила у себе християнство, її князі наповнили її церквами і монастирями, творами мистецтва, «книг великое множество языком словенським нанесли», і тільки недостача організованого шкільництва дала змогу розпорошитися сьому колишньому культурному богатству. Організацією школи треба виправити сей недогляд і відреставрувати се колишнє культурне процвітанне. Копистенський в своїй «Палінодії» наводить літописну записку про Ярославове книголюбство, списуванне і перекладанне книг.[8] В своїй присвяті кн. Четвертинському видання Бесід Іоанна Златоустого він порівнює видання сеї книги з старих запасів староруської книжности з біблійним епізодом віднайдення в єрусалимськім храмі Мойсеєвого закону за царя Йосії і його проголошення народові.

Так в уяві тодішнього київського академічного гуртка звязувалася нова культурна праця: робота сеї безтитульної київської академії XVII віку з культурним рухом старшого київського осередку, що по аналогії з західньою «Академією Карла Великого», з повним правом може назватися «Академією Ярослава» — старшою і першою в ряді академій Київа.

Нагадую сей текст найстаршої київської літописи — нагадуваний 300 літ тому Копистенським в науку тодішньому громадянству:

«Заложи Ярославъ городъ (Кыєвъ). У негоже града суть Златая врата. Заложи же и церковь святыя Соѳья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ воротѣхъ святыя богородици Благовѣщенье. По семь святого Георгия монастырь и святыя Ирины. И при семь нача вѣра хрестьяньска плодити ся і расширяти ся, и черноризьци почаша множити ся, а монастыреве починаху быти. И бѣ Ярослав любя церковныя уставы, попы любяше повелику, излиха же черноризьцѣ, и книгам прилежа и почитая я часто в нощи и во дне. И собра писцѣ иногы и прекладаше (с ними) от Грек на словѣньскоє писмо. И списаша книги многы, имиже поучающе ся вѣрнии людье наслажають ся ученья божественнаго.

«Якоже бо се нѣкто землю разореть, другой же насѣеть, ини же пожинають и ядять пищу безскудну, тако и сь. Отець бо єго Володимеръ землю взора и умягчи — рекше крещеньемъ просвѣтивъ, сь же насѣя книжными словесы серца вѣрныхъ людей, а мы пожинаемъ ученье приемлюще книжноє. Велика бо бываеть полза от ученье книжного» (наступає похвала книгам — де автор між іншими дає поняття, які перед усім книги він розуміє під тим книжним ученієм:

[8] З «Животовъ святыхъ мѣсяца ноемврія 4 дня», себто з Міней — де під 4 листопадом начилося «священне св. Софиѣ Єфремомь митрополитомь».

«пророческіе бесѣды, евангельская ученья и апостолская, житья святыхъ отець»).

«Ярослав же сей, якоже рекохомъ, любимъ бѣ книгамъ, и многы написавъ положи в святѣй Соѳьи, церкви, юже созда самъ, украси ю златомь и сребромь и сосуды церковными, в нейже обычныя пѣсни Богу въздають в тоды обычныя».

Не вважаючи на жалюгідний лаконізм сеї єдиної в своїм роді записи і незалежно від питання про літературні взірці, які міг її автор мати в пам'яти, пишучи се, — ми знаходимо в ній отсі категоричні, і з огляду на час написання вповні достовірні вказівки:

що Ярослав, фундуючи нову київську катедру св. Софії в 1030-х роках, заложив в ній також чималу бібліотеку;

що він згромадив в зв'язку з сим немало книжних людей, які не тільки переписували, але й перекладали з грецького на слов'янську мову;

що він сам брав участь в сій роботі, себто в виборі книг для перекладу, сам читав сі переклади, віддаючи сим заняттям богато часу.

На превеликий жаль, ні автор сеї записи, ні інші автори не дали нам імен з сього книжного гурту, ні одного з авторів оригінальних і перекладних, що вийшов з нього, ні тої політичної й ідеологічної обстанови, в якій сей гурт формувався, жив і розвивався. В сім наше слабше становище супротив сеї академії Ярослава XI в. в порівнянню з академією Карла Вел. VIII—IX століття.

При всій бідности фактичного змісту отсих десятиліть князювання Ярослава, в них відчувається велика змістовність — наявність певних ідеологічних і політичних течій — незвісних нам ближче. Що значило се утворення нової катедри в Київі на місці старої Володимирової? Чому тільки тепер з'являються в Київі митрополити? Що привело до фактичного напруження і політичного розриву з Візантією? Які причини утворили сей буйний розцвіт аскетизму, котрого огнищем став заснований в сім часі Печерський монастир? В чім виявилась освітня й літературна праця Ярославової Академії?

За недостачею ясних свідчень про неї наших джерел дослідники мусіли звернутися до здогадів і гіпотез. Пок. Шахматов поставив дуже правдоподібну гіпотезу, що із заснованням нової митрополичої катедри при св. Софії положено початок київській літописи — найстаршій редакції того літописного корпусу, що ми тепер маємо. Ак. Істрин, постулюючи київське походження цілої низки перекладів на слов'янське — як хроніки Георгія Сінкела і Георгія Амартола, Історія Юдейської війни Йосифа Флавія, «Християнська Топографія» Козьми Індикоплова, «Александрія», «Откровеніе Методія Патарського», «Повість про премудрого Акира» і т. і., зв'язує сі переклади і перерібки з діяльністю Ярославового книжного гуртка. Ак. Никольський підчеркуючи відмінність більш оптимістичних, гуманних і ліберальних настроїв старшого християнства — Володимирової доби, від пізнішого понурого аскетизму, виплеканого Печерським монастирем, клав сей перелом на Ярославові часи, а проф. Приселков, прилучаючися до

сього погляду, поставив свою теорію, що Володимирове християнство було походження західне-болгарського, охридського, і тільки в 1030-х роках, ся ерархія охридського походження була заступлена царгородською, що дала новий напрям й ідеології й життю. Проф. Сичев, аналізуючи останки старої катедри Богородиці Десятинної і порівнюючи їх з Софійською з свого боку, в аспекті мистецтв приєднується до сеї теорії зв'язків Володимирової культури й мистецтва з Зах.-Болгарією і Солунем як її культурним огнищем, тимчасом як Ярославова доба зв'язалася з Царгородом, і т. д.[9]

Все се поки що більше здогади, але нема сумніву, що працюючи в сім напрямі вдасться знайти богато і досить твердої і певної правди, що освітить нам зміст і значіння сеї доби, і спеціяльніше — Ярославової Академії.

Найприкріше, що ми так мало знаємо її людей. Одна тільки постать вирисовується перед нами скільки небудь певно — се Іларіон пресвитер, пізніший митрополит. Більше якось не шукалось. Але можна б. В голові крутяться ріжні йменння.

Передусім з самої княжої родини. Не буду говорити про старших — але Святослав, що пізніш документально засвідчив своє книголюбіє? В останніх роках життя батька він був уже цілком сформованою людиною — родився в 1027 році, значить і в софійській «академії» міг себе проявляти. Молодший від нього на 3 роки Всеволод, чоловік «царици Грекині», що «изумѣяше 5 язык», — так само.

З ерархії — скажім митрополит Феопемпт, котрого вважають тепер за першого митрополита Грека, і припускають, що то він привіз з собою транспорт грецької літератури і грецьких учених богословів і книжників. Мусіла се бути визначна постать в Академії.

Чернець Яков, автор «Пам'яти і Похвали Володимиру» — розуміється постать неясна, але дуже можливо, що в нім маємо людину з тої ж академії.

Остромир-Йосиф, фундатор звісної евангелії 1057 р., був майже безсумнівно бояриномъ київським (новгородським посадником, призначеним з Києва); «Остромирова евангелія» була виготовлена правдоподібно в Києві, її писар діякон Григорій був правдоподібно одним з видатних каліграфів Ярославової академії, так само як і мінятюрист-ілюмінатор, що ілюстрував евангелію.

---

[9] Дещо з сеї літератури: Шахматова, Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ, 1908; Никольского, О древнерусском христіанствѣ, Рус. Мысль. 1913, VI; Приселкова, Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X—XII в., 1913, його ж, Борьба двух міровоззрѣній (зб. Россія и Западъ, 1923); Истрина, Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ, II. 1922, його ж: Очеркъ исторіи древне-русской литературы, 1922, і Замѣчанія о началѣ русскаго лѣтописанія 1923—4) Изв. отд. рус. языка т. 26 и 27); Сычева, Древнѣйшій фрагментъ русско-византійской живописи, 1928 (Seminarium Kondakovianum II). Дещо до сеї теми в нинішнім збірнику, в статтях проф. Макаренка і проф. Кудрявцева.

Кодифікатори «Руської Правди» тисяцький Коснячко, Микифор Киянин й ін. що трудилися над сим ділом по смерти Ярослава, — може й вони були чимсь більшим ніж простими адміністраторами і суддями?

Я навів сих кілька осіб та ймень більше для прикладу. Напруживши увагу, я певен, удасться вияснити чимало людей причасних до сеї академії — назвати поіменно або як авторів того чи іншого діла. З тим і фізіономія сеї Ярославської академії, і діло нею зроблене стане ясніш, богато ясніш, ніж се ми тепер уявляємо: буде можна докладніш вказати, що внесла вона в тодішнє життя, яка була її роля в культурнім процесі приєднання Східньої Европи до огнищ середземної цивілізації, і об'єднання східнє-европейської людности: тутешніх етнічних груп і територій в культурно-національних формаціях. Одначе і тепер ми знаємо, розуміємо і оцінюємо, думаю, правильно значіння для східнєевропейської (і в дальших наслідках — для евразійської) цивілізації, сього століття, що розпочинається організаційними заходами Володимира і продовжується до усталення нового політичного ладу на княжих снемах кінця XI віку. В центрі його Київська Академія доби Ярослава, з «Словом» Іларіона, «Руською Правдою», Св. Софією і т. д. Явище всесвітнього порядка, варте глибокої уваги і всебічного дослідження.

Такі сі визначні, вузлові академічні пункти в історії українського життя і ширше — східнєевропейської й евразійської цивілізації, що висуває на екран дослідника і просто — оглядувача культурного процесу ювілей нашої української академії наук, велячи спинитися з увагою над перепетиями сього процесу — його наростаннями і опаданнями, і над ролею Київа, як великого історичного огнища, що громадило економічні засоби, соціяльні і культурні сили і акумулюючи їх працю, стільки разів заряжало сею культурною і суспільною творчою енергією широкі простори і многоміліонні маси України, Східньої Европи і Евразії.

З архіву

ЗАПИСНА КНИЖЕЧКА О. ЖУКОВСЬКОГО З 1919 РОКУ

Передруковуємо тут головніші речі із записної книжечки Олександра Жуковського (1884—1925) з травня—серпня 1919. За той час автор її був у Чехії, Франції, Австрії, а наприкінці серпня їздив через Угорщину і Румунію в Українську Народну Республіку.

Олександер Жуковський був полковником армії УНР і один час міністром військових справ уряду УНР. По партійній приналежності він був соціял-революціонером центрального напрямку. Він був визначним суспільно-громадським і військовим діячем ще з часів Центральної Ради, коли він входив і до Генерального Військового Комітету. На початку 1919 року він був командиром окремого кордонного корпусу і начальником залоги Кам'янця-Подільського. Оскільки про його перебування в Парижі в рамках української делеґації на мирну конференцію в Версалі ніде не значиться, то треба припускати, що він прибув туди в суто партійних справах.

Чорного кольору записна книжечка з червоним обідком, розміром 9 х 5 см з папером у квадратики має 59 листків пронумерованих самим Жуковським (числована завжди лише права сторона). Записи в ній можна поділити на три групи: 1) повідомлення з Парижу про перебіг мирових переговорів, які дають цікаві відомості про закуліси й діяльність паризької місії. Ці звіти в формі двох листів і записувані в формі щоденника були переписані і вислані, мабуть, М. Грушевському. В книжечці зберігся оригінал записів; 2) щоденник О. Жуковського і 3) принагідні записи і замітки, яких змисл не завжди повністю зрозумілий. Очевидно автор їх писав з конспіративних мотивів надто скорочено і не завжди ясно, про що в них мова.

Передруковуємо те, що можна було розшифрувати, покищо без коментарів, оскільки для них треба було б фахівця. В записній книжечці багато дрібних фактів до цього часу невідомих, маловідомих, або насвітлених з іншої позиції. Передрук починаємо з листів про закуліси праці української місії в Парижі (адреса 37 rue la Perouse). Перший лист висланий або переданий М. Грушевському 24—25 червня 1919 р. (стор. 1—4 записної книжечки). У другому листі, в якому адресата навіть у літерах не подано, записи починаються 26 червня і закінчені 9 липня 1919 р. Можливо, що другий лист фактично складається з декількох листів, однак із записника цього не видно (стор. 4—14).

Автор як соціял-революціонер не надто прихильний до соціял-демократів і не має з ними надто близьких зносин. Під час перебу-

вання в Парижі він зустрічається з соціялістами інших національностей і монтує соціялістичний блюк народів колишньої царської імперії (балтицько-чорноморського простору).

У мові автора виразні впливи російської мови в правопису, лексиці й синтаксі. Зустрічаються також часто помилки в інтерпункції, пропуски літер і слів. Ми подаємо текст в оригіналі, виправляючи лише дрібниці та помилки олівця. У квадратних дужках наші доповнення.

М. Антонович
За Редакцію У.І.

Лист Н. І М[ихайло] С[ергійович] Г[рушевський] (?) [червень 1919] копія

Мешкаю вмісті з Ісаєвичом. Побачення з Бенешом. Справа Галичини буде розглядатися радою 4-х тільки місяців за 2 після Турції і Болгарії, коли буде дебатуватись справа Чехії й Польщі в звязку з визначеннем границь Польщі їй буде наказано опорожнити части Галичини[,] захоплені нею в маю; Львів призначається зараз Полякам. Про нейтралізацію Б.[енеш] сказав, що він думає, що так і треба ставити питання: жадати нейтралізації. Враження від балачки з англійською делеґацією теж саме, що се можливе.

Справа стоїть погано; завинила наша делеґація, скільки польськи інтриги, а стільки лихе становище на самій Україні. Кульмінаційний пункт своїх успіхів свою авдієнцію в Раді 4-х, Сидоренко дістав після розмови з Гавром, він був уведений як президент делегації У.Н.Р. 21. V. [19]19. Йому були поставлені питання, чого Україна хоче. Миж иншим Л. Джордж спитав, як би Україні прийшлось вибирати між Росією і Польщою, кого б ви вибрали? Другого дня Сидоренка приняв Клемансо.

Бачився з Лозинським, який докладно оповів: 12 і 13 засідала комісія Боти, котрій Українська депутація (Лоз.[инського] Витовс[ького] Кульчицького) подала свою заяву (дезідерати). Коли Поляки не приняли умов Боти, а повели наступ в Галичині, Галичанська деліґація послала ноту Ради 4-х з запитаннєм, як розуміти. Рада закликала їх до себе, — були всі 4. і комісія Боти. Сидоренко подякував за рандеву і дав слово Панейку для вияснення. Се вияснення Л. Джордж перебив питанням: як би Україна не могла існувати самостійно, кого б вибрала Росію чи Польщу. Коли Велика Україна стратить самостійність чи Галичанам хотілось би все таки бути разом з нею? Хто присутні Галичане? Яка ріжниця між Українською і Польською мовою? По сім Клемансо закликав другого дня і сказав, що Рада 4-х післала Галєрові запитаннє. По сім післали ще ноту Раді 4-х, але без результату.

Лозинський відносився до Боти тижден[ь] тому, теж без результатно. Справа завмерла. Тиждень тому делеґація післала Раді 4-х різку ноту з приводу того, що Україна пропущена в пропозиціях Колчакову, Сидоренко чекає, що знову запросять на Р.[аду] 4-х, але не знати. Дебати в палаті зприводу Одеси закінчились промовою Пішона,

яка зібрала більшість про єдину федеративну Росію. Пішон виразний сторонник сієї ідеї. Про Клемансо кажуть, що він ненавидить Росію і закоханий в ідеї Великої Польщі. Взагалі прихильників незалежної України не чути ні серед Фр.[анцузьких], ні серед Анґлій[ських], ні серед Америка[нських] політиків, коли не з любови до Росії, то з страху, коли відродиться, то пригадає всім, хто обстоював її роздроблення. Вільсон після наради 4-х 21. V. хтів виступити в оборону України проти поляків, але Рада 4-х пішла против і справу вбито. Здається, що його дійсний вплив взагалі упав.

В складі делеґації кооптовані делеґати Сполучених Держав — Білик (Волиняк) і Іван Петрушевич (з Львова)[,] Канадійці. Вони держуть звязок з Америк.[анцями]. Сумно. В середині ворожнеча до Сидоренка і відокремлення трьох тіл: делеґація Великої України, бюро Панейка з Томашівським і комісія по перемирї (Лозин.[ський[і Витовський).

На разі[1] торговельний договір з Америк[ою]. 23. VI. Рада 5 обговорювала справу окупації Галичини, Америка стояла за евакуацію, але Французи стали за те, щоб не чіпати Поляків і її погляд переміг: аргументація та, що треба чекати поки Німці не підпишуть мира. Коли будут[ь] установлювати границі, тоді скажуть Полякам вийти за границю. Бенеш натякнув МС про визит до Крамаржа. Визит у Крамаржа був дуже неприхильний. Він сказав, що фонди наші зовсім упали. Підчеркнув в піку Б.[енешу] і іншим, що коли він має вплив в Чехії, а він думає, що буде його мати, Чехія не увійде в тісне порозуміння з Укр.[аїною] як чимись окремим, що Укр.[аїна] мусить поступитись своїми жаданнями перед Великоросією, бо тих 100 міліонів.

Америка взагалі не має самостійної політичної лінії і загальний настрій йдти за Анґлією. У Вільсона одна ідея здійснити ліґу народів і стати її головою, тому робить великі уступки, ні з ким не хоче зачіпатись в Українській справі, поінформований добре особливо [про] Україн[ську]-Польськ[кі зносини], але не хоче через нас дертися з Французами. Тим більше, що на початку року після останніх виборів більшість в Конґресі мають республіканці, які ставляться неприязно до Вільсонових планів, мусить здержуватися.

Торговельний договір готовиться з Америкою і Англією. Великі запаси військових і всяких в Фр.[анції], котрих Фр.[анція] не дозволяє їм продавати, а везти назад їм не рахунок. Вони їх палят[ь]. Міркують організувати Товариство, власно Комісію з 2-х Амер.[иканців], 2х Україн.[ців] і 1 Фр.[анцуза]. Америка буде давати, а Укр.[аїнці] будуть приймати. Підписання кілька день застряло: нібито що Україна не має фірми точної: раз зветься Укр.[аїнська] Респ.[убліка], другий Народ.[на], трет[ій] Демократич.[а]. Чи малу ролю в сих звязках відограють два Американця, що приїздили ніби то, як місія до Стани-

[1] В оригіналі явна помилка — написано чи то «мазі», чи «леазі-леаді». Може бути або «на раді», «на черзі» чи «на разі» як подаємо ми.

славів при мені. Рейслер, що їхав разом з директорією і Марґоліним...[2] під їх впливом. Фрейденберґ, француз[ький] начальник штаба, взяв був українську лінію і хотів зробити кар'єру на Українцях, щоб вони його рекомендували французам на голову військової місії на Україні. Один із сих двох делеґатів пропонував себе на аґента Україні. Вороги Сидоренка вважають його гріхом, що він своїм поведенням відпихнув їх. Фрейденберґ тепер звязався з Поляками і радить Україні зложити з ними союз проти Німеччини, а Американец[ь] Бахман розсердився й відійшов.

Америка не хоче активної політики в Европі. Вільсон теряє грунт і його політичні впливання на Европі відходят[ь]. Його 14 пунктів стали дуже неприємними пунктами для Американців, навіть для Вільсонових сопартійників. Счастливі союзники, що добре вискочили з війни і не хочут[ь] встрявати в новий різк. Концесії се друге діло. Підозріливо дивляться один на одного. До Колчака неприхильно ставляться за те, що багато надавав концесій Японії. Англія взяла в свої руки Ґрузію з огляду на економичні концесії etc. марґанець.

Про російські відносини. З великих організацій «Русское політическое совѣщаніе» на чолі з Маклаковим послом від Тимчасового уряду, котрому Фр.[анцузьке] правите[льство] з того часу виплачує навіть кошти і він признав Колчака. Колчак утвердив членів Політическ[ого] Совѣщ.[анія] як Львов, Сазонов, Чайковський, Савінков. Деякі кажуть, що воно має деяку вагу, инші кажуть, що французи зовсім не рахуються з ним; так що Маклаков не мав ні разу авдієнції у Клемансо.

2 група Уфінська Директорія — Авксентьєв і Зензінов[3] і ще ріжні заступники etc. Вони тягнуть до політіч.[еского] Совѣщ.[анія], але Авксентьєву занадто прикро податись на затвердження Колчаку, що розстрілював Директорію.

3. «Учредітельное Собраніе» Керенський Ком.[ітет]. Всіх їх тут є до 15 душ заразом. Марґолін як приїхав завів зносини з Маклаковим і пропонував йому орґанізувати Конференцію зложену з представників усіх Держав, які утворились з бувшої Росії по 5 душ в тім і від Велікоросії 5. Ся конференція могла бути дорадчим орґаном при мировій конференції в своїй справі кожний мав вільний голос, а в деяких спільних справах, коли б були одноголосні, спільну гадку подавати. Маклаков тоже схопився, але виявилось, що инші Великороси йому не співчувают[ь]. Між членами Установчих Зборів були прихильні ґрупи (Соколов, Сухомлінов, Слонімський), але коли Керенський і Авксентьєв виступили проти того, то й вони охолоділи. Керенський приходив сам до Марґоліна й заявив, що вони так не згодяться іменувати себе[:] тільки Велікорос.[ія]. І потім ще більш різко, з погордою, говорив се Авксентєв. Тим ідея такої конференції декого дуже заінтересовала. Про ню згадував Сер Говард, начальник східньої Европейсь[кої] секції в англійській делеґації. Але по сих відпра-

[2] Пропуск і точки в ориґіналі.

[3] Можливо «Зендінов»?

вах, які дістав Марголін, я не знаю чи буду шукати побачення з сими колами, бо вже властиво справа ясна і її зараз нема чого рушити. Треба вичикати зміни настрою, які появляться після підписання миру з Німцями. Бігарі раптом[4] в тривозі і Галіп не може виїхати з Берна. Телеграфував, що Василько призначен[ий] до Берна. В деяких колах таке призначення Темницьким може викликати злу оцінку. Призначення безтактовне.

Нерадісні, що приїхав.[5] Шульгин та Марголін зраділи, тому, що допоможу може владити Сидоренка, але бояться, щоб не сів їм на місце Сидоренка, бо кожен з них туди мітиться. Боротьба двух течій[;] Сидоренко ярий самостійник, а друга група федералістів. Сидоренко рахує зрадником хто не стоїть на самостійній лінії. Шульгин і Марголін зв'язалися з Панейком проти Сидоренка, це одна партія. Соціялісти — Ісаєвич, Мироненко, Дідушок держаться нейтрально, скорше прихиляються до Сидоренка. Кушнір і Шелухин «дикі» не підтримують Марголіна і Шульгина. Панейко тримає з Марголіним тому, що думає, що Галичина, при федерації з Росією буде відокремлена від України, се вважают[ь] політикою його і Томашівського, що сидить тут з Панейком і має на нього великий вплив. Вони стоять за злуку Галичини з Поляками. Марголін для федерації багато зробив. Вся лінія ведеться ще із Одеси, де вони 5. II. подали такий меморандум французам.

Другий лист.

26. VI. 19. Сьогодня відкривається інтернаціональний кооперативний конгрес, в котрім беру участь і я з Ісаєвичом, щоб українські кооперативи були представлені. З неділі продовжить свої обходи. Але враження таке, що Мирова конференція фактично на сім тижні скінчиться з виїздом Вільсона і Американців, Будут[ь] жувати справи Австрії, Турції, Болгарії, може Чехії і Польщі, а може затягнувши передадуть Лізі Народів, коли вона сконструується. Її будучим розпорядженням вважают[ь] Англію, думають, що справу сходу рішатимуться[6] в Лондоні, хоч Ліга засідатиме в Женеві. В сій стадії дипломатична справа України програна, хоч була кілька разів близько признання Франції (Клемансо)[;] спочатку була проти признання наче найбільш Англія, думают[ь], що вона грає на Денікіна і опираючися на Кавказ хоче захопити комерційно і Україну. Делеґації наші[й] властиво нічого робити. Сидоренко був у Гоудена, просив побачення з Вільсоном, але не дістав. Думається, що вона повинна зробити якийсь благородний жест і виїхати. Натомість треба зорганізувати звязки народів бувш.[ої] Росії в Парижі[,] котрий би вибрався і до Лондону,

[4] Нерозбірливе слово — може «раптом», як подаємо ми.

[5] Автор листа має, очевидно, на увазі себе.

[6] Так в оригіналі; «ся» тут зайве або треба було б «у» переправити на «е»: «рішатиметься».

чи до Женеви незалежно від делеґації. Треба для того утворити Український Комітет. Але незалежно від справи признання стоїть справа військово технічної помочи і утворення спільного Балтійсько-чорноморського фронту; ся справа може вестись далі й може привести ще[7] до успіху. Поляки забігають з пропозицією воєнної конвенції ect. Я дуже остерігаю від сього всіх; і всі українці заявляют[ь], що вони против порозуміння з Поляками.

28. VI. Три дні 26—27—28 я з Ісаєвичом сидів на кооперативнім конґресі, ми встигли багато зробити для популяризації України і для заінтересования економічно кругів нашими кооперативами. Але тутешня політична сітуація в сім моменті нам неприязна. Я говорив 27. VI. з одним впливовим американцем професором Льордом, він по щирости мені виложив погляди на нас, заміри й вимоги дуже прикро се все та що на нас говорять Поляки і Росіяне. Український нарід не має свідомости, не виявляє організаційних здібностей, український рух витворився завдяки німецьким впливам, сучасний стан такий хаотичний, не знаємо з ким говорити, яким правительством, з якими партіями; держави отже не вважают[ь] можливим підтримувати Україну, дадут[ь] технічну поміч тільки тоді.[8] Україна згодиться зіставити Галичину в польські[й] окупації до плебісциту залишат[ь] воєнні операції проти Поляків. Коли вони не будуть intransigeant супроти зв'язків[9] з Росією. Після, каже, сітуація може подій й зміниться, а зараз се так. Я й багато членів посольства тої гадки, по після того як рада 5 постановила зіставити Галичину Польщі, Місія наша повинна залишити мирову конференцію. Поляків Антанта вважає єдиною активною силою проти Німеччини (котрої дуже бояться) і всіма силами старається посватати Україну з Поляками. І сей плян, я на жаль бачу, має своїх прихильників і між Українцями. Пускаються чи самі йдут[ь], чутки, що й Петлюра йде сею дорогою. Чехи сього дуже бояться. Я розуміється теж остерігаю всіх і каждаго.

1. VII. Льорд на побаченню зробив оповістку більш офіціяльних оповіщень: делеґація наша потім зараз дістала від Ради 5-ти офіціяльну ноту, що держави доручили Польщі держати Галичину в окупації для добра населення й порядку проти большевиків (в деяких газетах: «проти Українських банд»)[;] се очевидно польська інспірація. Деякі члени делеґації (і я теж) були тої гадки, що після сього укр.[аїнській] делеґації нема що робити зараз при мировій делеґації і вони зробивши жест благородного обурення повинні отрясти прах од ног своїх. З сього приводу [...][10]

30. VI. була скликана нарада делеґації, де більшість висловилась *залишивши тільки місію при французькому правительстві* і за виїзд делеґації, але Сидоренко заявив, що по інструкції Директорії він не мусить підлягати більшости колеґії і без волі Директорії не виїде.

[7] В ориґіналі «що».

[8] Щось пропущено, можливо «коли».

[9] В ориґіналі «звязки».

[10] Пропуск в ориґіналі.

На тім покищо крапка. За останній тиждень він мав (випросив) побачення з Гаузом, який не сказав нічого конкретного, і — секретне — побачення разом з Ліґою народів бувшої Росії з Бальфуром, про котре оповідав глухо, повторяючи фразу Бальфура, що мовляв, «треба сидіти і чекати». Більш щиру розмову мав 30. VI. Ла[н]сінґ (заст.[упник] Вільсона і американців). Марголін виїздячи на відпустку просив через Льорда побачення з ним, був при тім Білик і Окуневський котрий оповість сам. Ла[н]сінґ сказав, те ж що й Льорд, але у формі більш грубій — мовляв — отчепіться; при розмові спитав чи вони федералісти, чи стоять за самостійність, коли Марґолін став говорити як звичайно, що федералісти, але жадают[ь] передусім признання, то він обірвав, що поки українці стоять на позиції самостійности вони не можуть сподіватися ніякої помочи. Коли ж вони почали говорити про поміч технічно для боротьби з большевиками, відповів, порозумійтесь про це з Колчаком або з Денікіним, котрих ми підтримуємо. Я вважаю се демонстрацією того бажання Америки ліквідувати Вільсонову політику, відчіпитись від усіх претензій і вилізти з европейської політики. В суботу я був на другій уже нараді соціялістичній, котру скликав Тома, він голова ліґи опіки народів бувшої Росії з приводу наступу Денікіна на Кавказі. Ініціятива належала грузинській делеґації, — Церетелі і Чхеідзе, з котрими були Торки і Горці, польські соціялісти виступали в ролі співчуваючих, але власне їх присутність настроювала Галичан (Дідушка і Лозинського) неґативно, не годиться, мовляв, і підписуватись з Поляками проти Денікіна, коли вони якраз ідуть на Україну. Ми підняли справу иншу: чи не протестувати ж і проти наступу Денікіна на Україну і хто має підписувати протест чи делеґація чи представники партій. На мою пропозицію зібралися вчора соціялісти народів бувш. Росії[;] в Україн.[ській] делеґації дедалі обговорювали справу протесту, а потім вели взаємну інформацію, говорили про потребу об'єднаної акції, видання спільного журналу, спільних виступів в інтернаціоналі etc. Справу протесту буде вирішувати делеґація в четвер, а соціялістична нарада знову в понеділок і такі понеділки я хочу продовжувати до виїзду: в середині липня я хочу виїхати до Швайцарії, а до Льондону тепер не поїду.

2. VII. Вчора в делеґації [з]давав справу з своєї подорожі до Відня Томашівський (він радником місії при Панейку). Ви може маєте більш докладнійші відомости; мене більш інтересує представлення[,] яке давалось в сім справозданні (на засідання не ходив оповід.[аю] те[,] що мені оповідали). Був Порш, Севрюк (про котрого Томашівсь[кий] відзивався з великим респектом). Василько, Віденці, Галицька Делеґація із Темницьким, — «пан міністр», котрого директиви передевав Томашівський (тутеш.[ній] делеґаці[ї], здається там непотрібна, бо вважає, що вона підлягає директивам Директорії) ні кабінету, а не міністру. Отже поручено вважати Угорську Україну і Холмщину за ті пункти, котрі можна здати при торгах, але твердо обстоювати права України на цілу Бесарабію (бо мовляв Румунія могла би претендувати й на Одесу). З огляду на неможливі зносини з Україною орієн-

туватися на вказівки з Відня. Галичина мусить бути зв'язана з Україною, але не треба обмежувати її права. В справі з Кубанню зноситися з делеґацією Кубанською. Ся Кубанська делеґація й досі не принята в лігу делеґацій народів бувшої Росії (се не формально[,] але фактично організація[,] яка виступає спільними нотами, відбуває від часу до часу свої наради, — як сказано вище) тому[,] що на пункті самостійности її [...?]

«До Лондону я, очевидно, тепер не поїду тепер настрій у Англічан для нас неприхильний, треба щоб ситуація змінилась. Думаю, що пробуду тут зо 2 тижні разом місяць і поїду до Швайцарії, де має бути соц.[іялістична] конф. 1. VIII, а потім, при нагоді (1. VIII) кооперативний З'їзд у Празі, хочемо зробити Соц. З'їзд Укр. там, принаймні тутешні У.С.Д. висловлюються за Прагу.

Зв'язки з тутешнім[ми] Соц.[іял] Д.[емократами] ідуть тупо, мало їх, одні дуже праві, а инші общероси й У.С.Д. не допускали, як каже Ісаєвич, його до ніяких зв'язків. Але вони їдуть завтра до Швайца[рії] і ми тут, думаю, дещо зробимо. На сьогодні я скликав соціялістів малих народів б.[увшої] Р.[осії]. Делеґація, очевидно й тут приложила старання, щоб ніхто тут не чув і не бачив. Але я поволі розширяю зв'язки».[11]

позіція не ясна була, як і Дон вона не заявляла ясно, що вважає себе державою, а государственним образованіем временного характера до образованія Російської Федерації чи Держави (Дон на сім стоїть більш виразно, Кубань меньше). Тепер Бич, голова кубинської делеґації[,] звернувся до Грудин[а] з просьбою, щоб його допущено до ліґі, бо він репрезентує політику Кубанської Ради, яка стоїт[ь] на становищу самостійности, а се наказ[ав] отаман Деникинівець. Ся справа буде розглядатись завтра. Грузини збентежені тим, що Англія взяла була їх в опіку майже в протекторат (з огляду на марганіць)[,] а тепер каже сповняти їм домагання Деникина[,] що жадає уступлення грузинського війська з стратегичних пунктів, які відкривают[ь] дорогу на Тіфліс. Про Арменію Бейер казав мені, що вона мабуть на першій черзі признання. Центр тяжкости переноситься в Арменію Турецьку і вона очевидно дістане незалежність, а Рос.[ійська] Арменія ніби прилучиться до неї. Найгірше стоїть справа Білоруси. Літовці забирают Білорусь католицьку і присоглашают поділитись рештою хто хоче — Польщу, Росію, хоч би й Україну. Літовців взагалі підозрівають в ріжних фокусах, порозумінню з Антантою, Польщею, Росією і їх лідери дійсно мают[ь] міну жуліковату. Се неприємно. Взагалі ці делеґації народів б. Росії стоят[ь] на тім, що поки що про федерацію нема чого говорити, треба, щоб визнали держави як есть помогти організуватись і скликати Установчі Збори, а ті вже висловлять свою волю. З неділі почав я ходити потрохи по французах був у п. Ґойє — давнього знайомого. Він згодився, що з Росіянами не зговo-

11 Вставка в ориґіналі. Цей параграф розбиває речення. Ми зберігаємо запис, як його зроблено в ориґіналі.

риш[ся], Керенський і Авксентьєв більш непримиримі як цар (се його слова), Сазонов (міністр заграничних справ Колчака) не розуміє, що його роля скінчена і мішає. Ще найлекше, казав, порозумітись з Гучковим!».

4. VII. 919. Продовжую невеселу повість. Вчора в делеґації сумний настрій зробила газетна вістка, що Маклаков разом з Братіано покликаний був на раду 4-х для вирішення справи Бесарабії. Газети підчеркують самі, що се вперше його покликано, як офіційного представника Росії для вирішення справи Росії і то як бачите в маштабі давньої Імперії. Досі, хоч йому й платили удержанне з французького скарбу, але ходу йому не було ніякого. В сім факті бачать новий курс, результат признання Колчака.

Щодо наступу Галицького, Томашівський з Відня привіз відомість, що сі українські успіхи пояснюються тим, що Поляки перед підписанням мира забрали всі свої війська на німецьку границю, боячись, що мир не буде підписаний і німці посунуть на Польщу. Тепер же вони пересунуть сили на Галичину і 8-го почнуть там наступ, щоб вибити Українські війська з Галичини й забрати також Кам'янець. Він же до речи оповідав, що Папа вислав письмо до Петлюри, результат місії Тишкевича. Солдатів наших, що були тут й перевезли з Німеччини, Українських і Галицьких, відправляють великими партіями з Марселю незвісно куди — мабуть до Деникина або Колчака. З місії післано полковника Колосовського до них і оден служащий галицький пів робітник, — пів інтеліґент, поїхав побачитись, діставши листа, що їх держуть під вартою, окруживши неграми.

Він дуже нарікав, що місія взагалі нічого не зробила, щоб з ними звязатись досі, пояснити їм Українську політику, становище большовиків etc.

Нарешті паризька місія випустила інформативну книжку про Україну Шульгіна. Такі великі літературні сили, умисно для сього зібрали (бо до політичних зносин не має ніхто приступу крім 4-х членів місії) і досі не могли спромогтись! Та й се що випустили, дуже мало відповідає потребі. Инші місії томи повипускали! Тим часом брак інформації почувається страшенно. Мене при побаченнях питають звичайно, чи Українці говорять по російськи, коли почалось пименство Укр.[аїни] etc. Багато доводиться балакати про потребу інформативного журналу. Особливо американські українці сим цікавляться. Балакав я з проф. Дені, що за французькі гроші видавав Le monde Slave і силу грошей зводив. Він каже справедливо, що спеціяльно Українсь.[кий] журнал не мав би інтересу, занадто багато розвелось тих дрібних народів, за всім непоспіш, але ширше — напр.[иклад] L'Europe or.[ientale?], се могло б зацікавити. Савченко се той, що організував Українську раду в Парижі літом 1918 р. (досить се була ілюзорна організація, але мала зпочатку успіх і по його гадці[,] коли б делеґація була б поспішила в декабрі сюди, справа була б инакше, потім було вже пізно, та й ще незручно поведено), — він прожив в Парижі всю війну, досить знає людей і обставин (він то й виробив Сидоренку проїзд, довідавшись, що той сидить в Італії), — тепер він

завідує інформаційним бюро, думає, що матеріяльну форму можна б обезпечити, питанне за редакцією, заохочують мене, але якось прикро звязатись тут з сим ділом. Мало б виходити по французьки і по анґлійськи спочатку в Парижі, потім може в Лондоні. Малі народи досить сим цікавляться.

5. VII. З учорашніх докладів в делеґації Галіп устиг звязатись з Румунами, котрі взагалі, видко, захопивши Українские шматки, хотіли б примиритись до України, і дістати її тиху згоду. Думают[ь], що наступники Братіано взагалі шукатимуть зближення з Україною. На задаток Галіп зажадав місця для кур'ерів в Букарештських поїздах. Бачився також з Франк-Бульоном, головою комісії парламента по заграничним справам, опозиціоністом, оповідав йому про Одесу і Фрейденберґа і тепер уже місія (Шульгін, котрий за Марґоліним став був підтримувати Фрейденберґа) виріклися Фрейденберґа — його посилки на Україну. Взагалі Галіп виносить ся на передній плян. Марґолін поїхав, Шульгін їде на відпустку при кінці місяця. Гасенко в Швейцарії, хоче теж до Парижа Антонович, кажуть, теж в Швейцарії, досі не перепущений до Італії. Сьогодня в газетах прокралася телеґрама, що Григор'єв звернувся з Румунами[,] пропонуючи разом вести операції проти большевиків. Досі наше пресове бюро замазувало його сепаратність, а тепер се вийшло наверх. Одставку Братіану пояснюют[ь] між иншим тим, що він особливо часто стояв проти контролю ліґи народів над положенням меньшостей в малих державах. Меншости, головно жиди, десь в кінці мая, звернулись до Ради 4-х з заявою, що вони не мают[ь] довіря до малих держав (Румунії, Чехії, Греції etc.), що до свого положення, і Братіану особливо різко тоді виступив проти можливостей контроля ліґи в сій справі. Тепер же до сього прилучилось і се покликанне разом з Маклаковим в справі Бесарабії. З сього вийшла велика історія, офіціяльні ґазети затирають, що се не було офіціально[,] инші підчеркують, що Братіану відмовився брати участь в конференції з Маклаковим etc.

2. VII. Шульгін мав доволі інтересну розмову з професором Сімпсоном- референтом російських справ в Анґлійськ[й] місії. Сімпсон закликав його, очевидно в зв'язку з розмовою з Лансінґом — сказав, що Лянсінґ[,] оскільки говорив від імени конференції, взяв надто різкий тон, — він, Сімпсон, теж стоїть на федерації і Анґлія хоче сильної Росії, але коли Україна зорґанізується і виставить якусь силу, то вона[,] Анґлія[,] рахуватиметь ся з фактом. Шульгин застерігав, що як Анґлія чекатиме фактів, то факти можуть піти зовсім не в такім напрямі, як їй бажано. Питав іще Сімпсон, чи Україна могла б порозумітися з Денікіним. Шульгін відповів, що думає, се можливо — при признанні України самостійною. Розмова ся показує, що Лансінґ перетянув трохи струну.

Був 6. VII. 19 (вчора) у мене Бич, голова делеґації «кубанського парламенту», як обережно значиться у нього на картці. Він виявив страх перед Деникіним, хоч і вважає його справу супроти большевицьких сил не надійною, думає, що большевики, попромивши Колчака[,] звернуть сили на Денікіна і зломить його, але тим часом він

робит[ь] заколот, і добровольці, і всі збігці, що зійшлись тепер на Кубани (Шульг.[ін], Мякотін etc.) і лінейські великоросійсь[кі] козаки меншість орієнтується на Деникина. Бич проектує запобігти тому, щоб Денікін не повів козаків на Україну, проголошенням такої угоди, що Кубань стоїт[ь] в дружних відносинах до України і нічого не зробить против неї, така заява з Парижа здержить козаків кубанців від походу з Деникиним на Україну, треба тільки заохотити до сього Сидоренка, котрий неприхильно ставиться, вважаючи самостійну позицію Кубані не досить певною. Тим часом, каже Бич, Кубань, в декабрі ухвалила конституцію, де признає свій парламент суверенною властю і стоїть на тім.

Отаман військ, Філімонов, дійсно стоїть на позиції єдіної неділимої, але питанне, — чи не збиває тут хтось збоку союз малих народів бувшої Росії, як перехід до єдиної? Бич каже, що сього хочут[ь] соціялісти, противники царизму, щоб протиставити такий союз Колчакови, котрого Антанта чіпається «за неименіем лучшаго» (і відмовляє помочи Кубанцям, одсилаючи їх зо всім до Деникина). Сам по собі й мені сей маневр противставлення Колчаку і політіческому совѣщанию Маклакова і ко. союз малих народів здається правільним, треба вплинути на Сидоренка, через Ісаєвича, бо Сидоренко при своїй обмежености страшенно боїться, щоб на нього хтось не вплинув. Бич оповідав, що і у нього був Авксентієв, тижнів 3 тому, говорив, що вони ніяк не можуть признати тільки Великоросами і се було б страшно для Українців, коли б у Великоросів розбудити національну окремішність[,] вони пішли б війною на Україну. Коли його Бич припер з Колчаком, Авксентієв заявив, поставивши йому услівя, необходімо поддержать Лойд Джордж[а] подібно ж страшив Бича Колчаком: як не порозумієтесь, то потім він вас страшно знищить. Вільсон, котрий був против Колчака, розпитував давнійше теж, — чи не опасуються, як Колчак візьме Москву, — Бич, каже, що тоді ж прорікав, що Колчак не дійде й до Волги, не то що до Москви. Тепер Колчак справді не страшний, а більше Деникин, котрого підтримують Анґлійці.

Вернувся тільки що чоловічок, що їздив до Марселю побачитись з Українцями, котрих везуть на Україну їх там 2000, з них справжніх Укр.[аїнців] коло 1500, Через днів 10 зберуть нову партію. Вони думають, що їх просто вивезуть до Одеси і пустять до дому, бо попередній транспорт вивезли до Добровільців при першій же стрічі перейшли до большовиків, і мабуть французи не схочуть сього повторяти і просто хочут[ь] позбутись з Франції, як небезпечного елементу, з огляду на домашній свій тривожний стан.

Оповідали йому робітники, що команда корабля, яка мала везти амуніцію Деникину в Перльяні заявила протест, замкнула своїх офіцерів в каютах, зажадала демобілізації, і заспокоїлась тільки після того, як команда на письмі обіцяла, що їх жадання будуть сповнені й амуніція Деникінська була виладувана на беріг.

Оповідав Шульгін, що Церетелі якось їдучи разом, спитав його з своєю звичайною серьозною міною: «Скажіте, как ви думаєте, *Сидо-*

ренка прислалі сюда (вибралі для этой міссії)[12] случайно, или нарочно».

Снідав сьогодня з Панейком і Шульгіним. В довірочній розмові висловили арґументи проти того, щоб Темницький мав приїхати сюди з тим, щоб перебрати на себе головування в делеґації, — «який не есть Сидоренко, але не можна ставити на його місце Галичанина і так уже місто-голова Панейко, член делеґації — Галіп, Марґолін еврей, оден Шульгін зістається». При тім Темницький урядник австрійського міністерства закордонних справ. Поляки зараз витягнут[ь] се против нього! (Треба записати розмову з послом Окуневським і Крупитським (?) 13. VII. 19 р.)

7. VII. 19 р. Нарешті сьогодня підписано торговельну умову з Америкою. Вона передає зараз кредит на 15 міль. доларів з своїх військових запасів[,] а Англія всяку всячину: амуніцію, чоботи, білє, матерію, зразу на 2 міль., потім на решту, під бони казначейства, які потім мают[ь] бути покриті в американські[й] валюті.

З огляду [на те], що Франція, здається[,] не хотіла випустити *сих запасів* робить ся прикровато[?], в формі торговельної спілки, зложеної з 2-х амер.[иканців], 2-х Українців і одного француза їй американське правительство дає ті товари, і вона передає їх «правительству Української Народної Республіки». Що до ґарантій, коли Українці питали, чи не бояться Американці давати товари непризначеній державі, Американці відповіли нібито, що вони тим не журяться знайдут[ь] уже з кого взяти. Товари даються як на Українські ціни теперішні дуже дешево.

Наші Українські ціни одначе ніщо в порівнянню з тим[,] що оповідали Грузини, Їх бони йдуть проти романовських рублів в 6 раз дешевше, аршин ситцу коштує 200 руб.[,] черевики 1200 р.[,] курка 250 р. і т. д.

Сьогодня відбулась друга соціалістична нарада сих «малих народів», чи малої ліґи народів, як її називають. Обговорювалось притягненне до участи соціалістів польських, урядженне конференції з соціалістами російськими, randevo[13] общія з соціалістами французськими. Дуже жваво обговорювався проєкт спільного органу тижневика, двохтижневика; здається се буде здійснено скоро. Сидоренко має проєкт спеціяльного Українського тижневика в Парижі (по французсь.)[,] але се має менше ша[н]сів заінтересувати европейську публіку.

8. VII. 19. Приїхала депутація від Деникина в склад Колчаковського представництва, генерал Драгоміров, Acuspob(?),[14] Паніна. Близче про них ще нічого невідомо. Шелухін переказував ще неперевірені чутки, буцім [то] привезені євреї з Одеси чи не з сею місією [кажуть?], що Одеса таки в руках большевиків, українські селяне против боль-

---

12 Версію в дужках О. Жуковський написав над рядком. Дужки редакції.

13 Так в ориґіналі замість «rendez-vous».

14 Нерозбірливо написане прізвище — може: Аспіров?

шовиків вяжуться з Денікіним. Грігорєв через се підклонився під його руку.

Сидоренко звернувся до Клемансо з нотою — сьогодня я її дістав з датою 5. VII.[,] де з приводу підписання умови з Німеччиною, він протестує *повторно* против віддання чехам Угор.[ської] України, з нарушеннєм «інтеґріте» України волі людности.

Humanité надрукувала против Драгомирова *його* промову реакційну.

В галицьку підкомісію польської комісії покликано з нашої делеґації Галичан для участи в виробленню внутрішнього статуту Галичини. Делеґація наша відмовилась, але запрошені з тим були Москвофіли і Жиди, здається участь взяли, кажуть Марков був від Москвофілів. Хочу надрукувати статтю про окупацію Галичини в Humanité, був я в редакції і 12 буду мати снідання з завідуючим відділом.

9. VII. На вчорашнім засіданню Галіп далі сповіщав про розмови з Румунськими делеґатами. Вони дуже налякані, видно[,] тим покликаннєм Маклакова, заявляють, що для них незалежність України доконче потрібна, що Танетиеску, наступник Братіану, стоїть за порозумінне з Укр.[аїною] — з опорожненнєм Галичини і віддання[м] навіть півн.[ічної] Буковини (тільки до Бесарабії)[,] що вони готові возити українсь[ких] кур'єрів в своїх вагонах, — тільки не знати[,] чи ті курєри зможуть дістатись до Українського правительства, бо на Дністрі большевики. Мав Галіп розмову з американцями, які теж говорили, що Лансінґ занадто різко висловився против незалежности України.

Вечеряли з Росіянами і Ляфоном Реподель[,] се соціялісти центра[,] вони члени парламентського бюро і на нього наша надія в Люцерні, бо в Амстердамі його резолюція на признанне України самостійною, як Грузія перейшло перед тим щось одним голосом, пройшла резолюц.[ія] Льонґе, лівого з Humanité теж (bolchevitchm?),[15] признало оскільки людність того зажадає, але щось[,] кажу[,] одним голосом. Сьогодня ми вечеряємо у Ляфона дома, він жонатий з Росіянкою, я дуже цікавий її прихилити до Української справи. Завтра обідаємо з співробітником Humanité Pierr-ом[,] що веде східньоевропейською справою, а [в] вівторок сподіваємось мати ширший обід — соціялістів малих народів з французькими соціялістами. У Бича, голови Кубан.[ської] делегат.[ури]. с-д знайомий депутат, котрого жінка козачка, він буде посередником. Обізвавсь Толмачів з Льозани, гречно, але очевидно з претензіями: Севрюк йому наговорив, що його (Толмачіва) призначено в депутацію, а до нього ніхто нічого не пише.

[15] Так в оригіналі замість «bolchevism».

Рецензійні статті

Марко Антонович

НОВА ПРАЦЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ РУСИ

(Декілька зауважень з приводу першого тому праці проф. д-ра О. Пріцака *The Origin of Rus'*, Cambridge, Mass., HURI, 1981, 926 pp.)

Майже 900 років намагалися літописці, вчені та аматори розв'язати питання походження Руси і всупереч своїм намаганням перетворили його у своєрідний Гордіїв вузол. Це довело до того, що в ім'я здогадів нехтовано явними фактами. Першого нам достовірно відомого автора літопису Сильвестра перетворено, наприклад, у звичайного переписувача чи в третьорядного компілятора, а авторство всупереч глузду і науковим доказам приписано Несторові, який напевно не займався б писанням «світських» творів. З самими текстами літописів значна частина дослідників (за середньовічною традицією) поводиться тепер як співавтори, нехтуючи тим, що їм не відповідає, та інтерпретуючи тексти як їм подобається, відкидаючи одне і приймаючи інше, про що часом у літопису нічого не сказано.

Не можна, отже, дивуватися О. Пріцакові, що він, згідно з власним твердженням, лише після довгої надуми взявся за справу з'ясування походження Руси на новій базі, повертаючись до джерел. Його праця могла б стати епохальною, якби він обмежився тим, що подав джерельно безспірний матеріял і поробив на його базі лише безсумнівні висновки. На превеликий жаль автор пішов далі, не міг стриматися від своїх, часто штучних і безпідставних домислів, і тим перетворив свою працю в *ще один твір* на тему походження Руси.

Все ж таки перший том його широко задуманої праці матиме і своє непроминальне значення тим, що він постарався зібрати ввесь відомий старопівнічногерманський джерельний матеріял до теми походження Руси і тим коректно дав кожному дослідникові змогу таки на базі джерельного матеріялу, зібраного в його праці, кореґувати його ж необережні, а часом і фантастичні домисли.

**
*

Не входячи в докладну критику праці (цим повинен зайнятися фахівець староскандінавської літератури), хочемо обговорити підхід автора до теми та ті основні принципи, якими керувався О. Пріцак, пишучи свою шеститомову працю «Походження Руси», що її перший том вийшов з друку 1981 року.

Дискусійним уже є самий розподіл праці: два перші томи присвячено скандинавським джерелам, третій — східнім, четвертий — візантійським, латинським і староруським, а два останні — остаточним висновкам автора.

Коли пишемо про початки Руси, то в першу чергу починаємо від староруського-українських джерел як основних, а вже пізніше подаємо всі інші джерела як допоміжні. Чужі джерела доповнюють наші основні відомості, здобуті на базі місцевого джерельного матеріялу, можуть їх часом кореґувати, часом кидати інакше світло на дані рідної історії. Коли чеський чи польський учений пише про початки свого народу, то він в першу чергу бере свої хроніки і доповнює їх німецькими та іншими джерелами. Чому ж, пишучи про початки Руси, треба обов'язково йти шляхом тих учених, про яких Шевченко з насмішкою писав, що вони чекають: «нехай німець скаже»?

Усі староскандінавські джерела можна було сміло об'єднати в одному томі. Автор зайво входить у докладний аналіз текстів і джерел, який напевно фахівцям старої скандінавської історії нічого нового не дасть, а дослідникам історії України-Руси здебільшого непотрібний. Так, наприклад, присвячено дві глави старофризійському і синодально-фризійському законодавству (стор. 490—491 і 498—499) лише для того, щоб в останньому реченні ствердити, що там ніяких згадок про Східню Европу немає. Таких випадків зовсім зайвого матеріялу багато. Навіщо писати в праці про початки Руси про щось, що не має безпосереднього чи хоч посереднього відношення до теми? Це саме відноситься до тої частини бібліографії (стор. 810 і далі), яку знаходимо під заголовком "Sources Other than Analyzed in this Volume".

Також багато інших роз'яснювань та аналітичних коментарів можна було собі подарувати з користю для праці. Ні фахівцям староруської історії, ні скандінавологам вони непотрібні.

Найцінніщим і найцікавішим із задуманих шести томів буде напевно третій, в якому О. Пріцак подасть «східні» джерела. Це його безпосередній фах і там для нас може бути багато цікавого, цінного і нового, зокрема коли автор не попаде в азарт і не буде своїх власних домислів мішати з джерельними даними.

З другого боку нам зовсім неясно, як автор хоче вив'язатися із свого завдання подати в одному — четвертому томі — ввесь багатющий матеріял грецькою, латинською та староруською мовами, згідно з своїм принципом іти "ad fontes". Цій темі присвячено сотні, якщо не тисячі наукових праць і це ж повинно творити центральну частину праці про початки Руси.

Про два останні томи, покищо, передчасно говорити, хоч те, що про них уже тепер натяками подає О. Пріцак, викликає побоювання, що там автор зможе попустити віжки фантазії та штучним комбінаціям, що не сприятиме науковому дослідженню. Дай то Боже, щоб ми помилялися!

Великою нестачею цілого задуманого твору є те, що О. Пріцак не бере до уваги одного дуже цікавого і багатого джерела — західньо-

європейських літописів та інших середньовічних творів, у яких можна знайти дуже цікаві та цінні дані до початків Руси. Уже ті дані, які зустрічаються в німецьких, чеських, угорських і польських середньовічних творах, дають багато додаткових відомостей про ранню Русь, а й поза ними є цікаві джерела. Варто було б працю поширити і на них.

**
*

З-поміж п'яти принципів, на яких О. Пріцак будує свою концепцію, перший і п'ятий можна було б злити в один, оскільки там він говорить — з одного боку — про державнотворчі елементи, а з другого — виступає проти надмірного патріотизму в науці, який доводить до суб'єктивізму та підкреслювання «педагогічних» моментів "ad usum Delphini", тощо (стор. XVI).

При цьому О. Пріцак виявляє явно перебільшену оцінку держави як "one of the greatest ideas and highest achievements of advanced urban civilisation" (стор. XVII). Звичайно, О. Пріцак, як і кожний свідомий українець, відчуває біль з приводу того, що Україну в сьогоднішньому її вигляді аж ніяк не можна уважати державою, але це політичні, соціологічні, які хочете питання, а не наукові і тому тут нема ні місця, ні часу на дискусії на ці теми. Важливе інше.

О. Пріцак сам прекрасно знає про існування держав на дуже низькому рівні суспільного розвитку і в Азії, і в Африці, і на північноамериканському континенті перед приходом білої людини. Нам же відомо навіть про існування держав кочових народів. На території України такі держави творили скити, після них сармати та інші племена чи народи. Творці тих держав часто не знали письма, ніяких міст не мали і стояли здебільшого (крім скитів і сарматів) на дуже низькому культурному і соціяльному рівні розвитку. Це їм зовсім не заважало творити державу.

Тим менше можна погодитися з думкою автора про те, що ідею держави можна лише імпортувати від народів, які її вже мали (стор. XVII). Тільки ж і це тема соціологічна чи політична і її тут немає підстав обговорювати. Крім того, на Сході Европи ця тема набирає спеціяльного посмаку.

Ми зовсім згідні з О. Пріцаком, коли він відкидає думку слов'янофілів про «окремий історичний розвиток російського народу» (стор. XVI). Тільки ж, оскільки автор завжди обстоює теоретично зовсім правильну думку про «ширші рамки» і про обговорення справ у широких маштабах, то ми й зробимо це тут, хоч ми і свідомі того, що й ці питання тепер уже неактуальні, а постали вони під впливом Геґеля та його послідовників (включаючи і Белінського), які ділили зовсім безпідставно народи на державнотворчі і недержавні, чи неспроможні створити державу.

Спір цей почали зовсім не слов'яни, а німці, які залюбки покликалися на гасло Slavi — sclavi і т. д. зокрема після того, як під впливом романтизму почали відроджуватися слов'янські народи та домагатися для себе рівних прав та емансипації. Розвиток спору довів до того,

що такі німецькі учені як Коссіна, а за ним і «націонал-соціялістична наука», доходили до вже зовсім сміхотворних тверджень. Якоюсь мірою цей спір заторкнув, мабуть, і О. Пріцака.

Насправді розмови про державнотворчі здібності це порожні, безпідставні балачки, що їх не варто «розвалковувати», як кажуть галичани. Це зокрема торкається варягів і вікінгів. Коли вікінґи прибули на американський континент, то вони ніякої держави не створили, а жили «родами». Так само вони жили і в Ґренляндії, хоч там їх до спільної оборони примушували ескімоси, які постійно на них нападали. Навіть та «держава» чи, як її правильніше називають «коммонвельт», скандинавців в Ісляндії можна назвати «державою» хіба cum grano salis. Це був фактично родовий устрій, навіть після створення альтінґу-віча.

Скрізь там, де в Західній чи Південній Європі вікінґи-варяги силою здобували владу, вони продовжували місцеві традиції, а їхня держава мала явно дотогочасний характер місцевого правління — скрізь трохи інакший. Це доказ, що якоїсь своєї власної «державнотворчої концепції» варяги-вікінґи не мали, а переймали владу, яку застали на місці. Не могли варяги створити своєї держави ні в Новгородській, ні в Київській Русі — це не були англійці вікторіянської доби, як їх оспівує Р. Кіплінґ. Про державнотворчу ролю варяг на Сході Европи серйозно говорити не приходиться.

Коли взяти франконську «імперію», а пізніше й «святу римську державу німецької нації» (про яку дотепер говориться, що вона не була ні святою, ні римською, ні державою, а німецької нації тоді ще взагалі не було), то побачимо, що цісар мусів провадити кочове життя в своїй державі, щоб виконувати функції законодатні, виконавчі і судові та збирати податки, хоч офіційно він мав «столицю», яка, до речі, до 14 сторіччя важливої ролі не відігравала. А це ж була наймогутніша держава в Европі! При такому примітивному стані держави про державнотворчість ледве чи й доводиться говорити. У порівнянні з староримською чи візантійською державою середньовічні західньоевропейські зразки ледве чи й могли б заімпонувати.

У порівнянні з тим в Русі в 11-му столітті швидкими темпами розвиваються міста, а поряд з тим значно ускладнюється форма державного керування. Такого стану в Німеччині добилися щойно в 13-му столітті.

**
*

Незвичайно слабим виявляється і другий принцип О. Пріцака. З ним можна сміло погодитися, що Русь не постала раптово, наче Атена з голови Зевса, бо ж, як він зовсім правильно підкреслює, «процес творення передової культури в Східній Европі був тривалий і дуже складний» (стор. XVI). Проте автор зовсім довільно визначає рамки цього творення 770-ми 1072-им роками, а при цьому і зовсім безпідставно бере під сумнів природність і органічність розвитку слов'янської мови, уважаючи, що ця мова не втрималася б, як би Володимир

прийняв іслам. Знаємо ж, що арабська мова не витіснила тубільних мов ні в Персії (Ірані), ні в Туреччині, ні в Індії.

Дуже небезпечний принцип О. Пріцака використовувати пізніший стан історичного розвитку для з'ясування раніших подій. Конкретно він це застосовує в рамках 770-ті 1070-ті роки. Коли ми, за цим самим пляном, поширимо ці рамки, то отримаємо: 470-ті, згадані О. Пріцаком 770-ті і 1070-ті роки, а далі дійдемо до 1370-тих, 1670-тих і 1970-тих років. Навіть той, хто знає зовсім поверховно історію України, побачить як небезпечно в цих рамках було б аплікувати події цих часів на 300 років раніший стан.

О. Пріцак не хоче мати нічого спільного з археологією, а тому й визначає доцільно 770-ті роки, хоч в іншому місці, також до речі, неправильно твердить, що писані джерела для Східньої Европи починаються в дев'ятому столітті (стор. 23). Поминаючи той факт, що про Східню Европу ми маємо грецькі джерела від шостого сторіччя до нашої ери, постає ще й питання, на яких джерелах базує О. Пріцак свої дані з кінця восьмого і початку дев'ятого сторіччя, тим більше, коли він не визнає археології як ПЕРЕДІСТОРІЇ, а її дані використовує у своїй праці дуже скупо?

Зокрема за минулі десятиріччя передісторія зробила настільки вагомий вклад у з'ясування проблеми походження Руси, що в цьому питанні тепер уже без археологічних даних не обійтися, а коли хтось це пробуватиме робити, то його висновки будуть силою обставин неповні. Декілька прикладів: уточнено, що Русь могла постати і розвинутись на базі не більше як дев'ятьох різних культур (деякі з них є лише різновидами інших, а деякі ще можна буде відсіяти), визначено шлях, яким германці з боями проникали на південь в Україну і час цього проникання. Уточнено шлях, яким мадяри проходили через Україну, стверджено, що дотеперішні вчені (зокрема німці) явно перебільшували значення і могутність ґотів та їхньої «держави» на Україні. А таких прикладів багато.

Питання походження Руси це класичний приклад, коли передісторія та історія повинні вести спільні дослідження, оскільки багато відповідей тут може дати і одна, і друга галузь науки, а з другого боку — одна без одної обійтися не може. Лишаючи археологію поза своєю увагою, О. Пріцак сам же собі й протиріччить, бо ж як уже згадано, він твердив, що не могла ж Русь постати несподівано, мов із голови Зевса. Процес творення Руси почався задовго до 770 року.

Взагалі ж протиріч у О. Пріцака багато. Теоретично він виступає проти чуттєвости в науці, хоч сам її не цурається. Він пише, що орієнтальні студії вже не мають його "full heart"..., згадує "unforgettably exhilarating experience" і т. д. Протиріччя в науковій праці ще бувають зрозумілі, коли існує сумнів, як даний факт краще формулювати і передати на словах. Дивніше, коли ці сумніви з'являються в датах, де й справді повинна панувати точність і послідовність.

Багато суперечностей у автора в зв'язку з Ярославом Мудрим. На стор. 198, 220, 277 він його називає новгородським князем (королем)

і датує 1010—1054, на стор. 361, 370, 433, 437 і 481 він називає його знов таки новгородським (раз руським, а раз новгородсько-київським князем), але на цей раз датує 1014—1054. В інших місцях (стор. 286, 289, 393—394) Ярослав названий королем Новгороду і Києва і дати поставлені 1018—1054. В історії звичайно прийнято дату панування *київського князя* Ярослава Мудрого 1019—1054 рр.

Не з'ясував для себе самого О. Пріцак і часу переходу Ярослава до Києва. З його опису виходить часом, що Ярослав так і лишився завжди новгородським володарем (219, 220, 222, 277, 299, 361), то він твердить, що Ярослав був у Новгороді ще 1020 р. (стор. 428), чи 1029 року (стор. 370), чи 1034 (стор. 448), а в Києві він, нібито, ссів щойно 1036 р. (стор. 373, 438). Всупереч цьому знаємо з хроніки Анонима Ґалла, що Болеслав Хоробрий напав на Ярослава *в Києві* 1018 року, де на пару місяців посадив князювати свого зятя Святополка. Ярослав не йде в Новгород по допомогу, а до печенігів, з якими наздогнав Болеслава коло Бугу. І взагалі, хоч Ярослав часто бував у Новгороді, центром його був Київ. У Новгороді він мав свого посадника Костянтина, і під його опікою стояв найстарший син Ярослава, Ілля. Після смерти Іллі в Новгороді був другий син Ярослава, Володимир (Грушевський, II, стор. 27—28).

**
*

О. Пріцак має також, часом, дивний спосіб висловлювати свої думки. Заворожений торговельними шляхами та їхнім значенням, він доходить до того, що стверджує, мовляв, «монголи знищили Київ 1240 року тому, що він втратив значення як міжнародний торговельний центр, а не загрожували Новгороду, бо це був успішний центр торгівлі з важливими балтицькими ринками» (стор. 19). Чи ж можна більше спотворити історичну дійсність галузі, яку О. Пріцак називає «точною» наукою? Як би Новгород опинився на шляху монгольського походу, то вони знищили б його так само, як знищили всі важливі центри на своєму шляху, які не піддавалися добровільно, без огляду на торговельне значення їх.

Можна було б ad infinitum продовжувати звертати увагу на дрібні і не такі вже дрібні помилки в новій великій праці О. Пріцака. На дещо ми вже вказали раніше, на інше вказували Д. Вільсон, О. Домбровський, М. Андрусяк, Ю. Книш. Напевно відгукнуться також інші. Це лише доказ, що тема цікава і дразлива дотепер і треба подякувати О. Пріцакові, що він взявся за таке широке з'ясування її. Ми скажемо ще декілька слів про багату бібліографію, яку подав автор на стор. 723—835.

Силою обставин бібліографія до такої теми мусить бути «вибраною» оскільки для зібрання повної бібліографії на тему початків Руси на сьогоднішній день треба було б великого колективу фахових бібліографів. Таку вибрану бібліографію і подав О. Пріцак. Було б прискіпливим закидати, чому є одне, а немає іншого, чому є праці, які мають лише дуже посереднє відношення до теми, а немає інших, які

повніше і безпосередніше торкаються цієї теми. Все ж таки шкода, що автор не взяв до уваги чеської наукової літератури до цієї теми, бо ж без неї важко займатися таким питанням як походження Руси. Зокрема важливі праці Л. Нідерле і збірники *Vznik a počátky slovanů* (1956) та журнал «Славіа», з якого дослідник цитує лише декілька статтей німецькою і російською мовами.

**
*

Підбиваючи підсумки, можна ще раз висловити вдячність дослідникові за те, що він собі завдав стільки труду, щоб зібрати і вивчити скандінавські джерела до історії стародавньої Руси. Згадок цих дуже багато, хоч, на превеликий жаль, до питання про походження Руси вони дають дуже мало конкретного матеріялу.

До тимчасових висновків автора (стор. 579—584) треба віднестися дуже обережно і критично. Деякі з них правдоподібні (перехід венедів на схід), деякі можливі (торговельна роля варяг, хоч з джерел ми в першу чергу знаємо про їхню ролю найманців-конквістадорів), а деякі зовсім непереконливі, щоб не сказати більше (Аскольд-Дир — Гастінґ, Б'ерн; державнотворча роля норманів на Сході Европи тощо).

Все ж таки заслуга О. Пріцака полягає в тому, що він зібрав писані джерела середньовічних північних германців про стародавню Русь і взагалі про Східню Европу. За це учені пробачають йому те, що в свою монографію він увів багато зайвого матеріялу, який до походження Руси ніякого відношення не має.

Теодор Мацьків

СТУДІЯ ПРО МАЗЕПИНЦІВ

Orest Subtelny, *The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century*, New York: East European Monographs, Boulder distributed by Columbia University Press 1981, 280 pp., $ 20.00

Щоби краще зрозуміти глибину подій в часі Великої Північної Війни (1700—1721), а політику І. Мазепи та його наслідника Пилипа Орлика зокрема, проф. Субтельний подав історичне тло українсько-російських взаємовідносин. Підставою тих взаємовідносин він уважає Переяславську умову з 1654 р., яку, до речі, по різному інтерпретував гетьман Богдан Хмельницький, а інакше цар Алексей Михайлович. Хмельницький, шукаючи помочі у війні проти Польщі, інтерпретував цю умову як воєнний союз. Цар, беручи Україну «під свою високу руку», уважав її за приєднання до Росії. Та всеж таки, на основі цієї умови цар зобов'язався респектувати українські закони, тобто право вільно вибирати гетьмана, старшину, не вмішуватися у внутрішні справи Гетьманщини та право приймати послів з чужинецьких держав, окрім Польщі й Оттоманської держави. Іншими словами, згідно зі статтями Переяславської умови, Українська Військова Республіка (Гетьманщина) опинилася під російським протекторатом. (До речі, державна форма протекторату була звичайним явищем у тодішній Європі; згадати б хоча, що Прусія була під польським, Ліфляндія під шведським, а балканські народи під турецьким протекторатом).

Гетьман Мазепа — зручний політик, що знаменито орієнтувався у тогочасній міжнародній політиці і вміло кермував Гетьманщиною (20 років). Він уважав співжиття з Москвою на засадах Переяславської умови за реальну дійсність, яку він перебрав у спадщину від своїх попередників. Здавалося, що в союзі і за допомогою Москви Мазепа може з'єднати Україну під своєю булавою в одну державу.

Хоч на початку Великої Північної Війни взаємовідносини поміж гетьманом і царем були дуже добрі, то в 1705—1708 роках вони значно погіршилися. На це склалося немало причин. Так гетьман, як і старшина мали добру причину підозрівати, що цар хоче зліквідувати Гетьманщину. Напр., для Мазепи як компенсату за гетьманську булаву цар виклопотав від цісаря Йосифа I титул «князя св. Римської Імперії» (1 вересня 1707). Мазепі й українським козацьким кругам було ясно, що який би не був вислід Великої Північної Війни, він значно погіршив би положення Гетьманщини. Коли б цар виграв війну, то — з одного боку— в рямцях російського абсолютизму й імперіялізму не

могло бути місця для Української Військової Республіки, а з другого боку — коли б війну виграв шведський король, то тоді Україна, як активний союзник Москви, попала б на ласку Польщі, як союзника Швеції.

Щобільше, українські козаки за свою участь у боях проти шведів та будову фортифікацій в Україні і далеко поза її межами (напр., у Прибалтиці), не тільки що не діставали за це ніякої винагороди, але мусіли терпіти всякі невигоди, обиди, до побиття від російських та чужинецьких офіцерів у російській армії. Навіть високі козацькі старшини зазнавали зневаг від російських жовнірів. Напр., російські жовніри під претекстом, що потребують коня для перевезення пошти, стягнули полковника Дмитра Горленка, наказного гетьмана українського війська на Литві в 1705 р., і який ледве уникнув побиття (стор. 23).

В Україні російські війська грабунками, підпалами, побиттями, насильствами, знасилуванням жінок пригадували радше каральну експедицію, ніж союзне військо. Таке поступування росіян викликувало невдоволення та гнів широкого українського населення. Щоправда, Мазепа скаржився цареві і просив його припинити ексцеси російської армії. Цар оправдувався, що, мовляв, це війна, а навіть в осені 1708 р. видав своїй армії наказ «проходить скромно не чиня никаких обид и разорения малорусского краю жителям под опасением жестокого нашего гнева и казни» (кари смерти, стор. 22).

У 1708 р. Карло XII пішов походом на Росію і були поголоски, що він з польським військом заатакує Україну. Гетьман висилав своє військо від самого початку війни всюди, куди цього цар вимагав і не міг сам оборонитися перед шведсько-польською інвазією. З уваги на це, на воєнній нараді в Жовкві у квітні 1707 р. Мазепа просив царя дати йому 10.000 війська, на що цар відповів: «... не тільки 10.000, але навіть десять людей не можу тобі дати. Бороніться як можете», пише проф. Субтельний (стор. 25).

Царська відмова дати військову допомогу для Гетьманщини була однозначна зломанню контракту, цебто Переяславської умови, на основі якої цар був зобов'язаний теж боронити Україну перед ворогом. Іншими словами, пише автор, коли цар не додержав основної умови, то Мазепа уважав, що він має право й обов'язок дбати про безпеку своєї країни (стор. 25—26).

До речі, Мазепа не був одиноким, пише автор, який старався боронити права своєї країни. І так напр. Йоганн Р. Паткуль, представник лівонської шляхти, з допомогою польського короля і російського царя виступив проти Карла XII (1697) в обороні привілеїв шляхти, семигородський князь Ференц Ракочий II при підтримці Людовика XIV підняв повстання проти Габсбургів (1703—1711); Станислав Лещиньскі як представник польських республіканських кругів з допомогою Карла XII виступив проти Августа II, який намагався ввести в Польщі автократичну владу (на що дістав матеріяльну поміч від царя); вкінці Дмитро Кантимір, господар Молдавії, що був під протекторатом Туреччини, маючи допомогу царя, виступив з ним проти султана (стор 10).

Коли ж Мазепа переконався, що цар не тільки не хотів дати військової допомоги, але мав намір зліквідувати Гетьманщину, гетьман вирішив зревідувати свою політику і своє відношення до Москви. Початкові перемоги шведського короля вказували на те, що цар не зможе оборонити перед шведами не тільки Україну, але навіть Росію. Гетьман і старшина, здаючи собі справу з небезпечного положення, шукали за розв'язкою. У дискусіях старшини пригадали собі союз України зі Швецією за часів Хмельницького та Виговського, що жив ще в пам'яті сучасників. Вони рівнож читали статті Гадяцького договору (1658), на основі якого Україна діставала такі самі права як Польща і Литва. Гетьман і старшина уважали Гадяцький договір за атрактивний, не тільки тому, що, приймаючи його, можна було затримати автономію, оминути знищення України шведами, але також тому, що це відповідало їхнім становим економічно-соціяльним інтересам (стор. 28). Мазепа, зваживши всі «за і проти», рішається не тільки на відокремлення від Москви, але на збройну боротьбу проти неї, укладаючи тайний договір зі шведським королем (1708). Одначе битва під Полтавою 28 червня 1709 р. (а не 1708, стор. 51) вирішила долю Швеції і України.

Після битви під Полтавою Карло XII (завдяки Мазепі, а не ген. Понятовському, адютантові короля) міг врятуватися втечею на оттоманську територію, де кримський хан дав азиль Мазепі, Запорозьким козакам та шведському королеві, якому запропонував свою поміч у дальшій війні проти царя, навіть тоді, коли б Порта від цього відмовилася. Одначе під впливом кримського хана та зручних потягнень шведської дипломатії прийшло до зміни уряду в Царгороді. [Проф. Субтельний пише, що до зміни уряду в Царгороді в 1710 прийшло «під впливом европейських, зокрема французьких, дипломатів, яких уряди були занепокоєні експанзією Росії...» (стор. 72). Одначе насправді не французькі, але англійські дипломати в тому часі і пізніше заохочували турецький уряд до війни з Росією]* І справді 19 листопада 1710 р. Туреччина виповіла війну цареві.

Опинившись у Бендерах, Мазепа та його однодумці без матеріяльного забезпечення, здані на ласку турецького уряду, від якого цар домагався їх видачі, опинилися у скрутному положенні. Хоч султан, покликуючись на коран, відмовився видати гетьмана та його однодумців, але загроза видачі оставалася і надалі. Окрім цього, суперечності поміж гетьманом і старшиною, незгода між Запоріжжям і Гетьманщиною, незадоволення, включно до заворушення запорізьких козаків проти Мазепи, побільшували емігрантські злидні. Щоправда, заворушення (11—12 липня 1709) вдалося різними обіцянками з боку Карла XII і Мазепи втихомирити, але згоди не було. Дійшло до того, що ще за життя Мазепи деякі старшини виїхали до Яс під протекцією

* Докладніше про це див. Леонид Н. Никифоров, *Русско-английские отношения при Петре I.* Москва, 1950, стор. 86—87. Також: Ilse Jacob, *Beziehungen Englands zu Russland und Türkei in den Jahren 1718—1727,* Basel, 1945, p. 35.

молдавського господаря і були поголоски, що вони старалися дістати від царя амнестію (стор. 56).

Положення загострилося ще більше тому, що Мазепа не зробив тестаменту. По його смерті (22 вересня ст. ст. 1709) Андрій Войнаровський як небіж гетьмана — з одного боку, а старшина як представник українського народу в екзилі — з другого боку, зголосили свої претенсії на майно покійного гетьмана. Остаточно справу спадку вирішила королівська комісія на користь Войнаровського. Так Карло XII як і старшина хотіли, щоб гетьманську булаву перебрав Войнаровський, який тепер диспонував значним майном. Одначе Войнаровський відмовився від цієї почесті, заявляючи, що він уважає себе радше за польського шляхтича як за українського козака і радо перебував у товаристві шведських та польських аристократів (стор. 60). З уваги на це старшина висунула двох кандидатів: прилуцького полковника Дмитра Горленка та Пилипа Орлика, генерального писаря. Карло XII та Кость Гордієнко підтримали кандидатуру останнього і 5 квітня 1710 року Пилип Орлик був вибраний гетьманом, якому після церемонії 10 травня 1710 р. шведський король вручив грамоту «Diploma assecuratorium pro duce et exercitu Zaporoviensi». У цій грамоті Карло XII зобов'язався допомогти українському народові у боротьбі за волю проти Москви (стор. 61).

Пилип Орлик (1672—1742) був свідомий тягару свойого уряду і прийняв гетьманську булаву на приказ Карла XII. Не маючи державного скарбу, він мусів брати гроші на ведення справ зі своїх скупих ощадностей. Щоправда, під сильним тиском шведського короля, Войнаровський передав Орликові три тисячі дукатів. Орлик (чеського походження) віддав усю свою працю і все своє життя для добра українського народу та української визвольної справи, хоча після Полтави міг легко покинути Мазепу. Він цього не зробив, не покинув і Карла XII під час відомого «Калабаліку», коли то кримський хан грозив Орликові смертю, якщо він не покине шведського короля (стор. 64).

Вибравши Орлика гетьманом, старшина і кошовий отаман Запоріжжя уложили з ним умову, відому як «Бендерівська конституція». Ця конституція починається коротким історичним нарисом «славної старовинної козацької нації» та складається з 16-ти статей. Проф. Субтельний проаналізував поодинокі статті (стор. 65—70), в яких чітко визначено права й обов'язки гетьмана, старшини, Запоріжжя та міст. Бендерська конституція обмежувала прерогативи гетьмана і тим самим була перемогою старшини, але в суті речі Орлик кермував фактично усіма справами без участі старшини, яка з бігом часу роз'їхалася, щоб знайти захист перед російськими аґентами.

Український екзильний уряд на чолі з Орликом сподівався, що при помочі Швеції та Отоманської Порти здобуде незалежність України. Ще перед виповідженням війни Росії (19 листопада 1710) кримський хан нав'язав контакт з Орликом (жовтень 1710), а після кількатижневих переговорів 23 січня 1710 р. підписав з ним договір, який у цілості зберігся. Проф. Субтельний перевів докладну аналізу (стор. 76—80) цього договору, що нагадує своїм змістом договір Хмельницького

з тодішнім кримським ханом з 1648 р. Новим було те, що у договорі з Орликом хан не хотів визнати шведського протекторату над Україною, але домагався протекторату Криму.

Хоч запляновaний шведським королем похід проти царя в 1711 р. не вдався (стор. 83—89), Орлик та його однодумці думали, що досягнуть своєї мети дипломатичним шляхом. У битві над Прутом у липні 1711 р. великий візір Мегмет Балтаці замість знищити або взяти в полон царя та його армію, він заключив з Петром I договір, на основі якого цар обіцяв повернути Азів, знищити твердині над Дніпром, опустити Україну та не вмішуватись в українські і в польські внутрішні справи. У 1711 р. була ідеальна нагода, щоб зреалізувати плян створення Української Держави під турецьким протекторатом, як це свойого часу хотів зробити Б. Хмельницький, його син Юрій та Петро Дорошенко — пише автор (стор. 91). Турецький уряд, боячись російської експанзії, хотів справді створити українську державу.

Одначе на дорозі до здійснення цього пляну став шведський король, який був занепокоєний тим, що турецький уряд був заінтересований в розв'язці українського питання. Він просто боявся, що безпосередні переговори Туреччини можуть відтягнути її від війни з Росією. Турецький уряд і хан запросили Орлика до Царгороду на переговори, чому сильно спротивився Карло XII, уважаючи гетьмана за свого підлеглого і заявляючи, що «Порта найбільш правдоподібно не хоче і не може визволити вашу батьківщину з московської неволі» (стор. 91).

Коли Орлик був по стороні Карла XII, старшина і запорожці настоювали на тому, щоб гетьман і козацька делеґація таки вибралися до Царгороду. Під їх натиском Орлик на чолі козацької делеґації вирушив 31 жовтня 1711 р. до Царгороду, але по дорозі наздогнав його шведський міністер Ґустав Зольдан і заявив йому, що коли гетьман поїде до турецької столиці, то Карло XII не хоче мати нічого спільного з українцями. По довгій дискусії обі сторони знайшли компроміс: козацька делеґація поїде до Царгороду, а гетьман поверне до Бендер. Ця особиста льояльність до Карла XII обійшлася Орликові дуже дорого, — зазначує автор (стор. 92).

Хоч Орлик особисто не прибув до Царгороду на переговори, не зважаючи на кількакратне запрошення турецького уряду і хана, козацька делеґація в складі генерального судді Клима Довгополого (голова делеґації), прилуцького полковника Дмитра Горленка, генерального писаря Івана Максимовича, генерального осаула Григора Герцика, та кошового Константина Гордієнка, маючи детальні інструкції від гетьмана, запропонувала турецькому урядові, щоб він, подібно як шведський король, ґарантував, що:

1) «Україна по обох боках Дніпра разом з Запоріжжям і українським (в оригіналі — малоросійським) народом були назавжди вільні від чужинецької влади;

2) що не буде релігійного переслідування і що Православна Церква буде під юрисдикцією царгородського патріярха;

3) що Порта не буде нарушувати в Україні права, привілеї і державні границі;

4) що Порта не буде вмішуватися до виборів гетьмана, який буде найвищою владою в Україні і що гетьман не потребуватиме їхати до столиці для його визнання;

5) що запорожцям будуть гарантовані всі права і привілеї;

6) що українські купці будуть мати рівні права в Отоманській імперії з турецькими купцями і

7) що Порта визнає шведський протекторат над Україною» (стор. 93—94).

Постуляти козацької делеґації, щоб Туреччина ґарантувала територіяльну і політичну інтеґральність України і щоб визнала шведський протекторат над нею, проф. Субтельний слушно уважає наївністю з боку Орлика та його однодумців (стор. 94). Щобільше, така настанова Орлика супроти Порти радше шкодила як помагала в переговорах з турками. Українсько-турецькі взаємовідносини закінчилися тим, що в грудні 1713 р. і на початку 1714 р. кримський хан, діставши значні хабарі від польського короля Авґуста II, не підтримував створення української держави, але навпаки. Турецький уряд, приготовляючись до війни з Венецією, погодився з Польщею і в договорі з 22 квітня 1714 р. «на прохання кримського хана віддав Україну як подарунок Речіпосполитій» (стор. стор. 119).

Мазепа і Орлик бажали незалежної української держави, але, не маючи змоги протиставитися російській перемозі й опираючись на статтях Гадяцького договору, воліли були приняти польський протекторат. Орлик, дивлячись на турків як «невірних», ставився до них з великим недовір'ям і в 1713 р. вів тайне листування з польськими кругами (стор. 114—117). Одначе програна Лещинського та опозиція польських маґнатів не дозволили на створення української держави навіть під їх протекторатом.

Більше можливостей мав плян створення української держави на Правобережжі під турецьким протекторатом, який одначе не був дуже популярний серед мазепинців.

Підсумовуючи, проф. Субтельний прийшов до висновку, що з одного боку Орлик уважав турецький протекторат під релігійним оглядом більш небезпечним як під військовим чи політичним і по суті був проти нього, з другого боку — своєрідна повільність, а то і нехіть, Порти реалізувати насправді свій плян створення української держави під своїм протекторатом та вкінці постійний спротив польських маґнатських кругів — були головною причиною, чому не прийшло до здійснення державности України.

Закінчуючи свою працю, автор пише: «Можна сказати, що українські сепаратисти (sic!) програли під Полтавою, а Орлик і його однодумці боролись довгі роки без можливості успіху. Але це було б сказано загостро. Порівнюючи діяльність пізнішої української еміґрації з тим, що зробив Орлик та його однодумці, то його успіхи були значні... Він та його син Григор мали близькі особисті зв'язки з Кар-

лом XII, Людовиком XIV, Авґустом II, Станиславом Лещинським, Султаном Магмедом I, з ханом Девлетом та Капланом Гіреєм, не згадуючи вже їх визначних міністрів та дорадників. Декілька монархів — Карло XII, султан та хани зобов'язались договорами створити українське князівство, незалежне від Росії. Щобільше, Орлик у протилежності до Ракочого чи Кантиміра, спромігся продовжувати боротьбу. Похід у 1711 р. та переговори з Портою в 1712—1713 роках дали можливість гетьманові в екзилі контролювати Правобережжя. Вкінці діяльність Орлика в 1720-их та 1730-тих роках спричинювала для російських можновладців немало клопотів, що посередньо спричинило те, що російський уряд повів на Україні примирливу політику» (стор. 176).

На це вказував би факт, що напр. у 1727 р. російський уряд звільнив з Петропавлівської в'язниці козацьких старшин та дозволив вибрати гетьманом Данила Апостола.

Праця проф. Субтельного про Мазепинців заслуговує на особливе признання, бо автор опрацював її річево й об'єктивно, хоча про взаємовідносини між козаками та турками й татарами нема багато наукової літератури. Автор є дуже добре ознайомлений з науковою літературою, зібрав багато рідкісних джерел та матеріялу, що досі був не досліджений, так що його праця дає дослідникові можливість запізнатися з атмосферою того часу. Тексти подано з чисельними поясненнями та коментарями. Шкода, що автор не подав до своєї цінної праці відповідної мапи, яка була б для чужинецького читача своєрідним дороговказом для подій того часу.

Дальше було б побажанням, щоб у наступному виданні виправити деякі «друкарські чортики», як наприклад: на Правобережжі гетьманом був не Іван (стор. 17), а Павло Тетеря, Мазепа одержав орден св. Андрея не в 1702 р. (стор. 17), а в 1700 р., а польський орден «Білого Орла» не в 1705 р. (стор. 224), а в 1702 р. Мазепа одержав титул «князя св. Римської Імперії» не в 1708 р. (стор. 24), а в 1707 р. Восені 1705 р. Станислав Лещинський не висилав священика (стор. 27), а шляхтича Францішка Вольського. Монографія Богдана Кентржинського «Мазепа» не була надрукована в Люнд 1966 р. (стор. 225), а в Штокгольмі 1962 року.

Не зважаючи на ці «друкарські чортики», праця проф. Субтельного є дуже цінна зібраними фактами, новими джерелами та об'єктивним опрацюванням.

Рецензії, огляди

А. А. Нейхардт, *Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.* Под редакцией И. А. Шишовой. Академия Наук СССР, Институт Истории СССР. Ленинград, «Наука», Ленинградское отделение, 1982, стор. 240.

Як уже самий наголовок каже, перед нами публікація про Геродотову Скитію в літературі предмету, тобто автор праці реферує погляди дослідників на різні питання, пов'язані з поданими відомостями Геродота в його скитському логосі.

Праця складається з двох частин. В першій частині, яка має наголовок «Скифский рассказ Геродота в русской исторической науке», є два розділи. В першому розділі говориться про скитський логос Геродота в історіографії XVIII і початку XIX ст., а в другому розділі йде мова про той же логос у публікаціях «русских ученых» XIX і початку XX ст. В другій частині під наголовком «Скифский рассказ Геродота в исследованиях советских ученых» є чотири розділи. В першому розділі автор говорить про етнічну географію Скитії згідно з реляціями Геродота. Другий розділ присвячений питанням суспільних відносин та скитської державної організації. В третьому розділі є порушене питання релігійних вірувань скитів згідно з даними у батька історії й вкінці четвертий розділ з'ясовує питання автопсії Геродота в Північному Причорномор'ї. Після того слідує іменний покажчик, етно-географо-археологічний покажчик і накінець список скорочень.

Праця, як сказано на початку, має науково-інформативний характер. Автор публікації реферує погляди дослідників широкої проблематики Геродотової Скитії як передреволюційної Росії, так і совєтського періоду, виказує різниці чи аналогії в поглядах дослідників, або вказує на потребу дослідів тих проблем, які дотепер ще не вияснені. Реферовані погляди дослідників базуються на досягненнях поодиноких галузей науки, особливо палеоетнографії — палеоетнології, соціології, а дальше в світлі аналізи античної історіографії та тодішнього стану розвитку географічних понять — від мітичної географії до наукових досягнень на тому полі. В тому аспекті рецензована нами праця є доволі корисна, бо дає широку картину інтерпретації поодиноких проблем і історії дослідів від XVIII ст. до наших часів та представляє еволюцію поглядів на поодинокі питання в міру того, як проходив прогрес на полі розвитку історичної науки та її допоміжних дисциплін.

Але існує й друга сторінка медалі в аспекті рецензованої нами публікації, яка виказує, що історичні науки в Совєтському Союзі

йдуть невільничо по лінії політичних тенденцій щораз то більше форсованих партією та урядом російсько-совєтської імперії. Як загально відомо, Геродотова Скитія покривається здебільша з етнографічно українською територією, а тимчасом в рецензованій нами праці назва *Україна, український* — майже не існують, а зате на кожному кроці автор говорить про Росію «русскую страну» і т. д. Згадуючи про давніші археологічні досліди передреволюційної доби, автор вживає залюбки старий, імперський термін «юг России», і то навіть без знаків наведення (прим. стор. 27—28), немов солідаризуючися з політикою царського режиму в відношенні до України. Дальше вдаряє в очі читача факт, що серед численних цитованих праць, опублікованих московською мовою, а також і в чужих мовах, є дуже рідко подана публікація в українській мові так, як би в українській науці майже нічого не появилося на тему Геродотової Скитії. Звичайно, в даному випадку не йде про українських учених і їхні праці поза межами Совєтського Союзу, бо вони є з засади промовчувані на сторінках підсовєтської літератури (хай живе академічна етика совєтського стилю!). Але ж Нейхардт майже промовчує праці навіть тих українських науковців, які «мають щастя»(?!) жити в межах Совєтського Союзу й з яких деякі присвятили львину частину свого життя студіям над раннього історією Руси-України, а в тому й над Геродотовою Скитією. Нейхардт не від того, щоби привласнювати собі, тобто московській науці, українських учених. У нього Ф. Г. Міщенко — це «крупнейший русский специалист по Геродоту»(?!), бо переложив Історію Геродота на московську мову. Запитаймо автора, а на яку мову мав переложити, коли українська мова була заборонена? Це рішучо не є недогляд автора праці, а свідоме промовчування досягнень представників української історичної науки. Але, о, диво, находимо вилам у згаданих тенденціях автора. Восьмим чудом світа (в античному світі було сім чудес) можна вважати те, що автор рецензованої нами публікації згадав на стор. 92 опубліковану французькою мовою статтю В. Щербаківського про Ґельон в Збірнику на пошану В. Деметрикевіча. Згаданий Збірник був виданий в Познані, а не у Львові, як подає автор. А дев'ятим чудом світа (неперевершеним в умовах Совєтського Союзу!) треба вважати те, що автор на стор. 218 згадав працю А. Коцевалова (у автора помилково — Kotsevalov K.), отже українського ученого в діяспорі, який опублікував свою працю в Анналах УВАН. Праця Коцевалова «Бористен — бористеніти й Танаїс — танаїти» появилася на сторінках Анналів, том VII, стор. 1517 і дальше, а не в томі VIII, стор. 151 і дальше, як подає помилково автор. В бібліографічних нотках цитованих праць трапляються помилки, прим. стор. 112, нотка 227, де подано неправильно український текст, а дальше стор. 130, нотка 321 і в тексті (Ильинская, чи Ильинский?). Це лише для приміру. Крім того насувається погляд, що автор не придержується точно теми, поданої в наголовку своєї публікації, бо реферує погляди не лише представників «отечественной историографии», але й чужих авторів, непов'язаних з національністю жителів Східньої Европи. Промовчування українських учених відбивається негативно на праці автора, бо вони своїми

досягненнями на полі дослідів над Геродотовою Скитією внесли також поважний вклад в науку.

Олександер Домбровський
(Нью-Йорк)

Theodore Mackiw, *English Reports on Mazepa: Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire, 1687—1709*. New York — Munich — Toronto: Ukrainian Historical Association, 1983, XII, 177 p.

In view of the highly romanticized image of Mazepa that was popular among West European authors, painters and composers in the 19th century, it is worthwhile to consider how West Europeans, and specifically the English, viewed the Hetman and his actions in his own time. This is the goal of the interesting work under review. The autor is well qualified for the task at hand. He had published numerous studies dealing with Mazepa and particularly with his treatment in the contemporary German and English press. As was the case in his previous works, Professor Mackiw's examination of the English reports about Mazepa is both erudite and thorough.

In the introduction, the author surveys the recent scholarship dealing with Mazepa, clarifies some of the important terminological issues associated with the Cossack period and provides a solid bibliographic overview of the major works dealing with Mazepa. This is followed by a very knowledgeable biography of the Hetman which concentrates mainly on his political activity. As is evident from the rich footnotes that bolster this survey, the author possesses an impressively detailed familiarity with both Mazepa and his times.

The main body of the study encompasses three parts: the treatment of Mazepa in the contemporary English press, the references to him in English memoir literature and the information about him which is contained in the dispatches of the English diplomats. On the basis of the author's extensive research, it is evident that especially in 1708—1709 the English press contained numerous accounts about Mazepa. On the whole these accounts tended to be factual and objective which is surprising considering that the press's sources were usually Russian informants or Dutch and German newspapers that were not overly sympathetic to the Hetman. The discussion of how the English press treated Mazepa might have been helped had the author established what the press reported about Eastern Europe in general and then compared it to its reporting about Mazepa in particular. Although Professor Mackiw's work is most impressive in terms of providing factual information, it would have made an even greater contribution to the field if somewhat more analysis were included.

By and large, the memoir literature of the Britons who served in Russia in the early 18th century provides only scanty information about the Hetman. However, the diplomatic accounts, especially those of Jeffrey, who was accredited with the Swedes and Whitworth who was based in Moscow, are most informative about the events of 1708—1709 and the various contemporary interpretations of Mazepa's motives. Although Jeffrey's and Whitworth's dispatches have been published, the author's research in the Public Records Office has fleshed out their reports and provided scholars with a coherent survey of contemporary English

knowledge about Mazepa. It should be added that the book has been attractively produced and is enriched with well-chosen maps, engravings and copies of original documents. Professor Mackiw is to be congratulated for a job well done.

Orest Subtelny
(York University)

Joseph T. Fuhrman, *Tsar Alexis. His Reign and his Russia*, Gulf Breeze, Florida: Academic International Press, 1981, VIII, 250 pages, illustrations, map, $ 15.00.

Під таким наголовком проф. Йосиф Т. Фурман написав працю про життя царя Алексея Михайловича та його панування (1645—1676). Автор, використовуючи мемуари та звіти чужинецьких очевидців у Москві, таких як: діякона Павла з Алепо, секретаря антіохійського патріярха Макарія III, що перебували в Москві 1654—1656, німецького дипломата Адама Олеарія (1599—1699), надворного англійського лікаря Самуеля Колінса (1659—1666), шведського дипломата Йогана де Родеса та інших, подрібно описує не тільки цікаві, але дивовижні і примітивні звичаї й обичаї в Москві того часу. Диякон Павло з Алепо підчеркує у своїому дневнику, що москвичі з одного боку могли годинами молитися, а з другого боку могли бути жорстокими і без милосердя вбивати чи мучити своїх противників.

Олеарій згадує у своїх спогадах, що не тільки миряни всіх прошарків, але теж священики та монахи «пили велику скількість водки і валялися на вулицях і площах міста» (стор. 36). В устах не тільки старших людей, але теж молоді часто були такі вислови як «собака», «сукин син», матюки і гірше (там же). Навіть у боярських кругах, на бенкетах чи під час авдієнцій «ці добрі люди проти своєї волі голосно випускали гази», (там же).

Проф. Фурман доволі широко пише про те, що москвичі були вороже наставлені до чужинців. Вони примушували їх жити поза мурами Москви («німецька слобода»), уважали за гріх з ними спілкуватися, що більше, часто примушували їх приймати православну релігію. У 1652 р. Синод Російської Православної Церкви видав закон, який забороняв москвичам працювати в чужинецьких домах. І так, коли когось приловили, що служив у чужинця, перший раз чужинця і москвича били палицями, другий раз били батогами, а третій раз, побивши батогами, обом відрізували вуха.

Що торкається освіти, як зазначують очевидці, у тодішній Росії не було високих шкіл і — за малими виїмками — так серед високої знаті, як і духовенства панував анальфабетизм. Виїмком були учені монахи з Київо-Могилянської Академії, які поволі впроваджували освіту і реформи, — пише Олеарій (стор. 37—38).

Проф. Фурман присвячує доволі багато уваги українській проблемі у зв'язку з повстанням Богдана Хмельницького. Автор, будучи ознайомлений не тільки з російською, але теж і з українською історичною літературою, зокрема з історією Михайла Грушевського (в

англійському перекладі), подає доволі вірний, але короткий нарис українсько-польських взаємовідносин, перебіг війни з Польщею та союз Хмельницького з царем Алексеєм Михайловичем. Автор підчеркує, що «Хмельницький не прибув зі своїми послами до Москви й особисто не зложив присяги цареві, чим цар був розчарований.

Гетьман потайки сподівався вибороти незалежність для України і Білорусі і саме тому уважав за відповідне «не їхати до Москви, щоб не виглядало, що він їде туди як підданий царя» (стор. 60). Автор слушно зазначує, що після «гарячих і довгих дискусій» була підписана угода в Москві, яка відома як Переяславський договір. На жаль, автор не завдав собі труду проаналізувати цей важливий договір, який змінив мапу Східньої Европи. До речі, головою московської делеґації до Хмельницького був думний дяк Василій Бутурлін, а не Артамон Матвєєв, як це помилково подає автор (стор. 60). Матвєєв був тільки членом тієї делеґації. Рівно ж відомий портрет Б. Хмельницького, який автор приписує невідомому маляреві (стор. 58), є на ділі копією ґравюри, що її виконав Вільгельм Гондіюс з Ґданська й яка була поміщена у Франкфуртському журналі *Театрум Европеум* (1685, т. VII, стор. 226).

Проф. Фурман є добре ознайомлений з джерелами тої доби, він же автор *The Origins of Capitalism in Russia, Industry and Progress in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Chicago, 1972). Хоч він подрібно описує родинне життя царя, інтриґи в Кремлі, ідею Москви як Третього Риму, реформи патріярха Нікона та його конфлікт з царем, війну з Польщею, військові та адміністраційні реформи в Росії того часу, повстання Степана (Стєньки) Разіна, боротьбу за впливи між родом Мілославських та Наришкіних, то фактично автор не вносить нічого нового. Він, зрештою, сам на вступі зазначив, що «ця біографія про царя Алексєя є призначена для людей, що люблять читати про цікавих людей».

На кінці книжки є поданий обширний і критично опрацьований вибір джерел, історичної літератури та індекс осіб і місцевостей. Хоч автор не подає заміток (відсилачів), одначе часто відсилає читача до джерел у тексті. Книжка цікава і легко читається.

Теодор Мацьків
(The University of Akron)

L. L. Farrar, Jr., *Divide and Conquer: German Efforts to Conclude a Separate Peace, 1914—1918*. Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1978. 180 p. (Distributed by Columbia University Press).

This work deals primarily with some neglected aspects of scholarship pertaining to Germany's diplomacy in World War I. It focuses on Germany's attempts to manipulate her own alliances and the alliances of the adversary powers in such a way as to attain the aims of the war by political means. The author claims that German behavior during the war years, especially from the end of November, 1914 until the end of January, 1918, was more determined by attempts to disrupt the Entente than by the nature of the German war aims. He claims that

these diplomatic measures were taken, partially because Germany assumed that in view of the failure of the *Blitzkrieg* she might be better off with a general peace treaty if it would contribute to a dissolution of the Entente, and partially on the basis of the calculation that even in the case of a continuation of war, her chances to win it would increase by gaining a separate peace treaty with one or more members of the enemy coalition.

The powers that were most vulnerable in this war were those that were less developed economically, socially, and politically. Russia, on the one side, and Austria, on the other side of the belligerent camp, were the states that were most exposed in this connection, and objectively speaking, were most in need of an early peace as the war went on. Therefore, it is quite understandable that the author dedicated the largest portion of his writings to German and Austrian designs to get Russia out of war.

The author deals to a lesser degree with the other German schemes along these lines, such as aiming at separating Russia and France from Great Britain, offering France a peace treaty in isolation from her allies, and extending feelers for a separate peace treaty to Great Britain since the beginning of 1917, when unlimited submarine warfare that mostly affected England was decided by the German High Command. He considers the German efforts of demolishing the Entente alliance in general to have been a failure. The same applies to his evaluation of the German efforts to utilize the internal political weaknesses of their adversaries.

In his analysis of the causes of the German inability to utilize effectively her peace offers, the author, first of all, rejects the generally accepted arguments that extreme territorial demands were the primary obstacles in this regard. He advances the thesis based upon a considerable amount of evidence, that the German position and growing strengh were incompatible with the existing Western state system which, among others, also jeopardized the world power position of such states as France and Great Britain. The author states:

> The argument that they precluded separate understandings assumes that Germany's opponents would have concluded peace if moderate conditions had been offered. It was, however, unlikely that the Entente governments would have responded: not the conditions of peace but the preservation of their great power status was their main concern and required maintenance of their alliance. (p. 124)

Unfortunately, Farrar does not elaborate sufficiently on the point of why Germany's ascendance to the status of a world power was considered to be an unacceptable risk for the existing Western State system. The author's references to the German power in this connection, and also to the impracticability of German peace proposals are too ambiguous *per se*, and therefore, not quite convincing (see p. 124). Power alone does not disqualify a state from a peaceful co-existence, and the practicality of peace proposals does not rank as a leading factor in a peaceful compromise in history. Most of Wilson's Fourteen Points were not very practical as regards real politics, but their values were instrumental in bringing Germany and the Entente allies closer to a peace conference table.

Some other ambiguities and over-simplifications apply to the author's analysis of Germany's relationship to the Tsarist Empire, both in connection with the

peace feelers and her approaches to the Russian nationality question. The author demonstrates that, on the whole, the German establishment preferred to come to a peaceful understanding with its Russian conservative counterpart, while leaving intact the position of the Tsar, his autocratic institutions, and the territorial integrity of his empire. But he admits that the German government had also no ideological inhibitions to try other solutions in case the preferential choices would not be available.

Farrar reveals that the Tsar and his conservative supporters were more than willing to find a peaceful accommodation with Germany, but he does not give a satisfactory explanation of why such an understanding failed to materialize.

Better presented is Germany's gradual shift in her position from the extreme right to the extreme left of the Russian political spectrum while looking for potential accomplices for a separate peace. The author admits that the German-supported Bolshevik leadership and seizure of power by Lenin, which within a short period of time effectively took Russia out of war, was a military break for the Central Powers. But no systematic estimate is presented regarding the implications that arose from Lenin's accommodations with Imperial Germany. Indeed, in so far as the Russian Empire is concerned, the author's coverage ends with the collapse of the German-Soviet peace negotiations at Brest-Litovsk in February, 1918.

Fragmentary and over-simplified is also the description of the German attempt to secure the support of the non-Russian nationalities in the Tsarist Empire, namely as possible allies. The author states that the politically active oppressed nationalities in the Russian Empire were to challenge the Russian authorities only when the German troops would reach their territories (p. 31). In reality, the situation was less uniform. Many Poles fought in the Polish legions, under the leadership of Pilsudski and on the side of the Central Powers, virtually since the initiation of World War I. On the other hand, the Lithuanians set up their independent legislative body, Taryba, shortly after the German troops forced the Russians out of Lithuania. The Finns and Ukrainians started to build their statehood following the February Revolution, approximately one year before the intervention of the German troops. Further, in those two countries the German troops were not the first ones to intervene but came as a result of the previous intervention by the Soviet troops.

The main significance of Farrar's book lies in the fact that it calls attention to two particular developments in the politics of the beligerent nations in the course of World War I. One of these involved the masses of citizens in what gradually became a total war with the rising expectations of national and individual benefits. This situation was particularly evident in the realities of the war years in Germany. The author states:

> German policy demonstrated the constraints of war leadership. Internal developments radically augmented governmental power: administration was centralized, the economy controlled, legal restraints on government reduced, the press censored, and opposition generally paralyzed or coopted. Above all, the masses were not only willng to accept leadership but desperately sought a savior to whom they could submit. Yet governments could not produce victory and the paradox emerged that governments were less potent as their powers increased. (p. 125)

Another development pertained to the need for a peace which would satisfy the patriotic masses, and which would be acceptable as fair and credible abroad. The author indicates that Germany's use of the peace proposals as a weapon was largely sterile, as it did not promote a democratization and did not enhance the credibility of the proposals abroad.

Even though the German foreign policy during the war years was basically authoritarian in its orientation, it was not monolithic, and it is also not quite correct to refer to it as one that was dictated entirely by the objectives of preserving the traditional German social and political order. There was an increasing influx of Pan-Germanic ideas in the German foreign policy as the war progressed. It was particularly conspicuous in the last stage of the war, especially between March and November, 1918 — a period which the author does not cover in his work. Pan-Germanism, which influenced among others, General Erich Ludendorff and Feldmarshall Hermann von Eichhorn, was more populist in its orientation, and to some degree represented values which later became current in the National Socialist movement.

In spite of the limitations mentioned, it must be said that Farrar's study, in most cases, does provide a well documented account of less known aspects of German peace diplomacy in World War I, and does gives insights into international interactions from an original point view. The work also contains an elaborate and valuable bibliography.

Ihor Kamenetsky
(Central Michigan University)

Die Technik der Macht. Dokumente der Weltrevolution, Bd. V. Walter-Verlag, Olten und Freibung im Breisgau. Herausgegeben von Helmut Dahm und Fritz Kool. 1974, 526 стор.

Колективно опрацьована 6-ма авторами різних національностей ця обширна студія — є важливою документацією для дослідників техніки й методів здобування і закріплення комуністичної влади в окремих країнах Европи, починаючи від жовтневої революції 1917 р. Під аспектом історичним, політичним, та особливо — революційної техніки ця студія заслуговує на виїмкову увагу. Зміст книги — крім вступу — такий: Оскар Вегґел: *Китай;* Гайнц Тіммерманн: *Італія;* Вольф Д. Бегшнітт: *Югославія;* Гельмет Дагм: *Польща;* Вольф Ошліс: *Чехословаччина;* Ґеорґ Бруннер: *Угорщина.* Закінчення студії — це додатки до вступів і завваги до окремих розділів, а також скорочення, бібліографія і покажчик імен.

У вступі присвячено увагу техніці здобування влади більшовиками під час жовтневої революції 1917 р. в Росії. Процес розгорнення і вдосконалювання цієї техніки — це документація із міжвоєнних і післявоєнних років. Під час згаданих історичних процесів політика комуністів у загальному, із щораз сильнішою динамікою розгортала свою активність у світі, здобуваючи власною технікою намічені цілі. Основою техніки комуністів є перманентна клясова боротьба в усіх некомуністичних країнах, що є їхньою політичною стратегією. Ця

боротьба була й залишилася передумовою для здобуття і закріплення комуністичної влади. Після 2-ої світової війни дійшло до поліцентризму в міжнародньому комуністичному русі, Москва вже не є центром усіх інтонаціональних компартій, але, покищо, нема ані одної компартії на Заході, яка б повністю відмежувалася від КП СРСР. В 1948 р. маршал Броз-Тіто в Югославії заініціював т. зв. еврокомунізм, який після смерти Сталіна поширився у Західній Европі. Однак цей еврокомунізм, покищо, стосовно КП СРСР віддзеркалює свого роду націоналкомунізм, не виявляючи солідарности в поборюванні російського соцімперіялізму. На тому відтинку заслуговує на особливу увагу КП Франції, яка все ще далі є проросійською, а КП Італії і КП Еспанії обстоюють політичний плюралізм та часто осуджують совєтський соцімперіялізм, але не відмежовуються від Москви. Також під оглядом застосування техніки здобування влади західньоєвропейські КП вибрали власний шлях до комунізму, не маючи жодних можливостей застосовувати терор проти переважаючої кількости протикомуністично наставленого населення.

Першою спробою комуністів зреволюціонізувати війну був 1919 р. Від того часу Московська централя комуністичного світу докладає всіх зусиль, щоб створити революційне положення у кожній країні поза СРСР, вмішуючись у внутрішні справи дослівно кожної держави, не шануючи суверенних прав націй, але неанґажуючи збройних сил СРСР для допомоги «революційним експериментам». У висліді щораз ширшого застосування такої техніки для здобуття влади, в міжнародньому комуністичному русі закріпилася «інтеґральна стратегія». Концепція Леніна полягала в тому, що «переможний пролетаріят» в одній країні був зобов'язаний допомагати здійсненню революції в інших країнах, не вагаючись навіть, на випадок потреби, застосувати збройну силу проти «експлуататорів». За життя Леніна збройні сили СРСР були ще заслабі, щоб зважитися на широкозакроєну революційну війну. Все ж таки вже в той час ЦК КП СРСР опрацював був такий плян «перманентних революцій». Цей плян знайшла німецька поліція під час арешту Радека в Берліні. В цьому проєкті заплянувано було здійснити загальну комуністичну офензиву в 1919 р. Ядром цього пляну було рішення перевести синхронізовану комуністичну офензиву — рівночасно повстання в Німеччині, похід Червоної армії на Польщу. Як відомо, цей плян провалився. Конкретні форми революційної техніки мав плян захоплення влади Беля Куном в Угорщині при допомозі командуючого ЧА в Україні Антонов-Овсієнка на наказ головнокомандуючого ЧА Вацетіса. Це вже була заплянована мілітарна операція, про яку згадує Антонов-Овсієнко в своїх споминах. (*Воспоминания о гражданской войне*, Москва, т. IV, стор. 330). Цю офензиву також не було здійснено. Таким чином заплянована Леніном перманентна революція на Заході закінчилася повним неуспіхом.

Друга світова війна, завдяки уступкам західніх альянтів, допомогла Сталінові здійснити техніку революційної війни. Червона армія допомогла компартіям Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії,

Болгарії і Східньої Німеччини здобути й закріпити комуністичну владу.

Отже, щойно тоді, коли неуспіхом закінчилася спроба «на багнетах» поширити комуністичну революцію на сумежні суверенні країни, більшовики вже більше не ризикували такою революційною війною, але вони не зрезигнували із своїх основних планів, удосконалюючи й модернізуючи боротьбу за здобуття влади в інших країнах при допомозі змінних застосувань техніки. Ішлося передусім про встановлення стратегії і тактики комуністичних повстань в некомуністичних країнах. Напр., Альфред Лянґе опрацював цілу стратегію докладної підготовки комуністичного повстання. А. Нойберґ в публікації «Шлях до перемоги» особливу увагу присвятив тактиці комуністичного повстання. Неможливо в рецензії обговорити стратегію і тактику комуністичних повстань у різних країнах Заходу, успіх яких є узалежнений від підготовки й вмілости їхнього переведення. У загальному, незважаючи на нелегальну підготовчу активність компартій у Польщі, Болгарії, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, в Югославії і Албанії, після закінчення 2-ої світової війни вони не були спроможні власними силами здобути владу у своїх країнах. Тільки завдяки Червоній Армії і органам НКВД згаданим компартіям пощастило здобути й закріпити комуністичну систему влади у своїх країнах. Брозу-Тітові вже під час війни багато допомогли особливо англійці (які відмовили будь-яку допомогу ген. Дражі Міхайловичу) здобути й закріпити комуністичний режим у Югославії. Комуністичні кадри в Польщі, Румунії, Болгарії, Чехословаччині і т. д. фактично терором закріпили тоталітарну систему влади, побудовану на партократії і номенклятурі, яка не визнає політичного плюралізму.

Абсолютним приматом стратегії і тактики комуністів є тривала офензива. Метою офензиви є втримати безперебійну динаміку активности в некомуністичних країнах, мобілізуючи робітників до повстання. А йдеться передусім про те, щоб змобілізувати якнайбільші маси до революційної активности. Все це, звичайно, починається від демонстрацій проти різних політичних рішень урядів суверенних держав, використовуючи при тому момент соціяльного положення (безробіття, злидні) людности. Таким чином комуністи ініціюють «революційну війну», яка своєю диспонуючою силою є спрямована проти всіх некомуністичних державних формацій, застосовуючи при цьому не-мілітарні і мілітарні засоби. Головним елементом такої підготовки є психологічна війна для втримування постійного напруження при рівночасному застосуванні терору (вбивства визначних діячів, противників комунізму), повітряного піратства і саботажів. Застосування збройного насильства в стратегії і тактиці боротьби комуністів за владу ніколи не було ставлене на першому місці. Звичайно такі методи або техніку вони примінювали під кінець революційної війни. Носієм збройного насильства і всіх не-мілітарних революційних акцій є комуністи, які своєю пропагандою і різними закликами до роззброєння, скерованими проти Заходу, докладають багато зусиль, щоб морально обезсилювати, нейтралізувати людність некомуністичних кра-

їн. Тому-то всі т. зв. «миролюбні» демонстрації і демонстрації проти озброєння різних пацифістів на Заході — це комуністична акція, спрямована на демобілізацію мас. У висліді такого стану — популяризація, напр., німецького гасла: «бессер рот альс тот» (краще бути червоним, ніж мертвим».

Рецензована нами книга — це глибокий, обоснований документами аналіз комуністичної техніки підготови й здійснення «пролетарських революцій» в некомуністичних країнах при всесторонній допомозі Східнього блюку на чолі з СРСР.

Документи світової революції «*Техніка влади*» — це книга, яку повинен простудіювати кожний, хто цікавиться інтегральною комуністичною революцією у глюбальних маштабах.

Ф. Кордуба
(Мюнхен)

Helmut Krausnik — Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*. Die Einsatztruppen der Sicherheitspolizei und SD 1938—1942. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1981, 687 p.

Праця складається з двох частин. Перша опрацьована Гельмутом Краусніком (Ударні частини від включення Австрії в III Райх до походу на Советський Союз) і друга Ганс-Гайнріхом Вільгельмом (Ударна група «А» Поліції безпеки і Служби безпеки [СД] 1941—42).

Гельмут Краусник в першу чергу користувався «Звітами про події в СССР» колишнього Відділу безпеки Райху в Берліні, які охоплювали звідомлення Ударних груп і команд, про їхні дії на окупованих теренах Советського Союзу, а зокрема про винищування жидів. До реалізації наміченого пляну долучився Ганс-Гайнріх Вільгельм, який 1974—75 написав для Мюнхенського університету дисертацію «Ударна група «А» Поліції і Служби безпеки 1941—42». На базі цих двох досліджень опрацьовано тепер збірний том, який складається з двох частин.

У першій частині з'ясовано постання Ударних груп і їх розвиток аж до війни з СССР. Вона дає загальний погляд на дії на окупованих теренах, а зокрема на відношення Ударних груп до Головного командування Вермахту. На думку автора, без відповідних поступок Командування Армії, Групи поліції безпеки не могли б здійснювати своїх завдань. Ганс-Гайнріх Вільгельм дає у своїй частині докладну схему організаційної структури, дії і звітування ударних груп «А» поліції безпеки і СД, а також акції цієї групи в загальних рямцях нацистської окупаційної політики і співпраці з різними урядовими чинниками. Г. Краусник доходить до висновку, що лише спільні ідеологічно-психологічні міркування довели до того, що не лише Вермахт, але й велика частина німецького народу стали частково поблажливими у відношенні до злочинів гітлерівського режиму.

Праця обох авторів змальовує ясну картину дій Ударних груп і їхнє значення як інструменту світоглядової війни можновладців гітлерівської Німеччини. Першим етапом слід уважати німецько-поль-

ську війну у вересні 1939 р. та перші місяці окупації польських теренів (стор. 32—106). Формально усі поліційні частини підлягали командуванню армії, а фактично діяли незалежно, часто всупереч наказам армії, на підставі напрямних чи доручень Гітлера—Гіммлера—Гайдріха.

Після всебічної підготовки в 1940—41 рр. (стор. 102—105) розпочато «операцію Барбаросса» — війну з совєтами (22. 6. 1941 р.). Чотири ударні групи з 3—4 окремими командами приділено до відповідних армійських груп (стор. 145): Першу ударну групу «А» для балтійських теренів, другу «Б» для Білорусії, третю «Ц» для північної та центральної України і четверту «Д» для Бесарабії, південної України, Криму і Кавказу.

Згідно із загальним пляном Гітлера шеф персонального відділу головного бюро СС бріґадефюрер Штрекенбах видав 17. 10. 1942 розпорядження, в якому сказано, що «здобутий на сході простір може стати німецьким тереном поселення лише тоді, коли з нього усунуться всі негативні сили чужого населення, яке там живе, а терен буде відповідно забезпечений» (стор. 152).

Гітлер виключив творення самостійних держав на сході. Щодо України він заявив: «Якщо не йшлося б про психологічний ефект, я холоднокровно міг би сказати: ми створимо зовсім незалежну Україну, проте пізніше нічого не зробити». Згодом він заявив: «Я не можу робити жодних майбутніх плянів, на яких були б побудовані незалежні, автономні держави» (стор. 154).

Щодо церковної політики, яку Гайдріх з'ясував керівникам ударних груп 17. 6. 1941, — вона зводилась до наступних моментів: не посилювати й не улегшувати праці православної чи католицької церков на зайнятих теренах: «Заборонено пожвавлювати працю церков будь-яких віровизнань, а діяльність католицької чи уніятської церкви треба цілковито унеможливити» (стор. 155, прим. 250).

Згідно з напрямними Гайдріха від 2. 7. 1941 р. для вищих ешельонів СС і поліційних керівників — на Сході треба було винищувати всіх комуністичних діячів і функціонерів, жидів і радикальні елементи (пропаґандистів, скритовбивців, саботажників, підбурювачів тощо). Це довело до безпощадного винищування зокрема жидів. На деяких (головно — північних теренах) керівники груп і команд намагалися притягнути до протижидівських акцій місцеві елементи. Як зазначає автор, 29 або 30 червня 1941 р. командуючий 17 армією ген. К. Г. Штюлпнаґель використав у Львові для такої акції протижидівські і протикомуністично настроєні елементи серед польського населення (стор. 167).

У другій частині праці Ганс-Гайнріх Вільгельм дає на стор 284—616 детальну студію діяльности ударної групи «А» в 1941—42 рр., зокрема винищування жидів. З-поміж різних акцій згадаємо страту 29 і 30 вересня в Бабиному Яру, в Києві, 33 771 жида. Бабин Яр став символом злочинів ударних груп СД.

За загальним підрахунком автора (стор. 618—636) майже половину жидівського населення. яке перебувало влітку 1941 р. на терені совєт-

ської займанщини, себто 2,2 мільйони знищено до весни 1942, при чому одна третина впала жертвою масових розстрілів, що їх проводили ударні групи.

Наприкінці праці подано короткі біографії СС-івських діячів групи «А» (стор. 639—643), джерела (стор. 649—654), список друкованих праць, використаних у монографії (стор. 655—665) та інші дані.

Обидва автори вклали багато часу і труду в свої дослідження та зібрали багатющий матеріял. В загальному вони досягли своєї мети і дали широку картину, як на практиці виглядала реалізація пляпів Гітлера. Україні тут присвячено в загальному мало місця, вона лишилася на периферії зацікавлення авторів. Але все ж таки з праці виходить, що німці на Україні в загальному не користувалися місцевим населенням при ліквідації жидів.

На деякі питання автори не знайшли вичерпної відповіді. На нашу думку, не можна перекидати повної відповідальности за жорстокості гітлерівського режиму на ввесь німецький народ чи його збройні сили (Вермахт), що мусіли вести війну, в успішність якої командування армії не вірило. Все ж автори виявили, що чимало осіб найвищого складу Армії співпрацювало з керівниками деяких ударних груп і команд у їхніх садистичних операціях. З другого боку вони ствердили відважний і рішучий опір і засудження цього варварства деякими чільними командирами, що відкидали гітлерівський терор і нехтування основними принципами військової чести та людської гідности. В умовах тоталітарного режиму і терору не легко було командуванню збройними силами зберегти свою незалежність і непохитно йти шляхом чести і гідности. Це стосується також всього німецького народу і до цього висновку дійшли організатори Нюрнберзького процесу над воєнними злочинцями.

У той час, коли Гітлер хотів знищити провідну верству поляків, здавити політичні аспірації українців, білорусів, чехів та ін., він вирішив знищити жидів у цілості як нарід. Ось чому в першу чергу жиди понесли важкі жертви з рук гітлерівських опричників. У переважаючій більшості це були безборонні жінки, діти та чоловіки похилого віку, бо мужчини в силі віку, заанґажовані в політичній діяльности тоталітарного совєтського режиму, в його партійній чи адміністративній праці, у війську на становищах політруків і комісарів, у НКВД чи слідчих органах, відійшли разом з Червоною Армією. Проте, гітлерівська пропаґанда, ідентифікуючи «жидівство з большевизмом», заграваля на почуваннях населення окупаційних територій, що пережило страхіття від большевицького терору, а інколи, під примусом німців, брало участь у протижидівських «відплатних акціях». На жаль, автори праці не врахували цього в своїй аналізі.

Врешті одне з основних питань, поставлене авторами, лишилося, на нашу думку, без відповіді: як може людина перетворитися в потвору, що вбиває тисячі безборонних людей, жінок і дітей без нервових потрясень. Адже це питання можна також поширити у відношенні до політичних провідників т. зв. християнського заходу, які наприкінці війни наказали своїм збройним силам безпощадно бом-

бити німецькі міста та вбивати і калічити сотні тисяч здебільшого жінок і дітей, старих та зовсім безборонних інвалідів, бо чоловіки в силі віку боролися на різних фронтах Европи.

Як можна виправдати знищення атомними бомбами сотні тисяч душ населення Гірошіми і Нагасакі (також в більшості жінок і дітей), тоді, коли Японія вже лежала на лопатках. Врешті, чи можна зрозуміти та виправдати фанатиків, що в якнайжорстокіший спосіб вбивали безборонних людей (жінок, дітей і стариків) в таборах палестинських переселенців Сабра і Шатіля, західний Бейрут, за що великою мірою несуть відповідальність ті, яких рідні і знайомі стали жертвою несамовитого нацистського терору. І саме це питання лишається до сьогодні без відповіді.

О. Винницький
(Монреаль)

In Memoriam

ПРОФЕСОР СИМОН НАРІЖНИЙ

(1898—1983)

З глибоким смутком повідомляємо про смерть бл. пам. Симона Наріжного. Покійний народився 30 січня 1898 року в Сокільці на Полтавщині. В наслідок подій на Україні виїхав на еміґрацію і поселився в Чехословаччині (околиця Праги і Прага), де закінчив студії в Українському Вільному Університеті (1927), був викладачем Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова (всесвітня історія середніх віків і новочасної історії), а від 1933 року доцентом, а опісля професором історії України в УВУ.

Від 1929 року проф. д-р С. Наріжний був секретарем Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі та працював у Музею Визвольної Боротьби України і був останнім директором його. Від 1951 року постійно перебував у Австралії.

Покійний був автором численних наукових праць з історії України, які друкувалися в «Працях Українського Історично-Філологічного Товариства», «Збірнику Українського Наукового Інституту в Америці», «Записках НТШ», «Науковому Збірнику УВПІ ім. М. Драгоманова», «Книголюбі», «Тризубі», «Наукових Збірниках УВУ», «Нашій Культурі» тощо. Окремо вийшли: «Ярослав Ґоль» і основна праця «Українська еміґрація». Культурна праця української еміґрації між двома світовими війнами, частина I, Прага 1942, стор. 372+CCXXXII.

У сферу зацікавлень проф. д-ра С. Наріжного входили Виговський та його доба, судівництво на Запоріжжі, українсько-московські зносини в другій пол. XVII стол. та дослідження наукової діяльности на Україні й поза її межами, якщо їх проводили українці («Полтавський університет», Париж 1930; «Одеське товариство історії і старовини», 1941; «Харківське історично-філологічне товариство», 1944). До цієї ділянки належить також велика праця покійного «Історичне товариство Нестора Літописця в Києві», яку надруковано в «Українському Історику», 1975, ч. 1—2, 3—4, 1976, ч. 1—4 (45—52).

На превеликий жаль в Австралії не було відповідних умов для продовження наукової праці і останніми часами бл. пам. С. П. Наріжний науково не працював. Він помер у Сіднеї 23 липня 1983. Вічна Йому Пам'ять!

Управа У.І.Т.

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО

КОНФЕРЕНЦІЇ, З'ЇЗДИ, ДОПОВІДІ

Наукова конференція У.І.Т. в Торонті

В днях 16 і 17 квітня в приміщенні Інституту ім. св. Володимира відбулася наукова конференція УІТ, присвячена актуальним проблемам української національної історіографії. Конференція відбулася з нагоди відзначення 20-тилітньої появи «Українського Історика», єдиного українського історичного журналу на Заході і офіціозу Українського Історичного Товариства.

Першою сесією конференції проводив проф. Любомир Винар, голова Товариства, а доповіді виголосили: д-р Олександер Домбровський (Нью-Йорк) «Рання історія Руси-України на сучасному етапі дослідів»; д-р Марко Антонович (Монтреаль) «Спотворення української історії 19 ст. в УРСР»; проф. Михайло Пап (Клівленд) «Помилкова концепція історії України і СССР в американській науці»; проф. Теодор Мацьків (Акрон) «Українсько-жидівські взаємовідносини з історичної перспективи». Після доповідей відбулася цікава дискусія, в якій заторкнено різні питання з української історіографії.

На другий день в неділю відбулася зустріч УІТ з громадянством Торонта, під час якої д-р Любомир Винар виголосив доповідь на тему «Сучасний стан української історичної науки та завдання „Українського Історика"». Після живої дискусії відбулася ліцитація картин, що їх подарували українські мистці на Видавничий Фонд «Українського Історика». Господарем конференції було Представництво «Українського Історика» на Онтаріо, яке очолює мґр. Карпо Микитчук. Йому належиться признання і щира подяка Управи УІТ за вдалу підготову конференції, яку відвідало біля 150 жителів Торонта. У 1984 році вирішено в Торонті відбути Другу Наукову Конференцію УІТ, присвячену 50-тиліттю смерти Михайла Грушевського. Про відбуту конференцію подрібніші матеріяли подано в таких виданнях: «Актуальність історичної думки», *Новий шлях*, ч. 16 (16 квітня) 1983; «В Торонто відбулася наукова конференція УІТ», *Свобода*, ч. 82 (3 травня) 1983; Ол. Домбровський, «Зустріч УІТ з українською громадою Торонта», *Америка*, 19 травня 1983.

Історична конференція в Іллінойському Університеті

В Іллінойському університеті в Урбані відбулася чотириденна наукова конференція п. н. «Історія України: цьогочасні досліди і перспективи». Головним організатором конференції був проф. Дмитро Штогрин, член УІТ, а в програмову комісію входили такі професори (в поазбучному порядку): Любомир Винар, Степан Горак, Джан Решетар і Дмитро Штогрин. Під час конференції виголошено або відчитано понад 60 доповідей, а участь в конференції взяло 86 зареєстрованих учасників. Треба згадати, що це вже друга з черги українознавча конференція на згаданому університеті, підготовлена Дм. Штогрином (перша відбулася 1982 року і була присвячена українській літературі).

З членів УІТ виголосили доповіді: Марта Богачевська-Хомяк «Джерела до студіювання жіночого руху в Україні», Юрій Книш «Деякі проблеми в реконструкції IX століття української і східньоевропейської історії Омеляном Пріцаком», Олександер Домбровський «Нові гори-

зонти і контроверсії в теперішніх дослідах ранньої історії України», Валентин Мороз «Початок назви Україна у світлі українського національного фолкльору», Любомир Винар «Національна схема історії України з наголосом на козацьку добу: окремі проблеми», Орест Субтельний «Природа української козацької держави», Олександер Баран «Персія і українські козаки в 17 столітті», Олександер Малицький «Гуцули і їхня земля в німецькій історичній літературі і довідкових джерелах», Теодор Б. Цюцюра «Українська комуністична альтернатива для УССР в 1923 році», Ігор Каменецький «Німецькі відношення до української державности в Першій і Другій Світових війнах», Тарас Гунчак «Українці і німці: проблема коляборації», Дм. Штогрин «Бібліотечні фонди для дослідів історії України», Андрій Турчин і Василь Верига — ця сама тема, Петро Воробій «Демографічні втрати України і українців в УССР», Василь Верига «Голод в Східній Европі в 1921—23 роках і протизаходи советського уряду», Ст. М. Горак «Нео-панславізм і українське питання», Теодор Мацьків «Інтерпретації української історії». Треба підкреслити, що конференція в Іллінойському університеті мала характер міжнародньої історичної конференції, в якій брали участь — побіч українських науковців — американські, канадські і европейські дослідники. Хоча конференція до певної міри була переладована доповідями в паралельних сесіях — проте вона пройшла успішно. Віримо, що проф. Дм. Штогринові пощастить створити в Іллінойському університеті поважний українознавчий дослідний центр. У цьому напрямі вже зроблено поважний початок. Подрібні інформації про конференцію видруковано в таких виданнях: Ол. Сидоренко «Конференція в Іллінойському університеті», *Українські Вісті*, ч. 29 (17 липня) 1983, М. Ч. «Наукова конференція з української історії...», *Америка*, ч. 114 (18 червня) 1983, «Відбулася конференція історії України в Іллінойському університеті», «*Свобода*, ч. 126 (7 липня) 1983.

Конференція про російський імперіялізм

В суботу 25 червня 1983 р. відбулася в університеті Джан Каррол наукова конференція на рямкову тему: «Російський імперіялізм: колишній, теперішній і майбутній». Конференцію спонзорували Інститут для совєтських і східньоевропейських студій при університеті Джан Каррол, Українське Історичне Товариство і Світовий Конґрес Вільних Українців. Відповідальний за програму був директор Інституту проф. Михайло Пап, який також проводив конференцією. Доповіді виголосили: д-р Денніс Дж. Донн (Стейтовий університет Тексасу) н. т. «Американська політика відносно російського імперіялізму», д-р Роман Шпорлюк (Мишиґенський університет) «Російські колоніяльні практики в Україні і Білорусі», д-р Любомир Винар (Кентський стейтовий університет) «Російський імперіялізм і колоніялізм в совєтській історіографії», д-р Олег Зінам (університет Синсинеті) «Російські колоніяльні практики у Вірменії, Грузії і Азербайджані», д-р Августин Ідзеліс «Російські колоніяльні практики в Балтицьких країнах». Доповіді з конференції появляться друком. Учасників конференції біля 150 людей. Треба зазначити, що завдяки стараннням проф. М. Папа, директора Інституту, а також члена Управи УІТ, в Джан Каррол університеті щороку відбувається декілька наукових конференцій, присвячених Східній Европі і міжнародним взаєминам.

Академічний вечір «Українського Історика» на УВУ

Ректорат Українського Вільного Університету в Мюнхені влашту-

вав 21 жовтня 1983 р. академічний вечір з доповіддю голови УІТ д-ра Любомира Винара н. т. «Сучасний стан української історичної науки і завдання українських істориків (з нагоди 20-тиліття «Українського Історика»). Вечір відкрив і ним керував ректор УВУ проф. д-р Володимир Янів, який представив доповідача, як основника і редактора «Українського Історика», професора історії України на УВУ і президента асоціяції Українських Університетських Професорів. Доповідач проаналізував стан української історіографії в совєтській Україні і на Заході і з'ясував початки і діяльність УІТ і «Українського Історика». Найбільш загрозливим явищем в совєтській Україні, — на думку д-ра Л. Винара, — є теперішня концепція про т. зв. «нову історичну спільноту — совєтський народ», яка має органічний зв'язок із схемою дореволюційної російської історіографії про «общерусский народ» і «загальноросійську історію», що не узгляднювала національної історії України і Білорусі. Доповідач докладніше обговорив різні важливі проєкти, які реалізує УІТ, і підкреслив значення «Українського Історика», як єдиного журналу української національної історіографії. Треба також згадати, що УВУ улаштував виставку видань УІТ, а доповідь записано на мегнетофон радіо «Свобода» й вона була передана в Україну. Докладніше про цей академічний вечір подано в таких часописах: «В УВУ відзначено 20-тиліття «Українського Історика» (1963—1983); *Свобода,* ч. 215 (18 листопада) 1983, *Америка,* ч. 187 (10-11 листопада) 1983, *Українські Вісті,* ч. 47 (4 грудня) 1983.

Перша наукова конференція про українських «ДП»-біженців після Другої Світової Війни

Заходом Канадського Інституту Українських Студій, Багато-Культурного Історичного Товариства Онтарійо і при співпраці катедри українських студій Торонтського Університету, в днях 3—6 листопада в приміщеннях Торонтського університету відбулася наукова конференція, присвячена проблематиці українських біженців і українських «ДП», що перебували в таборах після Другої Світової Війни. Програмовий комітет конференції очолював проф. В. Ісаїв з Торонтонського університету і член УІТ. З членів УІТ виголосили доповіді: Орест Субтельний «Історичне підложжя українського досвіду ДП»; Ігор Стебельський «Міґрація українського населення після 2-ої Світової Війни»; Теодор Цюцюра «Репрезентаційні намагання: структура і люди»; Василь Маркусь «Політичні партії»; Любомир Винар «Українська наука в екзилю: ДП-період, 1945—1952»; Р. Ільницький «Характеристика ДП преси»; Олександер Баран «Католицька Церква»; Богдан Боцюрків «Православна Церква»; Всеволод Ісаїв «Спільнота, кляса і соціяльна мобільність, як динамічні фактори в побуті ДП»; Ігор Зелик «ДП табір, як соціяльна система»; Марта Богачевська-Хомяк «Жіночий рух в таборах». Разом виголошено біля 40 наукових доповідей, які будуть опубліковані в окремому збірнику. В конференції брали участь українські, канадські і американські науковці, які вивчають окремі питання життя і діяльности українських біженців — т. зв. «ДП». — після Другої Світової Війни. Проф. Робертові Ф. Гарному, президентові вищезгаданого Онтарійського історичного товариства, і проф. В. Ісаїву належить повне признання за підготову і переведення цеї вдалої конференції.

Відзначення 20-тиліття «Українського Історика» в Нью-Йорку

Заходами Літературно-мистецького клюбу в Нью-Йорку і Українського Історичного Товариства відбулася 4 листопада 1983 р. доповідь

наукового секретаря УІТ, д-ра О. Домбровського, н. т. «Український Історик в роках 1963—1983 на тлі сучасного стану української історичної науки». Доповідач нав'язав сучасний стан української історіографії до доби М. Грушевського і подав коротку аналізу розвитку окремих етапів української історичної науки в Україні і на Заході. Головну увагу д-р Домбровський зосередив над обговоренням розвитку «Українського Історика» і УІТ. Докладніші інформації подано в «До 20-ліття „Українського Історика"», *Свобода*, ч. 240 (17 грудня) 1983.

НОВІ КЛІТИНИ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Європейський Відділ УІТ

Дня 22 жовтня у приміщенні УВУ в Мюнхені відбулася зустріч прихильників УІТ з головою Товариства проф. Л. Винаром, який саме відбував наукову поїздку в Австрії і Німеччині і загостив до Мюнхену. Голова Товариства з'ясував присутнім діяльність УІТ, яке об'єднує істориків, дослідників допоміжних історичних наук і любителів української історії. Він запропонував створити товариство сприяння УІТ, яке допомогло б в праці істориків. Після цієї інформативної доповіді відбулася жвава дискусія і на пропозицію мґр. Мирослава Антохія вирішено створити Відділ УІТ, до якого належали б дослідники і любителі історії. Присутні одобрили цю пропозицію і тоді приступлено до вибору управи Відділу УІТ. Головою обрано проф. д-ра Бориса Левицького, автора багатьох наукових праць в англійській, німецькій і українській мовах. Заступником голови став мґр. Мирослав Антохій, викладач української літератури на Мюнхенському університеті; секретарем обрано Аріяну Війтенко-Дубицьку, працівничку в бібліотеці УВУ, а скарбником став Ф. Кордуба, директор друкарні «Льогос», де друкується «Український Історик». Ореста Власова вибрано на вільного члена Управи. Контрольну Комісію очолив д-р Володимир Маруняк, викладач і головний секретар УВУ, а членами стали о. архипресвітер Палладій Дубицький і проф. д-р Всеволод Кармазин-Каковський.

Європейський Відділ УІТ плянує нав'язати співпрацю з різними науковими установами, а в першу чергу причинитися до популяризації УІТ на Європейському континенті. Треба згадати, що першу клітину УІТ в Мюнхені організувала проф. д-р Наталія Полонська-Василенко ще в 1965-66 роках.

Товариство Прихильників УІТ в Торонто

В четвер 1 грудня 1983 р. відбулася в Торонті в приміщенні Інституту св. Володимира зустріч прихильників «Українського Історика» і УІТ. Голова Товариства д-р Любомир Винар поділився з присутніми своїми думками про значення «Українського Історика», як єдиного журналу української національної історіографії і про завдання УІТ. Присутні схвалили оснування Товариства Прихильників УІТ (Т.П. УІТ), якого головним завданням буде допомога в діяльності УІТ, зокрема на науково-видавничому відтинку. До Товариства можуть належати науковці і любителі історії, а також установи, які бажають матеріяльно і морально піддержати розбудову «Українського Історика». На голову Товариства обрано відомого українського підприємця і доживотного члена-фундатора «УІ» п. Ярослава Лаптуту. Заступником голови став член УІТ мґр Андрій Григорович, редактор відомого англомовного журналу «Форум». Секретарем обрано колекціонера і дослідника українїки п. Євгена Курдидика, а скарбником став мґр. К. Микитчук, член-фундатор «УІ» і

представник «Українського Історика» на Онтаріо. Вільним членом Управи вибрано п. Василя Шимка. До Контрольної Комісії ТП УІТ увійшли: інж. Михайло Хімчак і мґр. Іван Манастирський. Уважаємо, що торонтонські приятелі УІТ тривало відзначили 20-тиліття «Українського Історика», основуючи товариство, яке допоможе розбудувати наш журнал.

Управа УІТ складає щирі побажання успіхів Європейському Відділові УІТ і торонтонському Товариству Прихильників УІТ у їхній теперішній і майбутній діяльності.

НОВІ ЧЛЕНИ ТОВАРИСТВА

Цей список охоплює доживотних членів (членів-меценатів і членів-фундаторів), звичайних (дійсних) членів і членів-прихильників УІТ. Доживотна членська вкладка виносить 300 ам. дол., члени-меценати вплачують одноразово від 500 дол. вгору, члени-фундатори від 1000 дол. Річна членська вкладка для звичайних членів і членів-прихильників виносить 20 ам. дол. і включає передплату «Українського Історика».

Члени-фундатори: Панство Ольга, Христина і Ярослав Лаптути, — 1500 кан. дол., пані Марія Музичка (Кентон) — 1000 дол, митрофорний протоірей о. Ярослав Гайманович (Монтреаль) — 1000 кан. дол., Ольга Ворох (Торонто) — 1000 дол., Марія Кротюк (Денвер) — 700 дол., Українське Національне Об'єднання, Відділ в Ст. Боніфас — 500 дол., через п. В. Климківа (Фундація ім. Е. Василишина, Монтреаль) — 500 дол.

Доживотні члени (меценати): адвокат Петро Саварин — 39 дол. (раніше 300 дол.), Осип Бурачок (Нью-Йорк) — 300 дол.

Звичайні і члени-прихильники: проф. д-р Борис Левицький (Німеччина), д-р Володимир Маруняк (Німеччина), мґр. Мирослав Антохій (Німеччина), Аріяна Війтенко-Дубицька (Німеччина), Юрій Дубицький (Німеччина), о. архипресв. Палладій Дубицький (Німеччина), проф. д-р Всеволод Кармазин-Каковський (Німеччина), Орест Власов (Німеччина), Микола Павлів (ЗДА), інж. Микола Плавюк (ЗДА), Лідія Стебельська (ЗДА), д-р Ігор Луговий (ЗДА), Яків Ємець (ЗДА), В. Тимошенко (ЗДА), д-р В. Соколовський (ЗДА), А. Баранецький (ЗДА), Петро Теплицький (ЗДА), Богдан Матіяшек (ЗДА), Дмитро Гулей (ЗДА), Е. Бойчук (ЗДА), Микола Павлів (ЗДА), мґр, Микола Дупляк (ЗДА), Евген Кравчук (ЗДА), Петро Довгий (Канада), Дмитро Купяк (Канада), мґр. Іван Манастирський (Канада), Наталія Медвідська (Канада), мґр. Е. Мастикаш (Канада), П. А. Остапович (Канада), Галина Пісецька (Канада), Адам Бабич (Канада), Ігор Клюфас (Канада).

ВИРІВНЯННЯ ПЕРЕДПЛАТИ «УІ» І ЧЛЕНСЬКИХ ВКЛАДОК

Науково-видавнича діяльність УІТ базується майже виключно на членських вкладках, що включають передплату «УІ», і добровільних датках наших приятелів. Товариство не розпоряджає відповідним адміністративним апаратом, щоб декілька разів на рік пригадувати про залеглість наших предеплатників, з яких деякі ще не вплатили передплати за 1982 і 1983 роки. Це безпосередньо спричинює сповільнення нашої видавничої діяльности. Цією дорогою звертаємося до членів і передплатників «УІ» *якнайшвидше* вирівняти передплату за 1983 рік і заплатити членську вкладку за 1984 рік. *Крім того кожного члена просимо приєднати бодай одного* нового передплатника і, якщо можливо, одного мецената журналу. Це буде найкраще і тривале відзначення «Українського Історика», який саме вступає в трете десятиліття служби історичній науці і українському народові. Жертводавцями і меценатами можуть також стати установи,

які розуміють вагу незалежного історичного досліду і борються за історичну правду України. Просимо допомогти нам в праці і поширювати «Український Історик» серед Ваших знайомих. Це причиниться до росту нашого журналу.

НАУКОВИЙ КОНКУРС УІТ

Управа Українського Історичного Товариства проголошує другий конкурс з царини історії України. Фундатором конкурсу є Український Літературний Фонд ім. Івана Франка в Чікаґо. Жюрі УІТ, яке очолює проф. Любомир Винар, відповідає за вибрання найкращих історичних творів, які появилися в друку або були переслані в рукописі за роки 1983 до 1984 включно. До розпорядимости стоять дві нагороди: перша у висоті 1000 дол. і друга у висоті 500 дол.

Темою конкурсової праці (монографії) може бути окремий період української історії від 15 до 20 стол. включно; праці, присвячені найвидатнішому українському історикові Михайлові Грушевському, якого 50-тиліття смерти відзначуємо в 1984 році, а також праці, присвячені схемі і термінології історії України. Праця може бути написана або видрукована українською або англійською мовами. Наукове жюрі у складі трьох осіб (два інші члени будуть подані пізніше), провівши оцінку надісланих праць, признає, згідно з вимогою, першу і другу нагороду.

Монографію слід надсилати в трьох машинописних примірниках або трьох видрукованих примірниках (рекомендованою поштою) на адресу:

Ukrainian Historical Association
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, U.S.A.

Праці, надіслані в одному примірнику, не будуть розглядатися, як теж праці, які не відповідають вимогам конкурсу. Реченець конкурсу — 31 грудня 1984 р.

1984 — РІК М. ГРУШЕВСЬКОГО (1866—1934—1984)

У 1984 році відзначаємо 50-тиліття смерти академіка Михайла Грушевського, найвизначнішого українського історика, творця національної схеми історії України й одного з найвидатніших діячів українського національно-державного відродження у 20-му столітті.

Українське Історичне Товариство проголосило 1984 рік — роком Михайла Грушевського і дало ініціятиву до гідного відзначення життя і творчости Великого Сина української нації (гляди: «Звернення Українського Історичного Товариства з приводу 50-тиліття смерти Михайла Грушевського», *Свобода*, 25. XI. 1983). Це проголошення було видрукуване майже в усій українській пресі). Подібну ініціятиву виявило УІТ у 1966 році, коли відзначено 100-ліття з дня народження Михайла Сергійовича. Наше Товариство і журнал поклали тверді основи під «Грушевськознавство» — важливу і нову ділянку українознавчих студій. Також Наукова Рада СКВУ у своїй резолюції (гляди Наукова Рада СКВУ, стор. 199) повністю підтримала ініціятиву УІТ.

Крім запланованих конференцій в Америці і Канаді (в Нью-Йорку конференція підготовляється спільно з УВАН), УІТ вирішило в 1984 р. видати деякі праці М. Грушевського і праці про нього. Саме тому створено окремий *Видавничий Фонд М. Грушевського* і при його допомозі, як віримо, наші пляни будуть зреалізовані. Саме тому звертаємося до всіх членів УІТ і читачів «УІ», *щоб одноразово* зложили добровільний даток на видання, присвячені пам'яті *нашого історика*. Добрий початок зробила Пані Добродійка Дарія Витанович, вдова по дійсному члені УІТ бл. п. Іллі Витановичу, яка для відзначення десятиліття Його смерти зложила *даток у сумі 100 дол.*, мовляв, «В його пам'ять складаю для „Українського Істори-

ка", який був так близький йому, даток на Видавничий Фонд М. Грушевського» (лист від пані Д. Витанович до голови УІТ). Беручи до уваги, що пані Д. Витанович проживає на скромній пенсії, уважаємо, *що її пожертва має велике значення і може стати прикладом для нас усіх.* І саме тому віримо, що УІТ зреалізує заплянованні видання.

У пляні УІТ є видання таких праць: 1) Бібліографії праць М. Грушевського з відповідним впровадженням, 2) Статтей М. Грушевського з київської «України», яку він редагував і які є присвячені діячам українського відродження і українським історикам, 3) Вибірку публіцистичних статтей М. Грушевського, які є важливі для пізнання його світогляду, 4) Ювілейний збірник (окремі два випуски Українського Історика), присвячені М. Грушевському, 5) Передрук важливіших статтей і джерельних матеріялів про М. Грушевського, які друкувалися в українських і чужомовних наукових виданнях. Не підлягає сумніву, що видання заплянованих видань вимагає якнайбільшої допомоги усіх членів УІТ і передплатників «УІ». Тому ще раз просимо усіх наших приятелів прийти з допомогою.

Добровільні датки просимо висилати на таку адресу:

M. Hrushevsky's Publication Fund
Ukrainian Historical Assoc.
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, U.S.A.

ВИДАВНИЧІ ПРОЄКТИ УІТ

Крім вищезгаданих видань у зв'язку із відзначенням 50-тиліття М. Грушевського, УІТ вирішило приступити до опрацювання пляну видання академічної англомовної історії України. Це буде збірна праця видатних українських і неукраїнських дослідників, базована на національній схемі історії України. В короткому часі подамо подібніші відомості про цей важливий проєкт УІТ. Також у стадії переговорів з Асоціяцією Українських Університетських Професорів знаходиться проєкт видання критичного обговорення американських і взагалі західніх університетських підручників історії Східньої Европи, в яких історія України насвітлена необ'єктивно і тенденційно. Вже пора такий важливий проєкт зреалізувати. Про інші заплановані видання, які тепер розглядаються Управою Товариства, повідомимо наших членів пізніше.

ВИДАВНИЧИЙ ФОНД УІТ

Дальша видавнича діяльність УІТ і розбудова «Українського Історика» залежить безпосередньо від допомоги наших членів і передплатників, випробуваних приятелів нашого Товариства. Вони — дійсні будівничі української історичної науки. Управа УІТ вдячна усім жертводавцям за їхню допомогу.

Пожертви членів-фундаторів і меценатів: *гляди* «Нові члени Товариства», стор. 195.

Видавничий Фонд М. Грушевського:

Дарія Витанович — 100 дол., Г. Свободяник (Вітбі, Онт.) — 100 дол., Любомир Винар (Кент) — 100 дол., Роман Домбчевський (ЗДА) — 10 д.

Загальний Видавничий Фонд УІТ:

Д-р Петро Пшик 160 дол. (фундатор «УІ»); Оксана і Ярослав Соколики (Торонто) 200; Марія і Мирон Ковальські (Торонто) 220; Іван Головчук (Вілловдел) 220; дол.

По 100 дол.: о. Б. Демчук (Роблін), М. Грабовський (Ісліґтон), Григорій Миняйлюк (Австралія), Ірена Козак (Торонто), Василь Шимко (Торонто), д-р Роман Лисяк (ЗДА, фундатор «УІ»), д-р М. Біда (Чікаґо), В. Тимошенко (Стетфорт), Д. Гулей (Вестон) 80, д-р С. Ґамула (ЗДА) 70, Д. Яремчук (Вінніпеґ) замість квітів на могили св. п. О. Судчак-Роговської, архиепископа Миколая Дебрина, проф. Ю. Марчука — 66 дол.,

Споживча кооператива (Судбури) 75, І. Дувало 67.50, Т. А. Остапович 60 дол.

По 50 дол.: проф. Ігор Каменецький, д-р Е. Грабарчук, єпископ І. Прашко, А. Яремко, архиєпископ Марко, проф. Т. Цюцюра.

Інші пожертви: А. Господин 46, А. Данилюк 40, проф. Юрій Книш 38, мґр. О. Стовба 40 дол.

По 25 дол.: д-р В. Сірський, С. Ґеба, проф. Неоніла Головко, д-р Ю. Слюсарчук, Михайло Вербяний.

По 20 дол.: інж. В. Передерій, А. Романюк, М. Хомяк, Ю. Ганас, Осип Фіріщак, Ляриса Музичка, д-р Богдан Бородайко, д-р Ярослав Микулович, М. Лека 23 дол., Канцелярія митрополита Кир. Максима Германюка 24 дол.

По 10 дол.: проф. О. Малицький, о. Ф. Федуник, д-р В. Когутяк, Ю. Клименко, Любомир Гайда, Т. Кокорудз, д-р Л. Мостович, Станислава Дворян, д-р Іван Лобай, В. Клос, мґр. С. Воляник, П. Пясецький, А. Скоп, проф. Ю. Олійник, В. Надраґа, Д. Ходорович, Л. Луценко.

По 30 дол.: Архиєпископ Гундяк, проф. Е. Яким, інж. Ю. Крохмалюк, М. Іваницький, В. Тимошенко, М. Петренко 33 дол.

Інші пожертви: Л. Чайковська 19, мґр І. Монастирський 16, проф. С. Вожаківський 14, В. Сімянцев 17, О. Лист 14.50, Галина Бобиляк 16,

По 13 дол.: проф. В. Бойко, І. З. Чорнейко, С. Шологон.

По 11 дол.: М. Лехів, Й. Білоус, проф. Гліб Гаюк, Є. Вербянський, о. В. Іващук, А. Скоп, Марія Блох, д-р Б. Роздільський 9 дол.

По 8 дол.: А. Горохович, Хр. Болюбаш, д-р Й. Бойко, О. Семотюк, І. Шкільник, І. Тимошенко, Б. Синишин, Л. Р. Городник, п-і Д. Бродгед, А. Івахнюк, Ю. Кодак, д-р П. Мельник, М. Янчура, М. Ткачук, Алекс Воскобійник.

По 6 дол.: д-р В. Коваль, Т-во «Просвіта» (Вінніпеґ), С. Нечипорук, О. Морозевич, А. Дзерзик, д-р І. Заплатинський, д-р П. Пундій, О. Харамбура, д-р М. Іваницький, Іван Лобай, інж. В. Вінович, А. Стецюк, Іван Дурбак.

По 5 дол.: В. Пласконіс, З. Матла, д-р В. Ящун, Роман Швед, Валентина Забіяка, д-р А. Турчин.

По 3 дол.: Т. Ординець, С. Павлюк, В. Вацик, А. Грицина, Ю. Лихач, д-р М. Небелюк, д-р П. Біланюк, пані С. Барабаш, В. Бродович, Д. Савка, Р. Піч, Я. Кіт, Л. Щур, О. Рогатин, о. В. Вінявський, Віра Левицька, Анна Білинська.

Управа УІТ почувається до милого обв'язку зложити найсердечнішу подяку Управі і членам Філії УНО у С. Катеринс, які вирішили щорічно *пересилати по 500 кан. дол. на Видавничий Фонд «Українського Історика».* Ця установа може стати прикладом для інших організацій і підприємств, які могли б щорічно призначити відповідний даток на Видавничий Фонд УІТ і цим самим причинитися до створення тривалої матеріяльної бази для «Українського Історика» і інших публікацій УІТ.

Управа УІТ складає щиру подяку Науковій Фундації Університетських Професорів (директор фундації проф. М. Мельник) за уділення дотації у сумі 500 дол. на видання праці проф. Т. Мацькова про Мазепу. Також щиро дякуємо Фундації ім. Е. Василишина у Монтреалю за уділення дотації в сумі 500 кан. дол. на Видавничий Фонд УІТ.

Усім жертводавцям на Видавничий Фонд належиться щира подяка за допомогу в розгорненні науково-видавничої діяльности нашого Товариства. Ми віримо, що в 1984 році приятелі «УІ» і УІТ прийдуть нам з дальшою допомогою.

НАУКОВА РАДА СВІТОВОГО КОНҐРЕСУ ВІЛЬНИХ УКРАЇНЦІВ (НР СКВУ)

У рямках IV Конґресу СКВУ в Торонті відбулися загальні збори Наукової Ради СКВУ (2. XII. 1983). Нагадаємо, що Наукова Рада постала під час Третього Конґресу СКВУ в листопаді 1978 року з двома головними завданнями:

1. Репрезентувати українські наукові й науково-навчальні установи у вільному світі на загальному світовому і українському наукових форумах і сприяти координації діяльности наукових установ шляхом влаштування відповідних з'їздів, конференцій, а також спільних публікацій.

2. Протидіяти нищенню і русифікації окупантом українських земель, науки і української культури в Україні і поза нею та допомагати в розвитку української науки у вільному світі.

Д-р Ярослав Падох, уступаючий голова НР СКВУ, зложив звіт із своєї діяльности, який був прийнятий учасниками зборів. На внесок Номінаційної Комісії Загальні Збори одноголосно вибрали Президію і членів Наукової Ради в такому складі: голова — *д-р Любомир Винар*, Голова Українського Історичного Товариства і Президент Асоціяції Українських Університетських Професорів; заступник голови — *д-р Василь Омельченко*, генеральний секретар УВАН в Америці; секретар — *д-р Осип Мартинюк*, секретар Асоціяції Українських Університетських Професорів. Члени НР: *д-р Михайло Марунчак*, президент УВАН в Канаді, *д-р Михайло Пап*, дійсний член НТШ і УІТ, директор Інституту советознавчих і східньоевропейських студій при Джан Керрол університеті, *д-р Наталія Пазуняк*, член Асоціяції Університетських Професорів, *д-р Олег Підгайний*, член Інституту ім. Симона Петлюри, *д-р Ярослав Падох*, президент НТШ в Америці, *д-р Богдан Стебельський*, президент НТШ в Канаді, *д-р Дмитро Штогрин*, голова Українського Бібліотечного Товариства в Америці, д. член НТШ.

Новообраний Голова проф. Л. Винар підкреслив потенціяльну питому вагу Наукової Ради СКВУ, як репрезентанта українського наукового життя у вільному світі й велике значення діяльности українських незалежних наукових установ. Президія НР СКВУ плянує виготовити відповідний проект-плян діяльности Ради і координації праці між українськими науковими установами. Шкода, що під час IV конґресу СКВУ попередня Президія НР не підготувала окремої наукової сесії. Наукова Рада СКВУ ухвалила цілий ряд резолюцій, з яких деякі друкуємо в журналі з надією, що повний текст резолюцій НР видрукуємо пізніше.

З РЕЗОЛЮЦІЙ НАУКОВОЇ РАДИ СКВУ

Відзначення праці проф. д-ра Олександра Оглоблина

Наукова Рада СКВУ вітає Достойного проф. д-ра Олександра Оглоблина, Почесного Голову Українського Історичного Товариства, б.

Президента Української Вільної Академії Наук в Америці, Почесного члена Наукового Товариства ім. Шевченка, професора Українського Вільного Університету, одного з найвизначніших сучасних українських істориків і видатного будівничого українського наукового життя.

З нагоди 85-тиліття життя проф. О. Оглоблина Наукова Рада СКВУ бажає відзначити непроминальні заслуги Ювілята для розвитку української історіографії і розбудови наукового життя. Бажаємо Вам багато-багато років дальшої Вашої творчої праці, кріпкого здоров'я і довгого життя.

Відзначення 110-ліття НТШ

Наукова Рада СКВУ вітає Наукове Товариство ім. Шевченка з його 110-річчям, а Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці з його 35-річчям.

Відзначення 20-ліття «Українського Історика»

Наукова Рада СКВУ висловлює своє признання Українському Історичному Товариству за видання українського історичного журналу «Українського Історика», якого 20-літню появу відзначуємо в 1983 р.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ В РР. 1982—1983

Протягом дворічного періоду діяльність УВУ в Мюнхені зосереджувалася — як і в попередніх роках — на трьох основних секторах: навчально-дослідному, видавничому і на затісненню контактів з чужонаціональними європейськими університетами. Пожвавлення зв'язків з міжнародним науковим світом є консеквентним продовженням тієї лінії, що її здійснюється упродовж довголітнього ректорування проф. Володимира Янів.

Персональні зміни в складі керівних органів УВУ в рр. 1982—83 були незначні. Ректором УВУ переобрано в 1983 р. д-р В. Янів; функцію проректора й надалі сповнює проф. З. Соколюк. Деканом факультету права й суспільно-економічних та політичних наук обрано в 1982 р. проф. д-р Богдана Осадчука; деканом філософічного факультету є проф. Гр. Васькович. Педагогічний склад УВУ втримується на кругло 90-ох професорах і викладачах, з яких найбільший відсоток дають Сполучені Штати, Канада, Німеччина і Франція.

Навчальний процес проходить в традиційних формах літніх семестрів обох факультетів і спеціялізованих курсів. Про кількість студентів та учасників курсів і про характер курсів в рр. 1982—83 можна зорієнтуватися з наступного зіставлення:

	1982		1983	
	студ.	викл. годин	студ.	викл. годин
Літні семестри:				
а) філософічного факультету	13	299	14	311
б) факультету прав і сусп.-екон. наук	10	204	5	114
Високошкільні курси українознавства	13	26	4	48
Педагогічні курси	4	66	13	110
Схема «Шляхами батьків»*	11	45	22	99
Курси укр. мови для чужинців	4	57	3	44
Курси в Лондоні	12	174	9	120
Курс для провідників молодіж. орг-цій у Франції	—	—	23	65
Теологічний курс	—	—	9	37
Разом	67	881	102	1018

Важкою проблемою, з якою роками вже змагаються Сенат, Деканати і Професорська Рада УВУ — це справа студентів. Відчутне зменшення кількости студентів УВУ пов'язане з поширенням можливостей українознавчих студій на північноамериканському континенті (Гарвард, Торонто, Едмонтон) і вичерпання того контингенту старших студентів, що завершували студії на УВУ магістерськими і докторськими дипломами. Болюча нестача студентів висуває перед органами УВУ проблему реорганізації навчального процесу і його методів та визначення місця для УВУ в доосновно зміненій в порівнянню з довоєнними і повоєнними роками топографії науково-навчальних установ.

Протягом двох років завершили студії на УВУ докторатами 4 особи: Остап Винницький (тема дисертації: «Джерела енергії в СССР і причинок УРСР»), Валентин Мороз («Етнонім Україна на матеріялах дум й історичних пісень»), Валерій Скочко («Розвиток господарського регіону Південної України в рр. 1945—1970») і В. Д. Петроцці («Проблеми транзиції в режимах радянського типу та їх суспільствах у творах Дж. С. Мілла»). Магістерські дипломи здобули: Адвентина Животенко-Піянкоф і Мирослав Фіцак.

За заслуги в галузі розвитку укр. культури титулом почесного доктора УВУ наділено: В. У. Кроппа, І. Вальтера, Р. Е. Шульца, Ґ. Стоґа з індустрійно-господарських німецьких кіл, ректора австрійського університету в Інсбруку К. А. Андрее, Губертуса принца з Левенштайну і сенатора Канади Павла Юзика. Почесним сенатором УВУ іменовано мецената Йоста Гурлера.

---

* Відвідини Европи українськими студентами американських коледжів і університетів, пов'язані з викладовими лекціями в Мюнхені та в інших столичних містах.

Успішно продовжувано поглиблення контактів з чужинецьким науковим світом, що виявилося в 9 спільних наукових конференціях УВУ з іншими університетами:

в квітні 1982 з паризькою Сорбоною про Лесю Українку з участю проф. Мішеля Кадо і Ж. Мореля; виголошено 15 доповідей;

українсько-чеська конференція на тему «Україна і Чехословаччина» (липень 1982) з 12 доповідями (три доповіді — чехи);

з паризьким Національним Інститутом східних мов і цивілізацій (ІНАЛКО) з 25 доповідачами на тему «Національне і культурне відродження в Україні в 1917—1930 рр.» (листопад 1982);

два відчитові вечорі з Католицьким Інститутом в Парижі (січень 1982);

«Європейські вечорі» з університетом в Штуттґарті і Вільною Спілкою німецьких авторів (травень 1982, січень 1983);

аналогічний вечір з німецьким університетом в Гогенгайм і трьома німецькими літературно-науковими інституціями (лютий 1983);

симпозіюм з університетом Штуттґарт на тему «Європейська проблематика» (червень 1983).

Сюди слід також зарахувати виступи ректора УВУ на IV Конґресі екзильних літераторів і на «Європейських днях» німецької Паневропейської Унії в Майнці (жовтень 1983) і дві мистецькі виставки, влаштовані УВУ, з чисельною участю німців та інших національностей: виставка ікон Михайла Мороза в квітні 1983 і виставка образів і рисунків Ігоря Кордюка в травині 1983.

Висловом дальшого поглиблення зв'язків з німецьким світом були дві імпрези, влаштовані трьома інституціями, що входять до складу Дому Української Науки в Мюнхені, УВУ, НТШ і УТГІ:

Відзначення 20-річчя існування Дому Науки в грудні 1982 під протекторатом прем'єр-міністра Баварії Ф. Й. Штравса і виставка повоєнних видань трьох згаданих інституцій, що проходила в приміщеннях Баварської Державної Бібліотеки в днях 2—22 листопада 1983 під протекторатом міністра освіти Баварії Ганса Маєра.

Дворічна *видавнича діяльність* УВУ нараховує 14 назв (3095 сторінок 8°), з яких на окреме вирізнення заслуговують:

в серії *наукових збірників*

т. 10 «Збірник на пошану Володимира Янева» (1983, 1195 стор.);

в серії *монографій:*

німецькомовне видання М. Брайчевського „Anschluß oder Wiedervereinigung?“ (1982, 132 S.) й П. Біланюка „Studies in Eastern Christianity“ (1982, 211 p.) і п'ята мистецька монографія УВУ «Галина Мазепа» (1982, 192 стор.).

З *передруків:*

І. Желеховський і С. Недільський «Малоруско-німецький словар» (1982, 1126 стор.) і Д. Чижевський «Нариси з історії філософії на Україні» (1983, 186 стор.).

В серії „Ucrainica Diasporiana“ М. Василик «Українські поселення в Аргентіні» (1982, 147 стор.).

Окремо необхідно підкреслити появу першого видання французькою мовою про Лесю Українку „Actes du colloque Lessia Oukrainka" (Paris, 1982, 194 p.) як спільне видання Сорбони і УВУ.

Для заокруглення картини про діяльність УВУ треба згадати ще дві, на швидку руку підготовані, внутрішні університетські конференції-семінарі: «Ольга Кобилянська» (липень 1983) з 9 доповідями і «Україна в системі СССР» (серпень 1983) з 11 доповідями та 33 публічних рефератів для ширшої публіки в приміщеннях УВУ.

В загальному підсумку — роки 1982—1983 треба зарахувати до успішних років повоєнного існування УВУ.

В. М.

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США (УВАН)

Конференція дійсних членів

Дня 1 жовтня 1983 року відбулася в Нью-Йорку чергова конференція дійсних членів Академії. Проф. Юрій Шевельов, президент Академії, звітував за працю Управи УВАН протягом останніх чотирьох років. Він відзначив, що в 1983 році Академія має 81 дійсного члена і 59 членів-кореспондентів. Головним завданням УВАН є видавнича діяльність. Найважливіше видання — це «Анали» Академії, які появляються з деяким опізненням. На початку 1984 року появиться два томи «Джерел до новітньої історії України». Перший том складається з праць проф. Володимира Міяковського і його редагує д-р Марко Антонович, д. член УВАН і д. член УІТ. Другий том присвячений матеріялам до історії Української Народньої Республіки. Його редагує д-р Тарас Гунчак, д. член УІТ і д. член УВАН. Наступний том «Аналів» буде присвячений проблемам мовознавства.

Протягом останніх чотирьох років УВАН влаштувала 62 прилюдні доповіді і конференції. До нової Управи Академії обрано: Ю. Шевельов — президент; віце-президенти: Я. Білинський, О. Пріцак, М. Борецький; генеральний секретар — В. Омельченко, науковий секретар — О. Федишин. Члени Управи (в поазбучному порядку): О. Біланюк, М. Богачевська-Хомяк, Л. Винар, Т. Гунчак, Я. Гурський, О. Домбровський, Л. Дражевська, І. Коропецький, О. Несіна, Я. Пеленський, Р. Шпорлюк. Контрольну комісію очолив С. Процюк.

Заплянувані конференції

Управа УВАН прийняла запрошення УІТ відбути спільну конференцію, присвячену 50-тиліттю смерти Михайла Грушевського. Конференція має відбутися осінню 1984 року і правдоподібно до її спонзорства долучаться інші наукові установи. Конференцію підготовляє з рамені УІТ і УВАН Любомир Винар.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА

В днях 4—6 листопада 1983 в Нью-Йорку відбулися ювілейні святкування, присвячені відзначенню 110-річчя НТШ. У зв'язку з цим ювілеєм в українському щоденнику «Свобода» появилися два випуски «Ювілейних Вістей» Наукового Т-ва ім. Шевченка (ч. 139 за 26 липня і ч. 208 за 1 листопада 1983). На пленарній сесії виступили три доповідачі: Омелян Пріцак «Роля НТШ в історії України», Юрій Шевельов «Мовознавство в Україні (1970—1982)» і Мирослав Прокоп «Концепція совєтського народу і злиття націй в СССР». Крім того відбулися доповіді на різних сесіях НТШ. У зв'язку з ювілеєм, Американське НТШ започаткувало успішно збіркову кампанію на сплачення новокупленого будинку в Нью-Йорку і на видавничий фонд.

Українське Історичне Товариство привітало НТШ окремим листом, в якому висловлено надію, що «теперішнє НТШ буде взоруватися на прикладі Михайла Грушевського — найвидатнішого члена Вашого Товариства, який завжди ставив наголос на якість і зміст друкованих праць, які появилися з рамени НТШ» (привітання від 10. X. 1983; повний зміст листа видруковано в «Свободі» ч. 208, 1983).

Дня 6 листопада 1983 року в Нью-Йорку відбулася сесія Головної Ради НТШ, яку очолює д-р Ярослав Падох. Під час нарад майже одноголосно прийнято пропозицію директора Секції Історії України, проф. П. Стерча, щоб назву секції перемінити на Секцію суспільних наук. Також вирішено, що всі видання НТШ «мають переходити строгу наукову перевірку» («Свобода», ч. 233, 1983, стор. 1). Без огляду на те, що під час відзначення 110-ліття НТШ і 35-ліття Американського НТШ обговорювано різні видавничі пляни товариства: дотепер Управа Американського НТШ не дала вияснення в справі видання англомовного перекладу Історії України-Руси Михайла Грушевського, на яке давніше Товариство перепроваджувало збірку серед українського громадянства. Віримо, що у 1984 році, в якому відзначуємо 50-ліття смерти найвизначнішого члена НТШ, Михайла Грушевського, Управа або Контрольна Комісія Американського НТШ дасть вияснення в цій важливій справі, яка вже була порушена на сторінках української преси в Америці, Канаді і Европі.

Бібліографія

ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» ЗА РОКИ 1963—1983 (чч. 1—80)

Уложив Маріян Ґавур

СТАТТІ

Андрусяк, Микола. «*Жмуток спогадів у зв'язку з редаґуванням д-ром Олегом Кандибою „Збірника Українського Інституту в Америці"*». 1976, 1—4 (49—52): 110—113.

«*Початки християнства в Україні*». 1979, 1—4 (61—64): 5—14.

«*Проблеми так званої Приозівської Руси та початків київської держави Русь*». 1973, 1—2 (37—38): 65—71.

Антонович, Марко. «*В. Липинський і Д. Дорошенко*». 1982, 3—4 (75—76): 5—18.

«*Володимир Міяковський*». 1969, 1—3 (21—23): 95—101; 1972, 1—2 (33—34): 116—118.

«*Дві замітки до життепису О. Я. Конисського*». 1971, 1—2 (29—30): 89—94.

«*До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим*». 1975, 1—2 (45—46): 91—99.

«*До 15-річчя Українського Історичного Т-ва*». 1980, 1—4 (65—68): 104—109.

«*З приводу статті О. Пріцака, Походження Руси*». 1975, 3—4 (47—48): 80—84.

«*Завдання в галузі історії України XIX століття*». 1972, 1—2 (33—34): 150.

«*Зізнання С. Томашівського: коментарі і переклад*». 1972, (33—34): 91—99.

«*Історичні концепції А. П. Свидницького*». 1964, (2—3): 6—12.

«*Історія україноφільства*». 1981, 1—4 (69—72): 74—82.

«*Киевская Старина*» (З приводу ювілеїв). 1983, 2—4 (78—80): 25—36.

«*М. П. Драгоманов і „Вільне слово"*». 1978, 4 (60): 41—58.

«*Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922—1945)*». 1974, 1—3 (41—43): 136—154; 1974, 4 (44): 18—46.

«*Новий українознавчий журнал ГУРІ*». 1980, 1—4 (65—68): 191—197.

«*П. Куліш в оцінці І. Нечуй-Левицького*». 1969, 4 (24): 38—46.

«*П. О. Куліш і О. Я. Кониський*». 1970, 1—3 (25—27): 38—52.

«*Ювілейне видання ГУРІ*». 1982, 1—2 (73—74): 94—102.

«*Записна книжечка*» *О. Жуковського з 1919 року*. 1983, 3—4 (78—80): 149—161.

Архімович, Олександер. «*Підсумки діяльности УВАН в 1966—67*». 1967, 3—4 (15—16): 147—150.

«*Українська Вільна Академія Наук у США*». 1969, 1—3 (21—23): 110—117.

Бадзьо, Юрій. «*Знищення і русифікація української історії в совєтській Україні*». 1981, 1—4 (69—72): 83—97; 1982, 1—2 (73—74): 54—64.

Баран, Олександер. «*Валленштайн і козаки*». 1978, 1—3 (57—59): 40—51.

"*The Kievan Mohyla-Mazepa Academy and the Zaporozhian Cossacks*". 1975, 1—2 (45—46): 70—75.

«*Козаки в описах Піетра делла Валле з XVII стол.*». 1980, 1—4 (65—68): 95—103; 1981, 1—4 (69—72): 128—136; 1982, 3—4 (75—76): 128—136.

«Козаки на Закарпатті в 1619 році». 1970, 1—3 (25—27): 76—81.
«Козаки на імператорській службі в роках 1635—1636». 1974, 1—3 (41—43): 5—22.
«Козаки під французьким прапором у Куруцькім повстанні». 1973, 1—2 37—38): 107—111.
«Шах Аббас Великий і Запорожці». 1977, 1—2 (53—54): 50—54.

Бачинський, Леонід. *«Володимир Вікторович Дорошенко»*. 1963, (1): 14—15.

Биковський, Лев. *«Мемуаристика на сторінках Українського Історика»*. 1974, 1—3 (41—43): 173—175.
«Михайло Олександрович Міллер, 1883—1968». 1968, 1—4 (17—20): 105—118.
«Мої зустрічі з Олександром Лотоцьким». 1979, 1—4 (61—64): 102—107.
«Наша співпраця: риски до портрету проф. Л. Винара». 1981, 1—4 (69—72): 17—24.
«Професор Василь Дубровський, 1897—1966». 1966, 1—9 (9—10): 92—97.
«Юрій Іванович Липа». 1964, (2—3): 35—40; 1964, (4): 36—39; 1965, 1—2 (5—6): 49—55.

Біда, Константин. *"Survey of Courses and Curricula in Slavic Studies and Soviet — East European Studies offered in Canadian Universities"*. 1971, 1—2 (29—30): 141.

Біда, Михайло. *«Господарський розвиток українців у США»*. 1977, 1—2: 55—69.
«Проф. Борис Мартос». 1977, 3—4 (55—56): 101—105.
«Розвиток українського кооперативного господарства в Америці». 1978, 1—3 (57—59): 128—139; 1979, 1—4 (61—64): 128—133.

Bilinskyi, Yaroslaw. *"Political Aspirations of Dissenters in Ukraine"*. 1978. 1—3 (57—59): 30—39.

Бойко, Юрій. *«До століття Емського Указу»*. 1976, 1—4 (49—52): 5—13.
«Проф. д-р О. П. Оглоблин як історик духово-політичного розвитку Козацької України». 1975, 1—2 (45—46): 13—28.
«Тарас Шевченко в насвітленні Сергія Єфремова». 1980, 1—4 (65—68): 45—57.

Боцюрків, Богдан. *"Intellectual Dissent in Contemporary Ukraine"*. 1972, 1—2 (33—34): 146—47.
«Стан і проблеми українознавчих студій у політичних науках». 1972, 1—2 (33—34): 153.
«Суспільні науки в Канаді й українознавство». 1971, 1—2 (29—30): 138—139.

Брик, Михайло. *«Вістки про Львів у Голляндському журналі з XVII ст.»*. 1974, 1—3 (41—43): 169—172.

Василенко, Микола. *«Два тижні в Лук'янівській тюрмі»*. 1972, 1—2 (33—34): 110—115; 1973, 1—2 (37—38): 130—38.
«Історія мого приват-доценства». 1966, 3—4 (11—12): 52—58.

Верига, Василь. *«Дослідник підземного архіву України»* (Пам'яті Ярослава Пастернака). 1970, 4 (28): 90—98.

«Вибрана бібліографія праць В. Міяковського». 1969, 1—3 (21—23): 144—148.

Винар, Богдан. *«Академік Михайло Слабченко»*. 1982, 3—4 (75—76): 19—39.
«Володимир Тимошенко, 1885—1965». 1965, 3—4 (7—8): 80—83.
«До питання історичного дослідження розвитку української економічної думки». 1970, 1—3 (25—27): 54—75.
«До питання координації наукової праці». 1963, (1): 7—8.
"Doctoral Dissertations on Ukrainian Topics in English". 1979, 1—4 (61—64): 108—127.

«*Євген Ґловінський, 1894—1964*». (4): 48—49.
«*Найновіше видання Аналів УВАН з економічної проблематики*». 1978, 1—3 (57—59): 163—169.
«*Пам'яті проф. Іллі Витановича*». 1975, 1—2 (45—46): 127—131.
«*Розвиток економічної думки в Київській Русі, IX—XII ст.*». 1971, 1—2 (29—30): 28—43; 1972, 3—4 (35—36): 24—37; 1973, 3—4 (39—40): 84—98.
«*Розвиток економічної думки в Київській Русі. III. Сільське господарство*». 1974, 1—3 (41—43): 23—47.

Винар, Любомир. «*Автобіографія М. Грушевського з 1906 і 1926 років, як джерело до вивчення його життя і творчости*». 1974, 1—3 (41—43): 104—135.
«*Бібліографія праць про Михайла Грушевського*». 1966, 1—2 (9—10): 122—129.
«*Від редактора Українського Історика*». 1968, 1—4 (17—20): 186—187.
«*Галицька доба Михайла Грушевського*». 1967, 1—2 (13—14): 5—22.
«*Десятиліття Українського Історичного Товариства* (1965—1975)». 1975, 1—2 (45—46): 5—12.
«*Двадцятиліття „Українського Історика" і завдання українських істориків*». 1983, 2—4 (78—80): 5—23.
«*Діяльність Українського Історичного Товариства в роках 1965—1967*». 1967, 3—4 (15—16): 143—147.
«*Дмитро Дорошенко: видатний дослідник української історіографії і бібліографії*». 1982, 3—4 (75—76): 40—78.
«*Думки про „Українського Історика" і сучасний стан української історичної науки*». 1978, 1—3 (57—59): 5—29.
«*Євген Онацький — чесність з нацією*». 1980, 1—4 (65—68): 153—179.
«*Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського*». 1966, 1—2 (9—10): 15—31.
«*З нагоди сторічного ювілею Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка*». 1973, 1—2 (37—38): 5—7.
«*З перспективи десятьох років: Український Історик, 1963—1973*». 1973, 3—4 (39—40): 5—28.
«*Замітки до статті Ю. Ґерича — До біографії М. Грушевського*». 1972, 1—2 (33—34): 85—90.
«*Іван Крип'якевич*». 1967, 1—2 (13—14): 75—80.
«*Іван Крип'якевич, як дослідник української сфрагістики*». 1973, 1—2 (37—38): 139—147.
«*Матеріяли до біографії М. Грушевського*». 1982, 1—2 (73—74): 65—75.
«*Матеріяли до біографії Наталії Полонської-Василенко*». 1983, 2—4 (78—80): 55—76.
«*Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Шевченка*». 1969, 1—3 (21—23): 5—46.
«*Михайло Грушевський (1866—1934—1974)*». 1974, 4 (44):5—7.
«*Михайло С. Грушевський. Автобіографія (1926)*» за ред. Л. Винара. 1979, 1—4 (61—64): 79—87; 1980, 1—4 (65—68): 71—88.
«*Михайло Ждан (1906—1975)*». 1975, 3—4 (47—48): 88—99.
«*Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина*». 1970, 1—3 (25—27): 5—32.
«*Наукове Товариство ім. Шевченка і Михайло Грушевський*». 1968, 1—4 (17—20): 37—59.
«*Огляд історичної літератури про початки української козаччини*». 1965, 1—2 (5—6): 28—37; 1965, 3—4 (7—8): 17—38.

Олександер Петрович Оглоблин». 1964, (4): 20—26.
«Пам'яті Юліяна Каменецького (1892—1973)», 1974, 1—3 (41—43): 179—181.
«Перший загальний з'їзд українських істориків: зауваження до програми з'їзду». 1977, 1—2 (53—54): 102—108.
«Питання походження Максима Кривоноса». 1971, 3—4 (31—32): 23—35.
«Початки українського реєстрового Козацтва». 1964, (2—3): 12—17.
«Проблема періодизації Козацької доби». 1963, (1): 3—5.
«Професор Н. Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство». 1969, 1—3 (21—23): 102—105.
«Ранні історичні праці М. Грушевського і київська школа В. Антоновича». 1966, 3—4 (11—12): 26—32.
"Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Michael Hrushevsky versus Traditional Scheme of Russian History". 1971, 1—2 (29—30): 137—138.
«Українознавчі дисертації в американських університетах». 1968, 1—4 (17—20): 142—145.
«Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році». 1967, 3—4 (15—16): 103—108.
Юліян Бачинський — видатний дослідник української еміграції». 1970, 4 (28): 30—43.

Wynot, Edward D. Jr. *"The Ukrainians and the Polish Regime, 1937—1939".* 1970, 4 (28): 44—59.

Витанович, Ілля. *«Аґрарна політика українських урядів революції й визвольних змагань, 1917—1920».* 1967, 3—4 (15—16): 5—60.
«Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського». 1966, 1—2 (9—10): 32—51.
«Українське Історичне Товариство і завдання українських істориків та дослідників суспільних наук». 1972, 1—2 (33—34): 147—148.

Вінтоняк, Олекса. *«Пам'яті Богдана Кентржинського».* 1969, 4 (24): 72—77.

Волинець, С. *«Спогад про проф. І. Крип'якевича».* 1968, 1—4 (17—20): 87—89.

Himka, John-Paul. *"Ivan Volians'kyi: the Formative Years of the Ukrainian Community in America".* 1975, 3—4 (47—48): 61—72.

Горак, Степан. *«Історія України в американському науковому світі»* (резюме). 1972, 1—2 (33—34): 152.
«Студії українознавства в американських університетах» (резюме). 1971, 1—2 (29—30): 140—141.
«Українці і друга світова війна». 1979, 1—4 (61—64): 23—40.

Грушевський, Михайло. *«Як я був колись белетристом».* 1980, 1—4 (65—68): 89—94.
Три академії. 1983, 2—4 (78-80): 135—148.

Гунчак, Тарас. *«Замітки до Українського Історика»* (резюме). 1972, 1—2 (33—34): 152.

Hunczak, Taras. *"The Politics of Religion: the Union of Brest 1596".* 1972, 3—4 (35—36): 97—106.

Gajecky, George. *"Cossack Terminology: Suggestions for the Study of the Hetmanate, the Ukrainian Cossack State".* 1975, 1—2 (45—46): 120—126.

Ґерич, Юрій. *«До біографії М. Грушевського».* 1972, 1—2 (33—34): 66—84.
«Статути Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові». 1973, 1—2 (37—38): 43—64.

Gerus, O. W. *"Manifestation of the Cossack Idea in Modern History: the Cossack Legacy and Its Impact".* 1982, 1—2 (73—74): 22—39.

Домбровський, Олександер. *«Актуальні постуляти на відтинку української історичної науки»*. 1964, (4): 44—45.

«Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України М. Грушевського». 1966, 1—2 (9—10): 52—61.

«Геродотова Скитія в Історії України-Руси М. Грушевського». 1968, 1—4 (17—20): 60—68.

«Грушевськіяна в Українському Історику». 1973, 3—4 (39—40): 29—37.

«До історії української науки під час другої світової війни». 1975, 1—2 (45—46): 100—113.

«До питання англійського перекладу Історії України-Руси М. Грушевського». 1968, 1—4 (17—20): 138—141.

«До питання антропогеографії й геополітики території України в античній добі». 1976, 1—4 (49—52): 48—56.

«До питання періодизації й термінології ранньої історії України». 1975, 3—4 (47—48): 5—21.

До питання української історичної школи в діяспорі». 1974, 4 (44): 74—84.

«З перспективи 25-ліття служби українській історичній науці». 1964, (2—3): 32—35.

«Загальна картина сучасного стану дослідів ранньої історії України» (резюме). 1972, 1—2 (33—34): 148—149.

«Замітки до праці О. Пріцака про „Походження Руси"». 1977, 3—4 (55—56): 92—100.

«За нову схему підручників античної історії». 1965, 1—2 (5—6): 68—71.

«Критичні завваги І. Франка до Історії М. Грушевського». 1970, 1—3 (25—27): 122—131.

«Методологічні основи над ранньою Історією України М. Грушевського». 1969, 1—3 (21—23): 65—73.

«Науково-організаційна діяльність Л. Винара». 1981, 1—4 (69—72): 7—16.

«Невдала гіпотеза про походження Антів». 1981, 1—4 (69—72): 200—204.

«Нова схема ранньої історії Руси-України». 1980, 1—4 (65—68): 7—22.

«Північне Причорноморя в грецькій логографії». 1971, 3—4 (31—32): 36—43.

«Рання історія Руси-України на сучасному етапі дослідів». 1978, 4 (60): 5—40.

«Рання історів України в ідеологічному насвітленні совєтської історичної науки». 1967, 1—2 (13—14): 38—51.

«Ранньоісторичні передумови постання Київської Руси», 1977, 1—2 (53—54): 5—36.

«Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках». 1973, 1—2 (37—38): 119—129.

«Українська Вільна Академія Наук у США». 1965, 3—4 (7—8): 5—10.

«Що таке історія України?». 1982, 1—2 (73—74): 76—93.

Дорошенко, Дмитро. *«Що таке історія Східньої Европи?»*. 1982, 1—2 73—74): 5—21; 1982, 3—4 (75—76): 106—118; 1983, 2—4 (78—80): 135—148.

Дубровський, Василь. *«Богдан Хмельницький і Туреччина»*. 1975, 3—4 (47—48): 22—27.

«Мій учитель — проф. Г. А. Максимович». 1964, (4): 30—36.

«Проф. В. Г. Ляскоронський». 1965, 3—4 (7—8): 48—52.

«Спогад про проф. д-р М. Н. Петровського». 1964, (2—3): 21—26.

Dunn, Dennis J. *"The Disappearance of the Ukrainian Uniate Church: How and why?"*. 1972, 1—2 (33—34): 57—65.

Єремієв, Михайло. *«За лаштунками Центральної Ради»*. 1968, 1—4 (17—20): 94—104.

«Нове про Мазепу». 1967, 1—2 (13—14): 64—66.

Ждан, Михайло. *«Битва над Калкою і другий напад Татар на Україну та його наслідки в світлі Історії України-Руси М. Грушевського»*. 1966, 1—2 (9—10): 62—68.

«Вибрана бібліографія наукових праць Миколи Чубатого». 1969, 4 (24): 99—101.

«Галицько-волинський літопис в англомовному перекладі». 1974, 4 (44): 89—98.

«До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди». 1967, 1—2 (13—14): 23—37; 1967, 3—4 (15—16): 95—102; 1968, 1—4 (17—20): 69—81.

«Іван Ставничий, 1891—1973». 1—3 (41—43): 184—186.

«Княжа доба історії України в інтерпретації радянських істориків». 1977, 1—2 (53—54): 37—49.

«Микола Чубатий». 1969, 4 (24): 47—62.

«Петро Маркіян Ісаїв, 1905—1973». 1974, 1—3 (41—43): 176—178.

«Романовичі і німецький хрестоносний Орден». 1973, 3—4 (39—40): 54—68.

«Стан дослідів українського середньовіччя» (резюме). 1972, 1—2 (33—34): 149—150.

«Україна і Золота Орда». 1964, (4): 2—9

«Україна під панування Золотої Орди». 1970, 1—3 (25—27): 82—94; 1970, 4 (28): 61—66; 1971, 1—2 (29—30): 45—57; 1971, 3—4 (31—32): 44—58.

Замша, Іван. *«Наукові конференції і засідання Української Вільної Академії Наук у США»*. 1967, 3—4 (15—16): 151—152.

«Звернення Українського Історичного Товариства з нагоди 100-ліття народження Михайла Грушевського». 1966, 1—2 (9—10): 5.

Зелик, Ігор. *«До питання взаємовідносин між історією та соціологією»*. 1982, 1—2 (73—74): 40—53.

«Іван Павлович Багряний». 1963, (1): 15—16.

Іванівська, Т. *«Л. Е. Чикаленко як археолог»*. 1970, 1—3 (25—27): 132—139.

«Інж. Осип Бойдуник — як голова Української Національної Ради». 1966, 1—2 (9—10): 91.

Історик. *«Сучасний Азербайджан з совєтського погляду»*. 1963, (1): 5—7; 1964, (2—3): 26—32.

Каменецький, Ігор. *«XII-й Міжнародний Конґрес Історичних Наук у Відні»*. 1965, 3—4 (7—8): 66—68.

«Другий Національний Конґрес Американських Славістів». 1967, 1—2 (13—14): 87—90.

«Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза». 1968, 1—4 (17—20): 5—18; 1969, 1—3 (21—23): 74—85.

«Стан дослідів і публікацій в ділянці історії німецької окупації України під час другої світової війни». 1964, (4): 14—17; 1965, 1—2 (5—6): 38—45.

Kamenetsky, Ihor. *"The Ukrainian Central Rada and the Status of the German and Austrian Troups following the Peace Treaty of Brest-Litovsk"*. 1982, 3—4 (75—76): 119—127.

Кедровський, Володимир. *«Українізація в російській армії»* 1967, 3—4 (15—16): 61—77.

Кисілевський, В. Ю. *«Статистичний опис Галичини з 1840 року»*. 1965. 1—2 (5—6): 46—48.

Кікта, Степан. «*Микола Гнатишак, 1903—1973*». 1974, 1—3 (41—43): 182—183.
Климкевич, Роман. «*В справі герба Анни Ярославни*». 1971, 1—2 (29—30): 81—88.
«*Герби і печаті міст Підляшшя*». 1964, (2—3): 40—44.
«*Герби міст Буковини*». 1969, 1—3 (21—23): 127—137.
«*Герби міст Полісся*». 1966, 3—4 (11—12): 59—65.
«*Герби міст Поморя*». 1967, 1—2 (13—14): 67—74.
«*Герби міст Правобережжя*». 1970, 1—3 (25—27): 140—148.
«*Герби Підляшшя і Полісся*». 1965, 1—2 (5—6): 62—67; 1965, 3—4 (7—8): 60—65.
«*Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики*». 1966, 1—2 (9—10): 82—90.
«*Найвищі відзнаки Західньо-Української Народної Республіки*». 1967, 3—4 (15—16): 109—115; 1968, 1—4 (17—20): 119—123.
«*Руський Лев в емблемах міста Ченстохови і князя Володимира Ольського*». 1972, 3—4 (35—36): 92—96.
«*Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство*». 1963, (1): 8—11.
Knysh, George D. "*Some Problems in O. Pritsak's Reconstruction of Ninth Century Ukrainian and East European History.*" 1983, 2—4 (78—80): 93—102.
Кордуба, Ф. „*Der Generalplan Ost*". 1981, 1—4 (69—72): 153—173.
Корчмарик, Ф. Е. «*Теорія Москви як III Риму та утворення московського патріярхату*». 1964, (2—3): 18—21.
Косик, Володимир. «*Політика Франції щодо України (1917—1918)*». 1979, 1—4 (61—64): 41—54.
Кубійович, Володимир. «*Зміни в стані населення Української РСР у 1959—1969 рр.*». 1972, 1—2 (33—34): 27—42.
«*Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр.*». 1973, 1—2 (37—38): 8—42.
Лавріненко, Юрій. «*Рух Вільної Спілки (до 100-ліття його відсічі на заборону українства, 1876—1976)*». 1976, 1—4 (49—52): 14—47.
Ленцик, Василь. «*Оскар Галєцкі (1891—1973)*». 1975, 1—2 (45—46): 132—135.
Лисяк-Рудницький, Іван. «*Іполіт Володимир Терлецький*». 1973, 3—4 (39—40): 158—161.
«*Проблеми в навчанні української історії*». 1975, 1—2 (45—46): 114—119.
«*Лист М. Грушевського до Мирослава Січинського з 1919 року*». 1978, 1—3 (57—59): 160—162.
Крамар, Євген. «*Живий хозарський слід на Україні*». 1983, 2—4 (78—80 103—112.
Lobkowicz, Nikolaus. „*Die Helsinki-Konferenz und ihre Bedeutung für Osteuropa*". 1979, 1—4 (61—64): 15—22.
Мандрика, М. І. «*Дещо за роки 1917 та 1918 (з моїх неопублікованих споминів)*». 1977, 1—2 (53—54): 85—95; 1977, 3—4 (55—56): 75—82.
Маркусь, Василь. «*Огляд праць та проблеми дослідження історії української імміграції в Америці*». 1971, 1—2 (29—30): 70—80; 1971, 3—4 (31—32): 59—89.
«*Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в УРСР в 1954—64 рр.*». 1975, 1—2 (45—46): 82—90; 1975, 3—4 (47—48): 28—42.
Мартос, Борис. «*М. С. Грушевський, яким я його знав*». 1966, 1—2 (9—10): 73—81.
«*Перші кроки Центральної Ради*». 1973, 3—4 (39—40): 99—112.

Мацьків, Теодор. «*Англійський текст Зборівського Договору з 1649 року*». 1970, 1—3 (25—27): 110—121.
«*Гетьман Іван Мазепа — Князь Священної Римської Імперії*». 1966, 3—4 (11—12): 33—40.
«*Ґравюра Мазепи з 1706 р.*». 1966, 1—2 (9—10): 69—72.
«*Князь Іван Мазепа — Гетьман України*». 1979, 1—4 (61—64): 55—68.
«*Листування Івана Мазепи з Адамом Сінявським*». 1981, 1—4 (69—72): 192—199.
«*Найстарші американські газети про Україну*». 1969, 1—3 (21—23): 106—109.
«*Студія про мазепинців*». 1983, 2—4 (78—80): 169—175.
«*Україна у звітах англійського посла з Москви, 1705—1710*». 1972, 1—2 (33—34): 43—56; 1972, 3—4 (35—36): 72—84.
«*Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 році у світлі австрійських документів*». 1973, 3—4 (39—40): 127—132; 1974, 1—3 (41—43): 65—75; 1974, 4 (44): 8—17.

Мельник, М. «*Статистична інформація про українців в США*». 1977, 3—4 (55—56): 26—39.

Мизь, Роман. «*Участь українців в житті югославських народів в давніші часи*». 1970, 4 (28): 76—82.

Міяковський, Володимир. «*Володимир Вікторович Дорошенко, 1879—1963*». 1969, 1—3 (21—23): 47—55; 1969, 4 (24): 30—37.
«*До біографії М. Грушевського (Студентські роки 1886—1890)*». *1—4* (49—52): 114—120.
«*До 20-річчя Інституту Шевченкознавства УВАН*». 1967, 3—4 (15—16): 152—153.

Моргун, О. «*Українські діячі в земствах*». 1969, 1—3 (21—23): 56—64.
«*До життєпису Наталі Полонської-Василенко-Моргун*». 1983, 2—4 (78—80): 51—54.

Назарко, Іриней, о. (ЧСВВ). «*Великий князь київський Всеволод Ярославич*». 1971, 3—4 (31—32): 5—11.
Епископ Ю. Пелеш — історик Церкви». 1981, 1—4 (69—72): 118—127.
«*Знаменне письмо козаків до папи римського*». 1965, 1—2 (5—6): 22—27.
«*Князі так звані ізгої*». 1970, 1—3 (25—27): 102—109.
«*Лист епископа Суші до гетьмана І. Виговського*». 1967, 1—2 (13—14): 52—58.
«*Український історичний осередок в Римі*». 1964, (4): 18—20.

Наріжний, Симон. «*Історичне Товариство Нестора Літописця в Київі*». 1975, 1—2 (45—46: 29—44; 1975, 3—4 (47—48): 43—60; 1976, 1—4 (49—52): 57—70.

Оглоблин, Дмитро. «*Олександер Степанович Лашкевич (1842—1889), редактор-видавець Кіевской Старини*». 1974, 1—3 (41—43): 155—168; 1974, 4 (44): 47—73.

Оглоблин, Олександер. «*Берлінська місія Капніста 1791 р.: історіографія і методологія питання*». 1974, 1—4 (41—43): 85—103.
«*Два портрети діячів Мазепинської доби*». 1972, 3—4 (35—36): 7—23.
«*Завдання Української Історіографії на еміграції*». 1963, (1): 1—3; 1978, 4 (60): 59—63.
«*Леонід Соневицький*». 1966, 3—4 (11—12): 66—67.
«*Микола Василенко й Вадим Модзелевський*». 1966, 3—4 (11—12): 5—25.
«*Михайло Грушевський і українське національне відродження*». 1964, (2—3): 1—6
«*Михайло Сергійович Грушевський, 1866—1934*». 1966, 1—2 (9—10): 6—14.

«Наукове Товариство ім. Т. Шевченка в історії України». 1977, 3—4 (55—56): 5—13.
«Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська Угода 1654 р.». 1965, 1—2 (5—6): 5—13; 1965, 3—4 (7—8): 11—16
«Проблема предків Миколи Гоголя». 1967, 3—4 (15—16): 78—94; 1968, 1—4 (17—20): 19—36.
«Проблема схеми історії України 19—20 століття (до 1917 року)». 1971, 1—2 (29—30): 5—16.
«Проблема українських зв'язків Т. Шевченка». 1973, 3—4 (39—40): 38—53.
«Семен Підгайний». 1966, 3—4 (11—12): 68—71.
«Слово про Любомира Винара». 1981, 1—4 (69—72): 5—6.
«Студії з історії України в Гарвардському Університеті». 1970, 4 (28): 132—134.
«Українська церковна історіографія». 1969, 4 (24): 12—29.

Омельченко, Василь. *«Наталія Полонська-Василенко»*. 1969, 1—3 (21—23): 86—94.
«Наукова конференція Історичної Секції УВАН». 1966, 3—4 (11—12): 78—82.
«Рід Полетик». 1967, 1—2 (13—14): 59—63.
«Четверта конференція українських істориків УВАН». 1965, 3—4 (7—8): 75—78.

Онацький, Евген. *«Під омофором барона В. Василька»*. 1978, 4 (60): 83—93; 1980, 1—4 (65—68): 110—133; 1981, 1—4 (69—72): 137—146.

Осадча-Ната, Наталія. *«Спогади про Михайла Сергійовича Грушевського»*. 1982, 3—4 (75—76): 149—150.

Павловський, Вадим. *«Данило Щербаківський»*. 1977, 3—4 (55—56): 83—88.

Падох, Ярослав. *«Лев Окіншевич: видатний історик державного права Гетьманської України»*. 1981, 1—4 (69—72): 105—117; 1982, 3—4 (75—76): 92—105.
«Микола Чубатий, 1889—1975». 1975, 3—4 (47—48): 100—111.
«Це що на потребу в дослідах історії українського права» (резюме). 1972, 1—2 (33—34): 151.

Палій, Михайло. *«Участь українських депутатів в Катеринославській Комісії»*. 1978, 1—3 (57—59): 52—62.

Паньківський, Кость. *«Спогади про НТШ»*. 1978, 4 (60): 94—99.

Пастернак, Ярослав. *«Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень»*. 1970, 4 (28): 5—29.
«Михайло Олександрович Міллер». 1964, (4): 27—29.
«Мої зустрічі зі старовиною». 1978, 1—3 (57—59): 63—75; 1978. 4 (60): 64—82.
«Найраніші відомості про слов'ян». 1973, 3—4 (39—40): 69—83.
«Олег Кандиба, археолог — дослідник». 1969, 4 (24): 5—11.
«Підводна археологія». 1965, 3—4 (7—8): 69—74.
«Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях». 1972, 1—2 (33—34): 5—26; 1972, 3—4 (35—36): 38—54; 1973, 1—2 (37—38): 88—106; 1973, 3—4 (39—40): 69—83.

Pekar, A., OSBM. *"Historical Background of the Carpatho-Ruthenians in America"*. 1976, 1—4 (49—52): 87—102; 1977, 1—2 (53—54): 70—84.

Пекар, А., ЧСВВ. *«Пам'яті о. д-ра Іринея Назарка, ЧСВВ (1905—1976)»*. 1977, 1—2 (53—54): 70—84.

Полонська-Василенко, Н. *«Академік Агатангел Юхимович Кримський»*. 1971, 3—4 (31—32): 90—98.

«Архів Запорізької Січі та питання про видання його». 1968, 1—4 (17—20): 134—137.
«Бібліографія праць М. П. Василенка». 1966, 3—4 (11—12): 103—109.
«До історії архівів Києва». 1968, 1—4 (17—20): 90—91.
«До історії України XIX століття». 1964, (4): 9—13; 1965, 1—2 (5—6: 14—21.
«Микола Прокопович Василенко — життя та наукова діяльність». 1966, 3—4 (11—12): 41—51.
«Моя наукова праця». 1983, 2—4 (78—80): 38—50.
«Наукова спадщина академіка А. Ю. Кримського». 1973, 3—4 (39—40): 143—146.
«Олександер Петрович Оглоблин в очах сучасниці». 1970, 1—3 (25—27): 33—37.
«Пам'яті Домета Олянчина, 1891—1970». 1970, 4 (28): 83—89.
«Сторінки спогадів: Український Вільний Університет». 1965, 3—4 (7—8): 39—47.
«Український Вільний Університет, 1921—1971». 1971, 1—2 (29—30): 17—27.
«Президент Степан Витвицький». 1965, 3—4 (7—8): 82—86.
Пріцак, Омелян. *«Іван Крип'якевич»*. 1968, 1—4 (17—20): 82—86.
«Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові поміж двома війнами». 1981, 1—4 (69—72): 147—152.
«Печеніги». 1970, 1—3 (25—27): 95—101.
«Половці». 1973, 1—2 (37—38): 112—118.
«Проєкт вступу до Історії України». 1968, 1—4 (17—20): 128—133.
Pritsak, Omeljan. *"Ukrainian Studies at Harvard University"*. 1969, 4 (24): 63—71.
Проходa, Василь. *«Уваги до праці Матвія Стахова: Україна в добі Директорії УНР»*. 1967, 1—2 (13—14): 91—102.
Раковський, Іван. *«Спомини про Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові»*. 1979, 1—4 (61—64): 91—101.
Ревуцький, В. *«Титан музейної справи»*. 1977, 3—4 (55—56): 89—91.
Рудницький, Ярослав. *«До історії українців Канади»*. 1968, 1—4 (17—20): 92—93.
Swierenga, Robert P. *"Social Statistics and Historical Research: a symbol"*. 1978, 1—3 (57—59): 90—101.
Світ, Іван. *«З діяльности Комісії по вивченню історії української імміграції в Америці, 1953—1960»*. 1971, 3—4 (31—32): 99—105.
«Отець Агапій Гончаренко (Критичний огляд літератури)». 1976, 1—4 (49—52): 71—86.
«Федір Павлович Матушевський (1869—1919)». 1978, 1—3 (57—59): 76—89.
Сенютович-Бережний, В. *«Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства»*. 1973, 3—4 (39—40): 134—142; 1974, 1—3 (41—43): 76—84.
«Осип Дашкевич — вождь козацький». 1969, 1—3 (21—23): 118—126.
«Рід і родина Виговських». 1970, 1—3 (15—27): 149—167.
«Родинні зв'язки князів Несвіцьких з князями Острожськими». 1968, 1—4 (17—20): 124—127.
Сірка, А., Й. Сірка. *«М. Грушевський у спогадах В. Леонтовича»*. 1979, 1—4 (61—64): 88—90.
Слабченко, Михайло. *«Соціяльно-правова організація Січи Запорозької»*. 1982, 3—4 (75—76): 137—148.
Соневицький, Леонід. *«Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині»*. 1981, 1—4 (69—72): 98—104.

Степанишина, О. *«Останні роки М. Грушевського»*. 1981, 1—4 (69—72): 174—179.

Стовба, Олександер. *«Матеріяли до роду Петлюр»*. 1979, 1—4 (61—64): 69—78.

«Матеріяли до історії роду Міхновських». 1983, 2—4 (78—80): 74—92.

Стойко, Володимир. *«З'їзд народів у Києві 1917 року»*. 1977, 3—4 (55—56): 14—25.

Струк, Данило. *«Студії української мови і літератури в канадських університетах»* (резюме). 1971, 1—2 (29—30): 140.

Струмінський, Богдан. *«До питання слов'янської інкунабулістики (у зв'язку з монографіями М. Бошняка)»*. 1977, 1—2 (53—54): 96—101.

Т. П. *«Українська участь у XIII Міжнародньому Конгресі Істориків у Москві»*. 1970, 4 (28): 134—136.

Тесля, Іван. *«Поява нової Карти України»*. 1981, 1—4 (65—68): 205—208.

Тимків, Михайло М. *«До проблеми фінансування української вільної науки»*. 1964, (4): 45—46.

«Українське Історичне Товариство», 1964, (4): 1.

Феденко, Панас. *«Дмитро Чижевський (1894—1977)»*. 1978, 1—3 (57—59): 102—118; 1978, 4 (60): 100—118.

«Тріюмф і катастрофа (оцінка досягнень і поразки революції Б. Хмельницького)». 1980, 1—4 (65—68): 134—152.

Цюцюра, Теодор Б. *«Боротьба українців у Віденському парляменті за загальне виборче право і національну автономію»*. 1980 1—4 (65—68): 23—44.

Chubaty, Nicholas D. *"Kievan Christianity Misinterpreted"*. 1972, 1—2 (33—34): 100—109.

Шандор, Вікентій. *«Едвард Еган і його „Верховинська акція"»*. 1977, 1—2 (53—54): 109—117.

«Невластива самобутність Карпатської України у виданні Гарвардського Дослідного Інституту». 1980, 1—4 (65—68): 180—190.

Шанковський, Лев. *«Замітки до праці о. І. Нагаєвського History of the Modern Ukrainian State 1917—1923"*. 1967, 3—4 (15—16): 116—122.

«Нарис історії Січових Стрільців». 1969, 4 (24): 102—107.

«Нарис української воєнної історіографії». 1970, 4 (28): 67—75; 1971, 1—2 (29—30):58—69; 1971, 3—4 (31—32): 73—79; 1972, 3—4 (35—36): 55—71; 1973, 3—4 (39—40): 113—126; 1974, 1—3 (41—43): 48—64; 1975, 1—2 (45—46): 45—69.

«Нова праця про Українську Повстанську Армію». 1975, 3—4 (47—48): 121—124.

«Нові матеріяли до історії визвольної війни 1917—1920 рр.». 1974, 4 (44): 99—103.

Шевельов, Юрій. *«Моравізми в Ізборнику 1076 року?»*. 1972, 3—4 (34—36): 85—91.

Scherer, Stephan. *"Beyond Morality: the Moral Teaching and Practice of H. S. Skovoroda (1722—94)"*. 1981, 1—4 (69—72): 60—73.

"Skovoroda and Society". 1971, 3—4 (31—32): 12—22.

Шляхтиченко, Михайло. *«До біографії д-ра Олега Кандиби-Ольжича»*. 1978, 1—3 (57—59): 119—127.

«До історії Директорії Української Народної Республіки». 1965, 1—2 (5—6): 56—61; 1965, 3—4 (7—8): 53—59.

Yuzyk, Paul. *"The Political Achievements of the Ukrainians in Canada"*. 1982, 3—4 (75—76): 79—91.

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Академія Наук СССР. *Критика новейшей буржуазной историографии.* Ленинград, 1967. (М. Ж.) 1967, 3—4 (15—16): 141.

Академія Наук УРСР. *Від Вишенського до Сковороди.* Київ, 1972. (Д. Сіяк) 1972, 3—4 (35—36): 147—148.

Енциклопедія народного господарства Української РСР. Т. І, Київ, 1969. (Б. Винар) 1970, 4 (28): 100—105.

Історичні джерела та їх використання. Випуск 1. Київ, 1964. (М. Ждан) 1966, 3—4 (11—12): 100—102; Випуск 2. Київ, 1966. (М. Ждан) 1967, 1—2 (13—14): 122—123; Випуск 3. Київ, 1968. (М. Ждан) 1969, 1—3 (21—23): 159—160; Випуск 4. Київ, 1969. (Р. Д.) 1969, 4 (24): 130.

Історія робітничого класу Української РСР. Київ, 1967. (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 198.

Історія селянства Української РСР. 2 томи. Київ, 1967. (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 192—193.

Історія Української РСР. Київ, 1967. (М. Ждан) 1968, 1—4 (17—20): 162—163.

М. В. Птуха. Вибрані праці. Київ, 1971. (Б. Винар) 1971, 3—4 (31—32): 116—118.

Нариси з соціяльно-економічної історії України дожовтневого періоду. Київ, 1963. (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 203.

Радянська енциклопедія історії України. Том І. Київ, 1969. (М. Антонович) 1970, 4 (28): 105—107; Том ІІ. Київ, 1970. (М. Ждан) 1971, 3—4 (31—32): 114—116.

Середні віки на Україні. Київ, 1971. (М. Ждан) 1972, 3—4 (35—36): 138—142.

Українська сільськогосподарська енциклопедія. Том І. Київ, 1970. (Б. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 107—109.

Ackerman, Josef. *Himmler als Ideologe.* Göttingen. (Ф. Кордуба) 1972, 1—2 (33—34): 125—130.

Allworth, Edward. *Ethnic Russia in the U.S.S.R.*: the Dilemma of Dominance. New York, 1979. (Я. Білінський) 1981, 1—4 (69—72): 218—220.

Амальрик, Андрій. *Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?* Балтімор, 1971. (М. А.) 1971, 3—4 (31—32): 141.

The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Vol. XI. No. 1—2 (31—32) 1964—1968. (Р. Д-к) 1969, 4 (28): 130—131.

Антонович, Катерина. *З моїх споминів.* Вінніпеґ, 1965—67. (Р. Д.) 1969, 1—3 (21—23): 166.

Аркас, Микола, *Історія України-Русі.* Краків, 1912. Фотостатичне перевидання, Вінніпеґ, 1967. (Р. Д.) 1967, 1—2 (13—14): 127—128.

Історія Північної Чорноморщини, т. І. Від найдавніших часів до початків формування Київської Держави. Торонто, 1969. (О. Домбровський) 1974, 1—4 (41—44): 220—222.

Археологія Української РСР. Том І. Київ, 1971. (М. Б. Ж.) 1971, 3—4 (31—32): 138—139.

Архивное управление при Совете министров Украинской СССР. *Гражданская война на Украине 1918—1920.* В трех томах, четырех книгах. Киев, 1967. (Л. Шанковський) 1967, 3—4 (15—16): 127—129.

Архівне управління при Раді Міністрів Української РСР. *Класова боротьба селянства Східньої Галичини,* 1772—1848: Документи і матеріяли. Київ, 1974. (Б. В.) 1975, 3—4 (47—48): 141.

Ауліх, В. В. *Зимнівське городище.* Слов'янська пам'ятка VI—VII ст. Київ, 1972. (Д. Сіяк) 1972, 3—4 (35—36): 148—149.

Babinski, Hubert F. *The Mazepa legend in European Romanticism.* New York, 1974. (Georg Gajecky) 1975, 1—2 (45—46): 148—149.

Baran, Alexander. *De processibus Cannonicis Ecclesiae Catholicae Ucrainorum in Transcarpathia.* Romae, 1973. (Л. Винар) 1975, 1—2 (45—46): 148—149.

Гомілетичні «Бесіди» Михайла Лучкая з 1830 року. Вінніпеґ, 1977. (Я. Розумний) 1979, 1—4 (61—64): 158—159.

Баран, В. Д. *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.* Київ, 1972. (О. Домбровський) 1980, 1—4 (65—68): 204—205.

Barsch, G. *Wende in Osteuropa?* Krefeld, 1977. (Ф. Кордуба) 1978, 1—3 (57—59): 182—183.

Бевзо, О. А. *Львівський літопис і Острозький літописець.* Київ, 1970. (М. Ждан) 1970, 4 (28): 116—117.

Beck, Erich. *Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina.* Literatur bis zum Jahre 1965. München, 1966. (S. N.) 1967, 3—4 (15—16): 142.

Bethel, Nicholas. *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia.* London, 1974. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 145.

Биковський, Лев. *Василь Кузів і Михайло Грушевський.* Вінніпеґ, 1968. (Л. Р.) 1969, 1—3 (21—23): 170.

Від Привороття до Трапезунду. Спомини 1895—1918. Мюнхен, 1969. (І. Світ) 1970, 4 (28): 117—118.

Книгарні—Бібліотеки—Академія. Мюнхен, 1971. (Л. Винар) 1971, 3—4 (31—32): 133—134.

Двадцять літ науково-організаційних зусиль на Заході ЗСА. (Денверська група УВАН). 1964—1974. Денвер, 1974. (Л. Винар) 1975, 3—4 (47—48): 132—133.

Bida, Constantine. *I. Galatovskyi — His work and Weltanschauung.* Munich, 1974. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 145—146.

Іоанікій Ґалятовський і його «Ключ Разумінія». Рим, 1975. (О. Баран) 1978, 1—3 (57—59): 182—183.

Bilaniuk, Petro B. T. *The Fifth Lateran Council (1512—1517) and the Eastern Churches.* Toronto, 1975. (О..Баран) 1975, 1—2 (45—46): 147—148.

Bilinsky, Yaroslaw. *The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II.* New Brunswick, 1964. (І. Каменецький) 1965, 1—2 (5—6): 81—84.

Bojko-Blochyn, Jurij. *Gegen den Strom.* Heidelberg, 1979. (В. Жила) 1981, 1—4 (69—72): 226—230.

Borowsky, Peter. *Deutsche Ukrainepolitik 1918.* Lübeck, 1970. (Б. Винар) 1971, 3—4 (31—32): 119—120.

Deutsche Ukraine 1918, unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, 1970. (І. Каменецький) 1974, 1—3 (41—43): 223—230.

Bošnjak, Mladen. *O štampariji, štamparu i izdavaču ukrajinskih inkunabula na narodnom jeziki.* Zagreb, 1967. (А. В.).

A Study of Slavic Incunabula. München, 1968. (Л. В.) 1969, 4 (24): 131.

Брайчевський, М. Ю. *Коли і як виник Київ.* Київ, 1963. (М. Антонович) 1964, (2—3): 48—49.

Походження Русі. Київ, 1968. (М. Антонович) 1969, 1—3 (21—23): 150—152.

Brandeis University Symposium. *Ethnic Minorities in the Soviet Union.* New York, 1968. (С. Ю. Процюк) 1972, 1—2 (33—34): 136—137.

Брик-Дев'ятницький, Михайло. *Ми Брики. Родинна хроніка.* Лессер, Голляндія, 1966—67. (Л. Б.) 1968, 1—4 (17—20): 181.

Бутич, І. Л. (ред.) *Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI—XVII ст.* Київ, 1965. (О. Горбач) 1966, 1—2 (9—10): 115—116.

Welykyj, P. Atanasius G. OSBM. *Dokumenta Unionis Berestensis eiusque Auctorum, 1590—1600.* Romae, 1970. (Юрій Гаєцький) 1972, 1—2 (33—34): 135—136.

Welches Europa? Stuttgart, 1977. (Ф. Кордуба) 1981, 1—4 (69—72): 223—226.

Vernadsky, Georg. *Russian Historiography.* A history. Belmont, MA, 1978. (B. Wynar) 1980, 1—4 (65—68): 213—217.

Винар, Богдан. *Матеріяли до історії економічних дослідів на еміґрації, 1919—1964.* Мюнхен, 1965. (І. Витанович) 1968, 1—4 (17—20): 154—157.

Винар, Любомир. *Андрій Войнаровський.* Мюнхен, 1962. (Н. Полонська-Василенко) 1963, (1): 18—19.

Князь Дмитро Вишневецький. Мюнхен, 1964 (Т. Мацьків) 1971, 3—4 (31—32): 121—123.

Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, 1892—1930. Мюнхен, 1970. (Н. Андрусяк) 1971, 1—2 (29—30): 121—122.

Wynar, Lubomyr, ed. *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The diary of Erich Lassota von Steblau.* Translated by O. Subtelny. Littleton, Col., 1975. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 149; (О. Оглоблин) 1977, 1—2 (53—54): 136—137.

Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. M. Hrushevsky versus the Traditional Scheme of "Russian History". The Ukrainian Quarterly, v. 30 No. 1, 1974. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 149.

Винницький, Іван (гол. ред.). *Теребовельська земля.* Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк. 1968. (Л. В.) 1970, 4 (28): 127—128.

Винниченко, В. *Щоденник, 1911—1920.* Ньо-Йорк, 1980 (Л. Винар) 1—2 (73—74): 103—105.

Витанович, Ілля. *Аґрарна політика українських урядів 1917—1920.* Мюнхен, 1968. (Степан Ю. Процюк) 1969, 4 (24): 108—111.

Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. (Б. Винар) 1966, 3—4 (11—12): 83—86.

Соціяльно-економічні ідеї в змаганнях галицьких українців на переломі XIX—XX вв. Мюнхен, 1970. (Б. В.) 1971, 3—4 (31—32): 137.

Wielhorski, W. (ed.). *Pamiętnik Kijowski,* Londyn, I—III sq., 1959—1966 sq. (Л. Биковський) 1967, 1—2 (13—14): 117—119.

Wiescheld, R. *Eine Untersuchungen ukrainischer Personennamen des XVII. Jahrhunderts: Kiever Regiment.* München, 1974. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 149.

Windelen, Heinrich. *SOS für Europa.* Stuttgart, 1972 (Ф. Кордуба) 1974, 4 (44): 117—119.

Вісті УВАН, ч. І. Нью-Йорк, 1970. (Р. Д.) 1970, 4 (28): 127.

Власовський, Іван. *Нарис історії Української Православної Церкви.* Т. І. Нью-Йорк, 1955. (І. Світ) 1966, 3—4 (11—12): 89—91.

Vlasto, A. P. *The entry of the Slavs into Christendom.* London, 1970. (О. Домбровський) 1971, 1—2 (29—30): 113—116.

Włodarski, Bronisław. *Polska i Ruś 1194—1340.* Warszawa, 1966. (М. Ждан) 1967, 1—2 (13—14): 115—117.

Блох, Михайло. *Винники. Звенигород, Угнів та довкільні села.* Чікаґо, 1970. (Р. М.) 1970, 4 (28): 128.

Возьний Володимир. *Шляхами минулого.* Розповіді, перекази та леґенди. Нью-Йорк, 1970. (Л. Биковський) 1970, 4 (28): 118—119.

Войценко, Ольга. *Літопис українського життя в Канаді.* Роки 1925—1929. Т. III. Вінніпеґ, 1965. (В. Ю. Кисілевський) 1966, 1—2 (9—10): 119—1920; Роки 1930—1939. Т. IV. Вінніпеґ, 1969. (В. Ю. Кисілевський) 1969, 4 (24): 120.

Woycenko, Olha. *The Ukrainians in Canada.* Ottawa, 1967. (В. Ю. Кисілевський) 1968, 1—4 (17—20): 163—166.

Волинець, Степан. *Передвісники і творці Листопадового Зриву.* Вінніпеґ, 1965. (Л. Р. В.) 1967, 3—4 (15—16): 140.

Wolf, Eric R. *Peasant Wars in the Twentieth Century.* New York, 1969. (Марта Богачевська-Хомяк) 1972, 1—2 (33—34): 138—139.

Воропай, Олекса. *В дорозі на захід. Щоденник утікача.* Лондон, 1970. (Л. Биковський) 1972, 3—4 (35—36): 144—145.

Гаврилюк, М. *Бібліографія праць проф. Євгена Онацького, 1917—1964.* Буенос-Айрес, 1964. (Л. Винар) 1965, 1—2 (5—6): 86—87.

Haestrup, Jergen. *European Resistant Movements, 1939—1945.* Westport, 1981. (І. Каменецький) 3—4 (75—76): 161—162.

Halich, Wasyl. *Ukrainians in the United States.* New York, 1970. (Reprint). (Р. Д.) 1971, 1—2 (29—30): 132—133.

Гапусенко, І. М. *Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря.* Київ, 1966. (О. Домбровський) 1976, 1—4 (49—52): 136—138.

Harrison, John A. *The Founding of the Russian Empire in Asia and America.* Coral Gables, Fla., 1971. (Марта Богачевська-Хомяк) 1972, 1—2 (33—34): 137—138.

Heike, Wolf-Dietrich. *Sie wollen die Freiheit — Die Geschichte der Ukrainischen Division, 1943—1945.* (Ф. Кордуба) 1974, 1—3 (41—43): 233—236.

Генсьорський, А. І. *Галицько-Волинський літопис.* Процес складання редакції і редактори. Київ, 1958. (М. Ждан) 1964, (2—3): 49—50.

Герасименко, М. П. *Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства.* Київ, 1959. (І. Витанович) 1967, 1—2 (13—14): 108—115.

Hesse, Erich. *Die Sowjetrussischen Partisanenkrieg 1941—1944...* Göttingen, 1969. (Ф. Кордуба) 1978, 1—3 (57—59): 177—179.

Голобуцький, Володимир О. *Гомін, гомін по діброві.* Київ, 1968. (Л. В.) 1969, 4 (24): 125.

Голобуцький, В. О. *Економічна історія Української РСР.* Дожовтневий період. Київ, 1970. (Б. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 130.

Головна Редакція Української Радянської Енциклопедії. *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська Область.* Київ, 1970. (М. Бойко) 1972, 1—2 (33—34): 140—141.

Гончаренко, Агапій, (о.). *Спомини.* Едмонтон, 1965. (І. Світ) 1965, 3—4 (7—8): 100—102.

Hopker, Wolfgang. *Die Stunde der Wahrheit.* Stuttgart, 1972. (Ф. Кордуба) 1973, 1—2 (37—38): 156—157.

Horak, Stephan M. *Junior Slavica. A Selected and Annotated Bibliography of Books in English on Russia and Eastern Europe.* Rochester, 1968. (Л. В.) 1969, 1—3 (21—23): 172.

"Michael Hrushevsky: Portrait of an Historian". *Canadian Slavonic Papers.* Vol. X, No. 3, 1968. (Л. В.) 1969, 1—3 (21—23): 171.

"The Kiev Academy: A Bridge to Europe in the 17th Century", *East European Quarterly.* Vol. 2, No. 2, 1968. (Л. Р. В.) 1968, 1—4 (17—20): 179—180.

"Ukrainian Historiography 1953—1963", *Slavic Review.* Vol. XXIV, No. 2, 1965. (Л. Винар) 1965, 3—4 (7—8): 102—104.

Horbatsch, Olexa. *Ukrainische Weinbauterminologie.* Sonderdruck aus: Slavistische Studien zum VII. Internationalen Slavistenkongress in Warschau 1973. München, 1973. (Д. Сіяк) 1975, 3—4 (47—48): 140—141.

Hornykiewicz, Theophil. *Ereignisse in der Ukraine 1914—1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe.* Band I. Philadelphia, 1966. (Т. Мацьків) 1966, 3—4 (11—12): 91—93; Band II. Philadelphia, 1967. (Л. Шанковський) 1967, 3—4 (15—16): 136—137; Band IV. Philadelphia, 1969. (Т. Мацьків) 1972, 1—2 (33—34): 132—135.

Hornowa, Elzbieta. *Problemy polskie w twórczości Michala Drahomanowa.* Wroslaw, 1978. (М. Антонович) 1979, 1—4 (61—64): 148—151.

Грабовецький, В. В. *Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490—1492 рр.* Львів, 1979. (Л. Винар) 1981, 1—4 (69—72): 209—211.

Грамоти XIV ст. Упорядкування... М. М. Пешак. Київ, 1974. (М. Ждан) 1975, 1—2 (45—46): 148—151.

Грицак, Людмила і інші. *Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака.* Кліфтон, Нью-Джерсі, 1968. (Л. Биковський) 1969, 1—3 (21—23): 168.

Hrushevsky, Michael. *A History of Ukraine.* Hamden, Conn., 1970. (Л. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 132.

Грушевський, Михайло. *Ілюстрована Історія України.* Нью-Йорк, 1967. (Р. Д.) 1967, 1—2 (13—14): 125.

Huber, P. *Bekersdorf: Eine deustche Kolonie in Galizien.* München, 1974. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 146.

Гуджій, І. О. і В. С. Петренко. *Видатні радянські історики.* Київ, 1969. (Л. Винар) 1970, 4 (28): 124.

Розвиток товарного виробництва і торговлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1961 р. Київ, 1962. (Б. Винар) 1964, (4): 51—52.

Гуменюк, М. П. *Українські бібліографи XIX — початку XX століття.* Харків, 1969. (Л. Биковський) 1970, 4 (28): 109—112.

Густистий, Кость. «Про буржуазно-націоналістичні перекручення у дослідженнях етногенезу українського народу», *Народна творчість та етнографія,* ч. 1, 1971, стор. 41—51 (Л. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 129—130.

Гуцуляк. Михайло, д-р. *Українець — співтворець кордонів Канади й Аляски.* Ванкувер—Торонто, 1967. (В. Ю. Кисілевський) 1967, 1—2 (13—14): 121—122.

Gajecky, George (and) Alexander Baran. *The Cossacks in the Thirty Years War 1619—1624.* Vol. I. Rome, 1969. (Л. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 105—107.

Gleason, Abbot. *Young Russia. The Genesis of Russian Radicalism in the 1860's.* New York, (М. Антонович) 1981, 1—4, (69—72): 226—230.

Гольдельман, Соломон І. *Жидівська Національна Автономія на Україні (1917—1920).* Мюнхен, 1963. (Л. Биковський) 1965, 1—2 (5—6): 85.

Gregorovich, Andrew. *Ukraine, Ruś and Muskovy.* Toronto, 1971. (Л. В.) 1971, 3—4 (31—32): 144.

Gregorovich, John, ed. *A. Ukrainian in Parliament — Memoirs of Michael Luchkovich.* Toronto, 1965. (В. Ю. Кисілевський) 1966, 1—2 (9—10): 120—121.

Gregorovich, A. *Chronology of Ukrainian-Canadian History.* 3d. rev. ed. Toronto, 1974. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 146.

Гросул, Я. С., А. К. Оцетя (і інші ред.). *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах.* Том I. 1408—1632. Москва, 1965. (Л. Винар) 1970, 1—3 (25—27): 193—194.

Гросул, Я. С. і Н. А. Мохов. *Историческая наука Молдавской ССР.* Москва, 1970. (Р. Д.) 1971, 3—4 (31—32): 138.

Daim, Wilfried. *Der Vatikan und der Osten.* Wien, 1967. (Ф. Кордуба) 1972, 3—4 (35—36): 136—138.

Darkovich, William. *Ukrainians in Canada — the Struggle to Retain their Identity.* Ottawa, 1967. (В. Ю. Кисілевський) 1968, 1—4 (17—20): 170.

Дашкевич, Я. *Украинско-Армянские связи в XVII веке.* Киев, 1969. (Л. В.) 1969, 4 (24): 129.

De Cola, Tom. *Agapius Honcharenko: a "Romantic Exile".* Sacramento State College, History 101, Fall 1959. (І. Світ) 1964, (2—3): 52—54.

Демкович-Добрянський, Михайло. *Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі.* Мюнхен, 1969. (Б. Винар) 1970, 1—3 (25—27): 189—191.

Дерев'янкін, Т. І. *Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії.* Київ, 1975. (Б. В.) 1975, 3—4 (47—48): 138—139.

Deruga, Aleksy. *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Bialorusi i Ukrainy, 1918—1919.* Warszawa, 1969. (Jarema Rakowsky) 1972, 1—2 (33—34): 130—131.

Desroches, Alain. *The Ukrainian Problem and Symon Petlura.* Chicago, 1970. (Р. Д.) 1971, 1—2 (29—30): 129.

Długosz, Jan. *Roczniki czyli kroniki slawnego królestwa polskiego.* Warszawa, 1962. (М. Ждан) 1963, (1): 19—20.

Dmytryshyn, B. *USSR. A Concise History.* New York, 1971. (Б. В.) 1971, 3—4 (31—32): 145.

Dmytryshyn, Basil, ed. *Medieval Russia. A Source Book,* 900—1700. Hinsdale, 1973. (Л. В.) 1974, 1—3 (41—43): 239—240.

Dobriansky, Lew E. *USA and the Soviet Myth.* Old Greenwich, Conn., 1971. (М. Мельник) 1971, 1—2 (29—30): 126—127.

Довженюк, В. Й., В. К. Гончаров і Р. О. Юра. *Древньоруське місто Воїнь.* Київ, 1966. (М. Ждан) 1967, 1—2 (13—14): 128.

Dowiat, Jerzy. *Chrzest Polski.* Warszawa, 1969. (М. Б. Ж.) 1970, 1—3 (25—27): 204—205

Домашовець, Проп. Г. *Нарис історії Української Євангельсько-Баптистської Церкви.* Ірвінґтон, Торонто, 1967. (Л. Биковський) 1968, 1—4 (17—20): 180.

Домбровський, Олександер, (ред.). *Українська Вільна Академія Наук. Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльности, 1945—1965.* Нью-Йорк, 1967. (Р. Д.) 1967, 3—4 (15—16): 139.
Нарис історії Українського Євангельського Реформованого Руху. Нью-Йорк, 1979. (Л. Винар) 1982, 3—4 (75—76): 173—174.

Донцов, Дмитро. *Націоналізм. 3. видання.* Лондон, 1966. (Р. Д.) 1967, 1—2 (13—14): 126.

Дорошенко, Дмитро. *Мої спогади про недавне-минуле; 1914—1920.* 2. видання. Мюнхен, 1969. (Л. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 128.
Нарис історії України; тт. I—II. Мюнхен, 1966. (Л. В.) 1967, 1—2 (13—14): 124—125.

Doroshenko, Dmytro. *A Survey of Ukrainian History,* ed. by Oleh W. Gerus. Winnipeg, 1975. (О. Баран) 1977, 1—2 (53—54): 137—138.

Драган, А. *Український Народний Союз в минулому і сучасному; 1894—1964.* Нью-Йорк, без дати. (Р. Д.) 1971, 1—2 (29—30): 128—129.

Дражньовський, Роман. *Україна, стінна фізична карта.* Нью-Йорк, 1972. (Іван Тесля) 1975, 1—2 (45—46): 154—156.

Древние славяне и их соседи. Москва, 1970. (М. Ждан) 1975, 3—4 (47—48): 130.

Дубрівний, Павло, ред. *Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові 1899—1944.* Нью-Йорк, 1970. (Б. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 122—123.

Dukes, Paul. *A History of Russia. Medieval, Modern and Contemporary.* New York, 1974. (Roman Solchanyk) 1976, 1—4 (49—52): 135—136.

Думка, М. С. *Про медицину скіфів.* Історико-медичне дослідження. Київ, 1960. (О. Домбровський) 1966, 1—2 (9—10): 116—119.

Дядиченко, В. А. *Нариси з історії СРСР; епоха феодалізму.* Київ, 1971. (М. Б. Ж.) 1972, 3—4 (35—36): 143.

Дядиченко, В. А., Ф. Є. Лось і В. Г. Сарбей. *Развитие исторической науки в Украинской ССР.* Киев, 1970. (М. Ждан) 1971, 1—2 (29—30): 109—113.
Розвиток української історичної науки в Українській РСР. Київ, 1970. (М. Ждан) 1971, 1—2 (29—30): 109—113.

Ekkerhard, Völkl. *Das rumänische Fürstentum Moldau und die Ostslaven in 15. bis 17. Jahrhundert.* Wiesbaden, 1975 (Л. Винар) 1977, 1—2 (53—54): 149—150.

Essays on Modern European Revolutionary History. Vol. XI in the Walter Prescott Webb Memorial Lectures. Austin & London, 1977. (James Geary) 1979, 1—4 (61—64): 160—161.

Jendrzejewicz, Jerzy. *Noce Ukrainskie albo rodowod geniusza;* opowieść o Szewczence. Warszawa, 1966. (М. Дейчаківський) 1968, 1—4 (17—20): 172—173.

Jobert, Ambroise. *De Luther a Mohila, La Pologne dans la Crise de la Chretiente, 1517—1648.* Paris, 1974. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 146.

Жолтовський, Павло. *Художний метал.* Історичний нарис. Київ, 1972. (Д. Сіяк) 1972, 3—4 (35—36): 149—150.

Жуковський, Аркадій. *Петро Могила і питання єдности церков.* Париж, 1969. (І. Коровицький) 1970, 1—3 (25—27): 187—189.

Задоянний, Василь. *Нація в боротьбі за Україну.* 2 томи. Нью-Йорк, 1968. (Л. В.) 1969, 4 (24): 127.

Заклинський, Мирон. *Дмитро Вітовський.* Нью-Йорк, 1967. (Л. Винар) 1967, 3—4 (15—16): 129—131.

Записки Чина Св. Василія Великого. Том VI (XII). Вип. 1—4, 1967. Том V (XI). Вип. 1—4, 1967. (Передвоєнні невидані *Записки ЧСВВ;* тт. IV, V, VI) (Р. Д.) 1969, 1—3 (21—23): 166—167.

Збірник у пошану проф. О. Оглоблина. Нью-Йорк, 1977 (Б. Винар) 1980, 1—4 (61—64): 159—160.

Зварич, В. В. *Нумізматичний словник.* Львів, 1972. (В. Шиприкевич) 1974, 1—3 (41—43): 216—218.

Zguta, R. *"Kievan Coinage",* Slavonic and East European Review (London). Vol. 53, No. 133 (1975). 1976, 1—4 (49—52): 150.

Зілинський, Орест, (упорядник). *Стоп'ятдесять років чесько-українських літературних зв'язків 1814—1964.* Науково-бібліографічний збірник. Прага, 1968. (М. Антонович) 1969, 1—3 (21—23): 160—161.

Zilynski, Orest. *Ukrainske dumy a problem vyvoje slovanskych lidovych eposu.* Praha, 1973. (Д. Сіяк) 1975, 3—4 (47—48): 136—137.

Зінкевич, Осип. *З ґенерації новаторів. Світличний і Дзюба.* Балтимор—Торонто, 1967. (Л. В.) 1967, 1—2 (13—14): 129.

Зіновіїв, Климентій. *Вірші. Приповісті посполиті.* Київ, 1971. (І. П. Гімка) 1973, 1—2 (37—38): 152—153.

Злупко, С. *Економічна думка на Україні. Нариси історії економічної думки на західно-українських землях у другій половині XIX ст.* Львів, 1969. (Б. Винар) 1970, 1—3 (25—27): 184—187.

Іванис, Василь. *Боротьба Кубані за незалежність*. Мюнхен, 1968. (Лев Биковський) 1969, 4 (24): 113—117.

Стежками життя. Кн. I—V. Буенос-Айрес—Новий Ульм, 1958—1962. (Л. Биковський) 1967, 3—4 (15—16): 124—127.

Иванов, Вячеслав Всеволодович. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*. (Древний период). Москва, 1965 (Ігор Качуровський) 1974, 4 (44): 112—113.

Іванчук, Михайло. *Історія українського поселення в околиці Ґімлі*. Вінніпеґ, 1975. (Ярослав Розумний) 1977, 1—2 (53—54): 152—153.

Ісаїв, Петро. *Меморандум митрополита Андрея Шептицького до урядів центральних держав з 15 серпня 1914*. Рим, 1968 (Л. Р. В.) 1969, 4 (24): 128—129.

Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. I. Київ, 1968. (М. Ждан) 1969, 4 (24): 111—113.

Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. III. Київ, 1970. (М. Ждан) 1971, 3—4 (31—32): 138.

Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Київ, 1975, 3—4 (47—48): 126—128.

The Cambridge History of Poland. New York, 1971. (А. Т.) 1971, 3—4 (31—32): 136—137.

Canadian Ethnic Studies. Vol. I, 1969 & Vol. II, 1970. (Л. Винар) 1971, 3—4 (31—32): 124—125.

Canadian Slavic Studies. Vol. 4, No. 3, 1970. Special Issue: The reign of Catherine II. (М. А.) 1971, 3—4 (31—32): 142—143 .

Канадійське Наукове Т-во ім. Шевченка. *В обороні української культури*. Торонто, 1966. (Р. Д.) 1967, 1—2 (13—14): 126.

Cann, Lewis H. *Guerillas in History*. Stanford, 1971. (Jarema Rakowsky) 1971, 3—4 (31—32): 118—119.

Karas, Mieczyslaw i Antoni Podraza, (red.). *Ukraina — teraźniejszość i przeszłość*. Kraków, 1970. (М. Ждан) 1971, 3—4 (31—32): 127—129.

Kasinec, E. *"Jaroslav Isajevyc as Historian of the Ukrainian Book", Recenzija*. Vol. 5, No. 1 (1975). 1976, 1—4 (49—52): 150.

Каталог колекцій документів Київської археологічної комісії 1369—1899. Київ, 1971 (М. Ждан) 1976, 1—4 (49—52): 139.

Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233—1799. Київ, 1972. (Д. Сіяк) 1974, 4 (44): 109—112.

Kaye, Vladimir J. *Early Ukrainian Settlement in Canada 1895—1900*. Toronto, 1964. (М. Фляк) 1964, (4): 52—53.

Качор, Андрій. *Мужі ідеї і праці, Андрій Палій і Андрій Мудрик, творці «Маслосоюзу»*. Вінніпеґ, 1974. (Б. В.) 1975, 1—2 (45—46): 154.

Кедровський, Володимир. *1917 рік*. Вінніпеґ, 1967. (Л. В.) 1969, 4 (24): 123.

Keywan, Zonia, Martin Coles. *Greater than Kings*. Montreal, 1977. (М. Антонович) 1978, 1—3 (57—59): 183—184.

Киценко, М. П. «Про місце і роль Хортиці в історії запорозького козацтва». *Український Історичний Журнал*, ч. 8, 1968, стор. 93—100. (Л. Р. В.) 1969, 1—3 (21—23): 172.

Кізик, О. Д. *Іван Петрович Крип'якевич. Бібліографічний покажчик*. Львів, 1966. (Л. Винар) 1969, 1—3 (21—23): 163—164.

Clarke, Edward Daniel. *Travels to Russia, Tartary and Turkey*. (Reprint). New York, 1970. (Л. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 130—131.

Клейнер, Ізраїль. *Національні проблеми останньої імперії*. Париж, 1978. (М. Антонович) 1979, 1—4 (61—64): 161—163.

Kmietowicz, Frank A. *Ancient Slavs*. Steven Points, Wis., 1976. (О. Домбровський) 1979, 1—4 (61—64): 151—153.

Книжкова Палата УРСР. *Книги видавництва України за 1968 рік. Список випущеної літератури*. Харків, 1969. (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 203.

Українська РСР у виданнях республік Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності. Бібліографія. Щорічник. Харків, 1967. (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 201—202.

Ковалевський, Микола. *При джерелах боротьби*. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. (В. Дорошенко) 1966, 3—4 (11—12): 86—88.

Коваленко, Людмила. *Наша не своя земля*. Част. I—III. Вінніпеґ, 1964—1968. (Лев Биковський) 1969, 4 (24): 121—122.

Ковалів, Пантелеймон. *Вступ до історії східньослов'янських мов*. Нью-Йорк, 1970 (Автореферат). 1974, 4 (44): 104—106.

Codo, Enrique Martinez. *Guerrillas tras la cortina de hierro*. Buenos Aires, 1966. (Л. Шанковський) 1968, 1—4 (17—20): 166—169.

Kohn, Hans. *The Idea of Nationalism: a Study in its Origins and Background*. New York, 1961. (М. Т. Воскобійник) 1965, 3—4 (7—8): 98—100.

Communications de la delegation francaise. VIIe Congres International des Slavistes, Varsovie, 1973. Paris, 1973 (Д. Сіяк) 1974, 1—3 (41—43): 231—233.

Кондукторова, Тамара Сергеевна. *Антропология древнего населения Украины*. Москва, 1972. (Д. Сіяк) 1972, 3—4 (35—36): 146—147.

Королева, Наталена. *Без коріння*. Життєпис сучасниці. 3-є доповнене видання. Торонто, 1968. (Л. Биковський) 1969, 1—3 (21—23): 168—169.

Koroleckyj, I. S. *Locations Problems in Soviet Industry before World War II: the case of the Ukraine*. Chapel Hill, North Carolina, 1971. (Б. В.) 1971, 3—4 (31—32): 145.

Костюк, Григорій. *Володимир Винниченко та його доба*. Нью-Йорк, 1980. (Л. В.) 1982, 1—2 (73—74): 124.

Котляр, М. Ф. *Галицька Русь у другій половині XIV — першій четверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження*. Київ, 1968. (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 202.

Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971. (М. Б. Ж.) 1971, 3—4 (31—32): 139—140.

Кравців, Богдан, ред. *Іван Франко про соціялізм і марксизм*. Рецензії і статті, 1897—1906. Нью-Йорк. (Л. Р. В.) 1967, 1—2 (13—14): 128.

Крип'якевич, І. П. *Джерела з історії Галичини періоду февдалізму до 1772 р*. Київ, 1962. (М. Ждан) 1964 (2—3): 47—48.

Кубійович, Володимир. *Мені 70*. Париж, 1970. (Л. В.) 1971, 3—4 (31—32): 136.

Kukulka, Josef. *Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919—1922)*. Warszawa, 1970. (Д. Сіяк) 1974, 4 (44): 119—121.

Kuczyński, Stefan Maria. *Studia z dziejow Europy Wschodniej X—XVII w*. Warszawa, 1965. (М. Ждан) 1966, 3—4 (11—12): 99—100.

Кущинський Антін. *Гетьман Павло і Гетьманич Данило Скоропадські*. Чікаґо, 1968. (Л. В.) 1969, 1—3 (21—23): 169—170.

Лебедович, Іван, о. *Полеві духовники Української Галицької Армії*. Вінніпеґ, 1963. (Л. В.) 1969, 1—3 (21—23): 165.

Лев, Василь. *Сто років праці для науки і нації*. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1972. (Л. Винар) 1973, 1—2 (37—38): 148—149.

Лев, Василь і інші, (ред.). *Шляхами золотого Поділля. Регіональний збірник Тернопільщини.* Т. II. Філядельфія, 1970. (Р. М.) 1970, 4 (28): 126.

Lemercier-Quelquejay, Chantal. "Un condottiere lithuanien du XVI siecle: le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives ottomanes". *Cahiers du Monde russe et sovietique.* Vol. X, No. 2, 1969. (Л. Винар) 1972, 1—2 (33—34): 124—125.

Lepkowski, Tadeusz, red. *Maly slownik historii Polski.* Warszawa, 1967. (М. Ждан) 1967, 3—4 (15—16): 133—136.

Липинський, Вячеслав. Архів, том 6. *Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського.* Філядельфія, 1973 (М. Антонович) 1975, 3—4 (47—48): 131—132.

Липківський, Василь, Митрополит. *Історія Української Православної Церкви.* Розділ VI: Відродження Української Церкви. Вінніпеґ, Канада, 1961. (Н. Андрусяк) 1966, 3—4 (11—12): 95—96.

Литвиненко, М. А. *Джерела історії України XVIII ст.* Харків, 1970. (Л. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 128.

Лівицька, Марія. *На грані двох епох.* Нью-Йорк, 1972. (Л. Биковський) 1974, 1—3 (222—223)

Libacky'i, Anfir. *The Ancient Monasteries of Kiew Ruś.* New York, 1978. (Іван Світ) 1982, 1—2 (73—74): 115—116.

Літопис Самовидця. Видання підготовив Я. І. Дзира. Київ, 1971. (Теодор Мацьків) 1976, 1—4 (49—52): 140—141.

Логвин, Г. Н. *По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.* Київ, 1968. (Л. В.) 1969, 1—3 (21—23): 165—166.

Лозинський, Михайло. *Галичина в рр. 1918—1920.* Нью-Йорк, 1970. (Передрук). (Р. Д.) 1971, 1—2 (29—30): 132.

Лотоцький, Олександер. *Сторінки минулого.* ТТ. 1—4. Друге видання. Бавн Брук, 1966. (Л. В.) 1967, 1—2 (13—14): 125—126.

Лугова, О. І. «Про становище України в період капіталізму», *Український Історичний Журнал,* ч. 3, 1967, стор. 15—25. (Л. В.) 1967, 3—4 (15—16): 138—139.

Luciw, W. and Th. Luciw. *Ahapius Honcharenko and the Alaska Herald.* Toronto, 1963. (І. Світ) 1964, (2—3): 52—54.

Magoczi, P. *An Historical Guide to Subcarpathian Rus'.* Austrian History Yearbook. Vol. 9—10 (1973—74). (Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 147.
The Ruthenian Decision to unite with Czechoslovakia. Slavic Review. Vol. 34, No. 2, 1975 (Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 147.

Мазлах, Сергій і Василь Шахрай. *До хвилі. Що діється на Україні і з Україною.* Друге видання. Нью-Йорк, 1967. (Р. Д.) 1967, 3—4 (15—16): 139—140.

Mazlakh, Serhii and Vasyl' Shakhrai. *On the Current Situation in the* Ukraine. Ann Arbor, Mich., 1970. (A. Sydorenko) 1971, 1—2 (29—30): 118—119.

Майстренко, Іван. *Сторінки з історії Комуністичної партії України.* Нью-Йорк, 1967. (Р. Д.) 1967, 3—4 (15—16): 140.

Марков, П. Г. *А. Я. Ефименко — историк Украины.* Киев, 1966. (М. Ж.) 1967, 1—2 (13—14): 126.

Маркусь, Василь. *Репліка на «Відповідь» П. Магочого,* 1981. (А. Л.) 1982. 1—2 (73—74): 123—124.

Марунчак, Михайло Г. *Історія українців Канади.* Том І. Вінніпеґ, 1968. (В. Ю. Кисілевський) 1969, 1—3 (21—23): 161—163.
Студії до історії українців Канади. Том І. Вінніпеґ, 1964—1965. (В. Ю. Кисілевський) 1965, 1—2 (5—6): 79—80.

Шашкевичіяна. Збірник Заповідника Маркіяна Шашкевича у Вінніпеґу. Вінніпеґ, 1968. (Р. Д.) 1968, 1—4 (17—20): 181—182.

Студії до історії українців Канади. Том IV. Вінніпеґ, 1970—72. (В. Ю. Кисілевський) 1974, 1—3 (41—43): 236—237.

Marunchak, Michael H. *The Ukrainian Canadians: a history.* Winnipeg, 1970. (В. Ю. Кисілевський) 1972, 1—2 (33—34): 122—123.

Марченко, М. І. *Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст.* Київ, 1959. (Л. Винар) 1965, 3—4 (7—8): 94—97.

Махаров, Г. И. *Социально-политическая борьба на Украине.* Киев, 1981. (М. Антонович) 1982, 1—2 (73—74): 110—111.

Maciej z Miechowa. *Opis Sarmacji azjatyckiej i europejskiej.* Wrocław, 1972. (М. Б. Ж.) 1972, 3—4 (35—36): 145—146.

Mackiw, Theodor. *Mazepa im Lichte der Zeitgenossischen deutschen Quellen.* Записки НТШ. Том 174. Мюнхен, 1963. (О. Оглоблин) 1965, 3—4 (7—8): 97—98.

Prince Mazepa of Ukraine in contemporary English publications, 1687—1709. Chicago, 1967. (Л. Винар) 1972, 1—2 (33—34): 119—120.

Medvedev, R. *Entstalinisierung — Der XX. Parteitag der KPdSU und seine Folge.* Frankfurt/M., 1977. (Ф. Кордуба) 1980, 1—4 (65—68): 199—204.

Медынцева, А. А. *Тмутараканский камень.* Москва, 1979. (М. Антонович) 1980, 1—4 (65—68): 215—217.

Medlin, William K. & Christos G. Patrinelis. *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia.* Geneve, 1971. (Horace W. Dewey and John-Paul Himka) 1972, 1—2 (33—34): 122—123.

Мезенцева, Г. Г. *Древньоруське місто Роденъ Княжа Гора.* Київ, 1968. (М. Ж.) 1969, 4 (24): 126—127.

Міяковський, В. *Дмитро Антонович.* Вінніпеґ, 1967. (Л. В.) 1968, 1—4 (17—20): 178—179.

Modernization and Diversity in Soviet Education. New York, 1971. (Б. Винар) 1971, 3—4 (31—32): 126—127.

Monumenta Ucrainae Historica, vol. XIV. A. Baran, ed. 1977. (Л. Винар) 1978, 1—3 (57—59): 181—182.

Моргун, Олександер. *Нарис історії промислової кооперації України.* Мюнхен, 1966. (І. Витанович) 1970, 4 (28): 118—119.

Moroz, Valentyn. *Report from the Beria Reserve.* Chicago, 1974. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 147.

Motyl, Alexander J. *The Turn to the Right: the Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919—1929.* (М. Антонович) 1982, 3—4 (75—76): 159—161.

Мушинка, Микола, (ред.). *Науковий Збірник Музею Української Культури в Свиднику.* Кн. 4. Присвячено пам'яті Івана Панькевича. Пряшів, 1969. (Л. В.) 1970, 1—3 (25—27): 199.

Новосельцев, А. П., В. Т. Пашуто і інші. *Древнерусское государство и его международное значение.* Москва, 1965. (М. Ждан) 1966, 3—4 (11—12): 93—94.

Нумизматика и сфрагистика, ч. 4. Киев, 1971. (М. Б. Ж.) 1974, 4 (44): 115—116.

Овсянников, Юрий М. *Ново-Девичий монастыръ.* Москва, 1968. (Т. Мацьків) 1971, 1—2 (29—30): 123—124.

Овчаренко, Марія, (ред.). *Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою.* Записки НТШ, Т. 173, Париж—Чикаґо, 1962. (Ол. Соколишин) 1964, (4): 53.

Ohloblyn, Oleksander. *A History of Ukrainian Industry.* (Reprint). München, 1971. (Б. Винар) 1972, 3—4 (35—36): 131—134.

Оглоблин, Олександер. *Думки про сучасну українську совєтську історіографію.* Нью-Йорк, 1963. (Л. Винар) 1963, (1): 16—17.
Опанас Лобисевич 1732—1805. Мюнхен, 1966. (Л. Винар) 1967, 1—2 (13—14): 119—121.

Оглоблин, Дмитро. *Олександер Степанович Лашкевич (1842—1889).* Ред.-вид. «Кіевской Старины». Нью-Йорк, 1975. (Юрій Бойко) 1977, 1—2 (53—54): 143—145.

Онацький, Євген. *По похилій площі. Записки журналіста і дипломата.* Частина І. Мюнхен, 1964. (Л. В.) 1965, 1—2 (5—6): 86—87; частина ІІ. 1969. (Л. Винар) 1970, 4 (28): 126.

Остапович, М. і О. П. Озерський. *Президент. Життя і діяльність Михайла Грушевського.* Нью-Йорк, 1967. (Р. Д.) 1968, 1—4 (17—20): 177.

Паньківський, Кость. *Від Комітету до Державного Центру. Життя і Мисли,* кн. дев'ята. Нью-Йорк—Торонто, 1968. (Лев Биковський) 1969, 1—3 (21—23): 156—157.
Роки німецької окупації. Нью-Йорк—Торонто, 1965. (Л. Биковський) 1966, 3—4 (11—12): 97—99.

Пажур, Олена, (уклала). *Українці Чехословаччини 1962—1964* рр. Пряшів, 1967. (Л. Б.) 1969, 4 (24): 125—126.

Пастернак, Ярослав. *Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень.* Мюнхен, 1971. (Л. В.) 1971, 3—4 (31—32): 135.
Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях. Нью-Йорк, 1976. (О. Домбровський) 1978, 1—3 (57—59): 170—173.

Пекар, Атанасій. В. *Нариси історії церкви Закарпаття,* т. І. Єрархічне оформлення. Записки ЧСВВ. Серія ІІ, секція І, том XXII. Рим, 1967. (І. Назарко) 1975, 3—4 (47—48): 128—130.

Pelenski, Jaroslaw. *"Soviet Ukrainian Historiography after World War II". Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* Band 12, No. 3, 1964. (Л. Р. В.) 1965, 3—4 (7—8): 102—104.

Perfecky, George, ed. & trans. *The Galician-Volynian Chronicle; An annotated translation.* Harvard Series in Ukrainian Studies: 16/2. Munich, 1973. (G. Gajecky). 1976, 1—4 (49—52): 147.

Перша українська дивізія Української Національної Армії у британському полоні в Італії. Нью-Йорк, 1979. (Л. В.) 1982, 1—2 (73—74): 121—122.

Peters, Victor. *Nestor Machno. The life of an anarchist.* Winnipeg, 1970. (Л. В.) 1970, 4 (28): 125—126.

Петлюра, Симон. *Статті, листи, документи.* Том ІІ. Нью-Йорк, 1979. (Л. Винар) 1979, 1—4 (61—64): 145—148.

Петренко, П. Й. *Один з останніх Могікан.* Нью-Йорк—Дітройт, 1968. (Л. Б.) 1969, 4 (24): 127—128.

Петров, Р. П. *Етногенез слов'ян: Джерела, етапи розвитку і проблематика.* Київ, 1972. (М. Ждан) 1975, 1—2 (45—46): 149—150.

Pidhainy, Oleh Semenovych. *The Ukrainian Republic in the great East-European Revolution.* Vol. I: *The Formation of the Ukrainian Republic.* Toronto — New York, 1966. (Л. Шанковський) 1967, 1—2 (13—14): 103—107.

Pidhainy, Oleh & Olexandra Pidhainy. *The Ukrainian Republic in the great East-European Revolution. A bibliography.* Toronto, 1971. (Л. Винар) 1972, 3—4 (35—36): 127—128.

Pidhainy, Oleh S., Olexandra I. Pidhainy. *The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution*, vol. 6: Bibliography, pt. 2. Toronto, 1975. (Василь Верига) 1976, 1—4 (49—52): 133—135.

Піддубний, Іван. *Слідами життя*. Вінніпеґ, 1969. (І. Б.) 1970, 1—3 (25—27): 204.

Picker, Henry. *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*. Stuttgart, 1977. (Ф. Кордуба) 1980, 1—4 (65—68): 207—210.

Pipes, Richard. *Russia under the Old Regime*. London, 174. (Stephan Horak) 1977, 1—2 (53—54): 138—141.

Пісні літературного походження. Київ, 1978. (М. Антонович) 1982, 3—4 (75—76): 175—179.

Plöchl, W. M. *St. Barbara zu Wien. Die Geschichte der gr.-kath. Kirche*. Wien, 1975. (A. Pekar) 1980, 1—4 (65—68): 214—215.

Podhorecki, Leszek. *Sicz Zaporoska*. Wydania II. Warszawa, 1970. (Р. Д.) 1—2 (29—30): 131.

Podhorecki, Leszek. *Tatarzy*. Warszawa, 1971. (М. Б. Ждан) 1976, 1—4 (49—52): 143—144.

Полонська-Василенко, Наталія. *Запоріжжя XVIII століття та його спадщина*. Мюнхен, 1965. (Л. Винар) 1966, 1—2 (9—10): 111—113.

Видатні жінки України. Вінніпеґ—Мюнхен, 1969. (Л. В.) 1969, 4 (24): 123—124.

Запоріжжя XVIII століття та його спадщина, т. II. Мюнхен, 1967. (Л. В.) 1969, 1—3 (21—23): 149—150.

Polonska-Wasylenko, Natalia. *Ukraine-Rus' and Western Europe in 10th—13th Centuries*. London, 1964. (Л. Винар) 1964, (4): 51.

Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв. Москва, 1974. (М. Ждан) 1975, 3—4 (47—48): 125.

Pope, Andrzej. *Państwo i kościół na Rusi w XI wieku*. Warszawa, 1968. (М. Ждан) 1970, 1—3 (25—27): 191—192.

Poticznyi, P. *The Struggle of the Crimean Tatars*. Canadian Slavonic Papers, vol. 17, No. 2/3, 1975. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 147—148.

Ukraine in Seventies; Papers and Proceedings of the McMaster Conference on Contemporary Ukraine, Oct. 1974. Oakville, Ont., 1975. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 148.

Преса Української РСР, 1918—1973. Науково-статистичний довідник. 1974.

Преса Української РСР, 1917—1966. Статистичний довідник, 1967. (Б. Винар) 1979, 1—4 (61—64): 153—156.

Presniakov, A. E. *The Formation of the Great Russian State; a study of Russian History in the thirteenth to fifteenth Centuries*. Chicago, 1970. (С. Горак) 1971, 1—2 (29—30): 116—118.

Пріцак, Омелян. *Чому Катедра Українознавства в Гарварді?: Вибір статтей на теми нашої культурної політики (1967—1973)*. Нью-Йорк, 1973. (О. Домбровський) 1975, 1—2 (45—46): 144—147.

Pritsak, Omeljan. *The Origin of Rus'*. Cambridge, 1981. (Н. Андрусяк) 1982, 3—4 (75—76): 170—172.

Проходa, Василь. *Записки непокірливого. Історія національного усвідомлення і діяльности звичайного українця*. Частина перша. Торонто, 1967—1969. (Л. Биковський) 1970, 1—3 (25—27): 194—196.

Симон Петлюра. Новий Ульм, 1968. (Л. Р. В.) 1968, 1—4 (17—20): 178.

Pushkarev, Sergei G., (ed.). *Dictionary of Russian Historical Terms from the Eleventh Century to 1917*. New Haven, 1970. (Р. Д.) 1970, 1—3 (25—27): 200—201.

Rakhmanny, Roman. *In Defence of the Ukrainian Cause.* North Quincy, Mass., 1979. (М. Антонович) 1980, 1—4 (65—68): 212—213.

Reinhard & Kathrin Meier. *Sowjetrealität in der Ära Breschnew.* Stuttgart, 1981. (Ф. Кордуба) 1982, 3—4 (75—76): 165—169.

Рибаков, Б. Л. *Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве».* Москва, 1972. (Д. Сіяк) 1972, 3—4 (35—36): 146.

Ріпецький, Степан, (ред.). *Літопис Українського Січового Стрілецтва. За волю України. Історичний Збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу УСС проти Москви 1914—1964.* Нью-Йорк, 1967. (Л. Шанковський) 1967, 3—4 (15—16): 132—33.

Rozdolski, Roman. *Die Grosse Steuer und Agrarreform Josefs II. Ein Kapitel zur österreichischen Wirtschaftsgeschichte.* Warszawa, 1961. (І. Витанович) 1967, 1—2 (13—14): 108—115.

Stosunki poddańcze w dawnej Galicji. Warszawa, 1962. (І. Витанович) 1967, 1—2 (13—14): 108—115.

Рубач, М. А. «Грушевский, Михаил Сергеевич». *Советская Историческая Энциклопедия,* т. 4. Москва, 1963. (В. Дубровський) 1966, 1—2 (9—10): 107—111.

Rudnyckyj, J. B. *Manitoba. Mosaic of Place Names.* Winnipeg, 1970. (М. Антонович) 1970, 4 (28): 128—129.

Rudnytsky, Iwan L. "The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule". *Austrian History Yearbook.* Vol. 3, Pt. 2, 1967. (Л. В.) 1968, 1—4 (17—20): 177.

Рудницький, Леонід. *Іван Франко і німецька література.* Мюнхен, 1974. (Д. Б. Чопик) 1975, 3—4 (47—48): 141—143.

Рудь, М. П. *Українська Радянська Соціялістична Республіка, 1917—1967. Бібліографічний показчик.* Київ, 1969. (Б. В.) 1970, 1—3 (25—27): 202.

Ruch oporu — Dokumenty. Paryż, 1977. (F. Korduba) 1980, 1—4 (65—68): 210—211.

Савченко, Федір. *Заборона Українства 1876 р.* Київ (Передрук). Мюнхен, 1970. (Л. Винар) 1970, 4 (28): 107—109.

Санцевич, А. В. *Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії.* Київ, 1967. (Л. Винар) 1969, 1—3 (21—23): 157—159.

Світильник-Істини (The Light-Bearer). Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928—1929—1944. Частина перша. Торонто, 1973. (Ол. Баран) 1977, 1—2 (53—54): 148—149.

Семенко, Ю. *Пам'яті В. А. Доленка.* Мюнхен, 1975. (Ф. Кордуба) 1979, 1—4 (61—64): 156—158; *Шахи в Україні.* Мюнхен, 1980. (С. Трофименко) 1982, 1—2 (73—74): 119—120.

Сеница, Павло. *Світильник істини.* Торонто, 1976 (О. Баран) 1981, 1—4 (69—72): 231—232.

Serbyn, Roman, (ed.). *Federalisme et nations.* Montreal, 1971. (М. Антонович) 1971, 1—2 (29—30): 119—120.

Sydorenko, Alexander. *The Kievan Academy in the Seventeenth Century.* Ottava, 1977 (A. Baran) 1982, 1—2 (73—74): 113—114.

Сирник, І. Г. (і інші, ред.). *Перший Світовий Конґрес Вільних Українців. Матеріяли.* Вінніпеґ—Нью-Йорк, 1969. (Л. В.) 1970, 1—3 (25—27): 201.

Скифский мир. Киев, 1975. (О. Домбровский) 1981, 1—4 (69—72): 220—221.

Slavic Bibliographic and Documentation Center. *Dissertation on Progress in Slavic and East European Studies.* Washington, D. C., 1971. (І. Д.) 1971, 1—2 (29—30): 1933.

Смирнов, А. П. *Скифы.* Москва, 1966. (Олександер Домбровський) 1969, 4 (24): 117—119.

The Soviet Economy in Regional Perspective. Ed. by V. Bandera and Z. L. Melnyk. New York, 1973. (Б. Винар) 1975, 3—4 (47—48): 137—138.

Солженицын, А. *Архипелаг ГУЛаг 1918—1956.* Париж, 1973. (Ф. Кордуба) 1975, 1—2 (45—46): 151—153.

Соловей, Дмитро. *Розгром Полтави: спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914—1921.* Вінніпеґ, 1974. (Л. Биковський) 1974, 4 (44): 114—115.

Соневицький, Ігор. *Артем Ведель і його музична спадщина.* Нью-Йорк, 1966. (О. Оглоблин) 1968, 1—4 (17—20): 157—161.

Сороковська, С. В. *Українська історична бібліографія.* Київ, 1980 (Т. М. Приймак) 1982, 1—2 (73—74): 118—119.

Сосновський, Михайло. *Нарис історичної української політичної думки.* Мюнхен, 1976. (М. Антонович) 1977, 1—3 (53—54): 151.

Сосновський, Михайло. *Україна на міжнародній арені 1945—1965.* Торонто, 1966 (Frez Nig) 1967, 1—2 (13—14): 126.

Спілка Українських Журналістів Америки. *Два з'їзди.* Нью-Йорк, 1969. (Л. В.) 1969, 4 (24): 128.

Spuler, Bertold. *History of the Mongols.* Berkely, 1972. (М. Ждан) 1972, 3—4 (35—36): 128—131.

СССР — Демократические альтернативы. Сборник статтей и документов. Изд-во Ахберг, ФРГ, 1976. (Ф. Кордуба) 1977, 1—2 (53—54): 145—148.

Старовійт, Микола. *У Листопадовому Рейді.* Лос Анджелес, Каліфорнія, 1968. (В. Прохода) 1968, 1—4 (17—20): 173—175.

Stachiw, M. & J. Sztendera. *Western Ukraine at the Turning Point of Europe's History 1918—1923.* Vol. I. New York, 1969. (Л. В.) 1970, 1—3 (25—27): 200.

Стахів, Матвій. *Третя совєтська республіка в Україні.* Нью-Йорк, 1968. (В. Прохода) 1970, 4 (28): 113—116.

Стерчо, Петро. *Карпато-Українська Держава.* Торонто, 1965. (Р. Д.) 1969, 4 (24): 129.

Struve, Gleb. *Russian Literature under Lenin and Stalin.* Norman, Oklahoma, 1971. (Л. В.) 1971, 3—4 (31—32): 143—144.

Struminsky, B. *Mazepiana in the Harvard Manuscript Collection.* 1980. (Л. Винар) 1981, 1—4 (69—72): 211—213.

Studia Ucrainica. 1978 (Л. В.) 1982, 1—2 (73—74): 121.

Subtelny, Orest and Lubomyr Hajda, (eds.). *Recenzija. A Review of Soviet Ukrainian scholarly Publications.* Vol. I, No. I. Cambridge, Mass., 1970. (Л. Винар) 1970, 4 (28): 121—123.

Subtelnyi, O. *On the Eve of Poltava: the Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704—1708.* New York, 1975. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 148.

"Peter I's Testament", a "Reassesment", *Slavic Review. Vol.* 33, No. 4, 1974. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 148—149.

Sulimirski T. *The Sarmatians.* New York, 1970. (О. Домбровський) 1972, 3—4 (35—36): 134—135.

Татаро-монголы в Азии и Европе. Сборник статей. Москва, 1970. (М. Ж.) 1974, 1—3 (41—43): 237—239.

Тихомиров, М. Н. *Источниковедение истории СССР. С древнейшего времени до конца 18 в.* Москва, 1962. (М. Ждан) 1963, (1): 18.

Tillet, Lowell. *The Great Friendship; Soviet Historian on the Non-Russian Nationalities.* Chapel Hill, N. C., 1969. (С. Горак) 1970, 4 (28): 99—100.

Толочко, Петро Петрович. *Історична монографія стародавнього Киева.* Київ, 1972. (М. Б. Ж.) 1972, 3—4 (35—36): 143—144.

Нащадки Мономаха. Київ, 1972. (Д. Сіяк) 1972, 3—4 (35—36): 147.

Torzecki, Ryszard. *Kwestia ukrainska w politice III Rzeszy (1933—1945).* Warszawa, 1972. (Д. Сіяк) 1975, 3—4 (47—48): 139—140.

Treadgold, Donald W. *Twentieth Century Russia.* Chicago, 1972. (Т. Гунчак) 1973, 1—2 (37—38): 157—158.

Uhryn, Kalena. *La nation de Russie dans la cartographie occidentale du XVIe siecle a la fin du XVIIIe siecle.* Paris—Munich, 1975. (Д. Сіяк) 1975, 3—4 (47—48): 133—134.

Ukrainian Duma. Toronto, 1979. (М. Антонович) 1980, 1—4 (65—68): 205—207.

Українська Вільна Академія у США. Комісія для устійнення фактів і дат української визвольної боротьби 1917—1920 років. *Велика українська революція. Календар історичних подій за лютий—березень 1918 року.* Нью-Йорк, 1967. (Л. Винар) 1967, 3—4 (15—16): 123—124.

Українська Книга. Журнал бібліографії і книгознавства, виходить що три місяці. Рік І, ч. 1, січень—березень 1971. Філядельфія, 1971. (Б. Винар) 1971, 1—2 (29—30): 124—126.

Український Вісник. І—ІІ, січень—травень 1970. Балтімор, 1971. (М. А.) 1971, 3—4 (31—32): 140.

Український історико-географічний збірник. Київ, 1971. (М. Ждан) 1973, 1—2 (37—38): 149—152.

Український Історичний Журнал. Київ, 1964, ч. 1—6. (М. Ждан) 1965, 3—4 (7—8): 89—93.

Український Історичний Журнал. Київ, 1976—78. (М. Мельник) 1981, 1—4 (69—72): 221—223.

Українською музою натхнені. Київ, 1971. (М. Антонович) 1972, 1—2 (33—34): 139—140.

Fabry, Philip W. *Die Sovietunion und das Dritte Reich.* Stuttgart, 1971. (Ф. Кордуба) 1971, 3—4 (31—32): 130—132.

Farwick, D. und G. Aubatschek. *Die strategische Erpressung.* München, 1981. (Ф. Кордуба) 1982, 1—2 (73—74): 116—118.

Farmer, K. C. *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era.* Boston, 1980. (С. Горак) 1981, 1—4 (69—72): 216—218.

Фединський, Олександер. *Бібліографічний покажчик української преси поза межами України за 1966 рік.* Клівленд, 1967. (Л. Винар) 1967, 3—4 (15—16): 142.

Бібліографічний покажчик української преси поза межами України. Річник ІІІ—IV за 1968—1969 роки. Клівленд, 1970. (Л. В.) 1970, 4 (28): 124—125.

Fedynskyj, Jurij. "State Session Laws in non English Languages; a Chapter of American Legal History". *Indiana Law Journal.* Vol. 46, No. 4, 1971. (Р. Д.) 1971, 3—4 (31—32): 144.

Fedyshyn, Oleh. *Germanys Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917—1918.* New Brunswick, 1971. (І. Каменецький) 1974, 1—3 (41—43): 223—230.

Федоров-Давидов, Г. А. *Курганы, идолы, монеты.* Москва, 1968. (М. Ждан) 1969, 1—3 (21—23): 167.

Кочевники Восточной Европы под властью Золото-ордынских ханов. Археологические памятники. Москва, 1966. (М. Ж.) 1967, 1—2 (13—14): 129.

Общественный строй Золотой Орды. Изд-во Моск. Университета, 1973. (М. Ж.) 1974, 4 (44): 106—108.

Фроянов, И. Я. *Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории.* Изд-во Ленингр. университета, 1974. (М. Ждан). 1975, 3—4 (47—48): 125—126.

Хижняк, З. І. *Києво-Могилянська Академія.* Київ, 1970. (Ол. Баран) 1971, 3—4 (31—32): 123—124.

Хроніка землі руської. Едмонтон, 1969. (Р. Д.) 1971, 3—4 (31—32): 137—138.

Chudzikowska, Jadwiga. *Dziwne życie Sadyka Paszy. O Michale Czajkowskim.* Warszawa, 1971. (Л. Биковський) 1973, 1—2 (37—38): 153—156.

Чайковський, І. *Наша мемуаристика.* Мюнхен, 1966. (Л. Биковський) 1971, 3—4 (31—32): 142.

Чапленко, Василь. *Мовна політика більшовиків.* Нью-Йорк, 1976. (Б. Чопик) 1978, 1—3 (57—59): 179—181.

Chew, Allen F. *An Atlas of Russian History: eleven Centuries of changing Borders.* Rev. ed. New Haven, Conn., 1970. (Б. В.) 1971, 1—2 (29—30): 133—134.

Česko-slovenske prace o jazyce, dějinach a kultuře slovanskych narodu od roku 1760. Praha, 1972. (М. Антонович) 1974, 4 (44): 116—117.

Ciževskyi, Dmitrij. *Comparative History of Slavic Literatures.* Vanderbilt University Press, 1971. (Jaroslav Rozumnyi) 1974, 1—3 (41—43): 218—220.

Cyzevs'kyj, Dmytro. *A History of Ukrainian Literature.* Littleton, Col., 1975. (А. Антонович) 1976, 1—4 (49—52): 131—133.

Chirovsky, Nicholas Fr. *An Introduction to Russian History.* New York, 1967. (Р. Д.) 1967, 3—4 (15—16): 141—142.

Chirowski, Nicholas Fr. *Old Ukraine. Its socio-economic history prior to 1781.* Madison. N. J., 1963. (Б. Винар) 1964, (2—3): 50—52.

Chirovsky, Nicholas L. Fr. *A history of the Russian Empire.* Vol. 1. New York, 1973. (М. Ж.) 1974, 1—3 (41—43): 212—216.

On the Historical Beginnings of Eastern Slavic Europe. New York, 1976. (B. Vynar) 1982, 1—2 (73—74): 111—113.

An Introduction to Ukrainian History. New York,1981. (О. Домбровський) 1982, 3—4 (75—76): 154—159.

Chopyk, D. *Making and Unmaking of a Soviet Bureaucrat.* Nationality popers, vol. 2, No. 1, 1974. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 146.

Чорновіл, Вячеслав. *Лихо з розуму. Збірник матеріялів.* Париж, 1967. (М. Антонович) 1968, 1—4 (17—20): 151—152.

Chornovil, Vyacheslav, (comp.). *The Chornovil papers.* New York, 1968. (М. А.) 1968, 1—4 (17—20): 176.

Чубатий, Микола. *Історія християнства на Руси-Україні.* Т. І. Рим, 1965. (Л. Винар) 1968, 1—4 (17—20): 176.

Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй. Записки НТШ, 178. Нью-Йорк—Париж, 1964. (О. Домбровський) 1964, (4): 49—50.

Українська історична наука. Філядельфія, 1971. (Л. В.) 1971, 3—4 (31—32): 135—136.

Шашкевич, Маркіян. *Азбука і Абецадло.* Передрук. Вінніпеґ, 1969. (Р. Д.) 1969, 4 (24): 124.

Schwerin, Lutz von Krosigk, Graf. *Staatsbankrott. Finanzpolitik des deutschen Reiches 1920—1945.* Göttingen, 1974. (Ф. Кордуба) 1976, 1—4 (49—52): 141—145.

Шевченківський словник у двох томах. Київ, 1976—1977. (М. Антонович) 1977, 1—2 (53—54): 142—143.

Shevchenko, Ihor. *Ljubomudrejsij Kyr Agapit Diakon: On a Kiev edition of a Byzantine "Mirror of Prince".* Supplement to Recenzija. Vol. V, No. 1, 1974. (G. Gajecky) 1976, 1—4 (49—52): 148.

Шевченко, Ф. П. «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?». *Український Історичний Журнал*, ч. 11, 1966, стор. 13—30. (Л. В.) 1967, 1—2 (13—14): 124.

Scheibert, Peter. *Die russische Agrarreform von 1861. Ihre Probleme und der Stand der Erforschung.* Köln, 1973. (М. Антонович) 1975, 3—4 (47—48): 134—135.

Шекера, І. М. *Міжнародні зв'язки Київської Руси.* Київ, 1963. (М. Ждан) 1965, 1—2 (5—6): 77—79.

Штефан, Августин. *За Правду і Волю.* Торонто, тт. I, II, 1973, 1981. (П. Стерчо) 1982, 1—2 (73—74): 105—110.

Штогрин, Дмитро М. *Каталог видань Української Академії Наук 1918—1930.* Чікаґо, 1966. (Л. Винар) 1966, 1—2 (9—10): 113—114.

Szymański, Wojciech. *Slowianszczyzna Wschodnia.* Wrocław, 1973. (М. Ждан) 1975, 1—2 (45—46): 150—151.

Jacobson, John. *Locarno Diplomacy: Germany and the West 1925—1929.* Princeton, 1972. (T. Hunczak) 1974, 1—3 (41—43): 230—231.

Янів, Володимир, ред. *Релігія в житті українського народу.* Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 181. Париж—Рим—Мюнхен, 1966. (Без підпису) 1967, 1—2 (13—14): 127.

АРХІВНІ МАТЕРІЯЛИ

Антонович, Марко. *«Листи Михайла Грушевського до Т. Починка».* 1969, 4 (24): 78—93; 1970, 1—3 (25—27): 168—183.

«Листування Сергія Єфремова з Левком Чикаленком». 1973, 3—4 (39—40): 146—156.

«Ненадрукований лист проф. Андрія Яковліва». 1964, (4): 46—47.

«Неопублікований лист О. Я. Кониського». 1965, 1—2 (5—6): 72—75.

Антонович, Марко. *«Листи Михайла Грушевського до Е. Фариняка».* 1976, 1—4 (49—52): 121—130; 1977, 1—2 (53—54): 118—131; 1977, 3—4 (55—56): 106—112.

Винар, Любомир. *«Декілька недрукованих листів Ілька Борщака».* 1963, (1): 11—13.

«Недрукований лист д-ра Ст. Барана до президента Петрушевича». 1964, (2—3): 45—47.

«Вісті з Української Центральної Ради з 1917 року». 1978, 1—3 (57—59): 140—159; *№ 3, квітень 1917 р.* 1979, 1—4 (61—64): 134—144.

Грушевський, Михайло. *«Автобіографія Михайла Грушевського, 1914—1919».* 1966, 1—2 (9—10): 98—101.

Грушевський, М. *«Лист проф. М. Грушевського до канадських українців».* 1975, 3—4 (47—48): 73—77.

Gerus, Oleh. *"P. A. Stolypin and the Ukrainian language Question".* 1972, 3—4 (35—36): 121—126.

Ґерус, Олег В. *«Україна в опінії американського уряду, 1919—1927 років».* 1974, 1—3 (41—43): 205—211.

Домбровський, Олександер. *«Декілька недрукованих листів проф. Ярослава Пастернака».* 1971, 3—4 (31—32): 106—113.

Ісаїв, Петро. *«Листи Д. Дорошенка до В. Липинського з часу від 6. VII. до 7. IX. 1918 р.».* 1968, 1—4 (17—20): 146—150.

«Недруковані листи Івана Франка і Іллі Шрага до Євгена Олесницького». 1967, 1—2 (13—14): 81—86.

«Статті з архіву Андрія Жука». 1969, 1—3 (21—23): 138—139.

Каменецький, Ігор. *«Україна в тоталітарних схемах нацизму»*. 1972, 3—4 (35—36): 107—120.
Кисілевський, В. Ю. *«Опис Правобережної України в атлясі Йоанеса Янсонія»*. 1966, 3—4 (11—12): 72—77.
Крип'якевич, Іван. *«Богдан Хмельницький і Москва»*. 1969, 1—3 (21—23): 140—143.
Міяковський, В. *«Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка»*. (Ред. М. Антоновича) 1974, 1—3 (41—43): 187—204; 1975, 1—2 (45—46): 136—143; 1975, 3—4 (47—48): 112—119.
Оглоблин, Олександер. *«З листів Дмитра Дорошенка до О. П. Оглоблина»*. 1965, 3—4 (7—8): 84—88; 1966, 1—2 (9—10): 102—106.
Subtelny, Orest. *"From the Diary of Hetman Pylyp Orlyk"*. 1971, 1—2 (29—30): 95—104.

ХРОНІКА

Автори статтей. 1979, 1—4 (61—64): 170—171.
Академія Наук СРСР. 1964, (4): 55.
Академія Наук УРСР; дослідження «до-жовтневого» періоду історії України. 1964, (2—3): 56.
Академія Наук УРСР. (Відділ Історії, Філософії та Права). 1977, 3—4 (55—56): 127.
Американська Асоціяція для Поширення Слов'янських Студій (ААПСС) і УІТ; конференція; резюме доповідей. 1971, 1—2 (29—30): 137—141.
Американська Історична Асоціяція (АГА) і УІТ; конференція. 1971, 3—4 (31—32): 147—148; резюме доповідей. 1972, 1—2 (33—34): 145—153.
American Association for the Advancement of Slavic Studies. 1977, 3—4 (55—56): 125—126.
The Association for the Study of Nationalities. 1977, 3—4 (55—56): 126.
Бібліографія наукових праць проф. Ю. Бойка-Блохина. 1975, 3—4 (47—48): 149.
Біографічний словник українських істориків. 1979, 1—4 (61—64): 164—165; 1980, 1—4 (65—68): 221.
Будівничі Української Історичної Науки — Вид. Фонд УІТ. 1974, 1—3 (41—43): 249—251; 1980, 1—4 (65—68): 223—224; 1981, 1—4 (69—72): 240—242.
Видавничий фонд УІТ. 1978, 1—3 (57—59): 193—194; 1978, 4 (60): 136—137; 1979, 1—4 (61—64): 166—167; 1982, 1—2 (73—74): 129.
Видавництва і видання. 1963, (1): 20—21; 23; 1964, (2—3): 54—55; 1964, (4): 53—55; 1965, 1—2 (5—6): 88—90; 1965, 3—4 (7—8): 105—107; 1966, 1—2 (9—10): 130—132; 1966, 3—4 (11—12): 118—122; 1978, 1—3 (57—59): 192—193; 1979, 1—4 (61—64): 165—166; 1980, 1—4 (65—68): 220; 1982, 1—2 (73—74): 127.
Видання праць проф. О. Оглоблина. 1982, 1—2 (73—74): 127—128.
Відзначення проф. д-ра Б. Винара. 1977, 1—3 (53—54): 160.
Відзначення 15-ліття УІТ. 1978, 4 (60): 130—131; 1981, 1—4 (69—72): 239.
Вістки з України. 1966, 3—4 (11—12): 117; 1967, 1—2 (13—14): 135—136; 1967, 3—4 (15—16): 154.
В справі видання 1-го атлясу історії України. 1978, 1—3 (57—59): 191—192.
Гарвардський Український Науковий Інститут: 1977, 1—2 (53—54): 159—160.
Гідно відзначім 15-ліття УІТ. 1978, 1—3 (57—59): 189—190.
Грушевський, Михайло; століття. 1966, 3—4 (11—12): 110—111.

Ґольдельман, Соломон І., проф. — 80-річчя єврейського вченого. 1965, 3—4 (7—8): 109.
Двадцятиліття «Українського Історичного Товариства». 1977, 3—4 (55—56):
10-річчя Осередку Українознавства при Гарвардському ун-ті. 1979, 1—4 (61—64): 168—169.
Дніпропетровський Державний Історичний Музей. 1964, (4): 55.
Дослідчий Центр Українознавства на Оттавському Університеті. 1974, 1—3 (41—43): 246—247.
До століття заснування Чернігівського Університету. 1976, 1—4 (49—52): 154—155.
Джерельне видання УІТ здобуло міжнародне признання. 1978, 4 (60): 133—134.
Збирання матеріялів до біографічного словника. 1978, 4 (60): 134.
Збірне меценатство «Українського Історика». 1964, (2—3): 57; 1965, 1—2 (5—6): 96; 1965, 3—4 (7—8): 112; 1967, 1—2 (13—14): 137—138; 1967, 3—4 (15—16): 156; 1968, 1—4 (17—20): 187; 1969, 1—3 (21—23): 174—175).
З листів до редакції. 1982, 1—2 (73—74): 130.
З резолюцій II-го Світового Конґресу Вільних Українців. 1974, 1—3 (41—43): 251—252.
In memoriam. 1981, 1—4 (69—72): 235; (R. Kos). 1982, 1—2 (73—74): 126.
Інституції, з'їзди, конференції. 1963, (1): 21—22; 1964, (2—3): 55—56; 1964, (4): 55; 1965, 1—2 (5—6): 90—93; 1965, 3—4 (7—8): 108—109; 1966, 1—2 (9—10): 132—134.
Institute for Soviet and East-European Studies. John Carrol University (1961 1976). 1977, 3—4 (55—56):
Історик Валентин Мороз на волі. 1979, 1—4 (61—64): 167—168,
Історичний атлас України. 1982, 1—2 (73—74): 128—129.
Канадський Інститут Українських Студій. 1977, 1—2 (53—54): 158—159; 1977, 3—4 (55—56): 124; 1979, 1—4 (61—64): 170.
Катедра Історії України ім. Михайла Грушевського в Гарвардському Університеті. 1975, 1—2 (45—46): 164—165.
Катедри українознавства на Гарвардському університеті. 1968, 1—4 (17—20): 185.
Кентський стейтовий університет; Центр дослідів етнічних публікацій. 1971, 3—4 (31—32): 150; 1973, 1—2 (37—38): 165; 1978, 4 (60): 138—139.
Комунікат УІТ. 1978, 4 (60): 135—136.
Конференція для Українських Студій в Канаді. 1975, 1—2 (45—46): 163.
Коновалець, полк. Євген; Фундація для дослідів життя і діяльности. 1964, (2—3): 56; 1966, 1—2 (9—10): 134.
Літературні вечори представництва ОУП «Слово» на Европу. 1976, 1—4 (49—52): 155—156.
Матеріяли до українсько-жидівських взаємин. 1980, 1—4 (65—68): 221.
Міжнародне Т-во ім. І. Франка. 1978, 4 (60): 137.
Міжнародний Історичний Конґрес XII. 1965, 3—4 (7—8): 108.
Міжнародний Кирило-Методіївський Конґрес. 1963, (1): 21.
Надіслані видання. 1974, 4 (44): 127—128.
Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. 1964, (2—3): 55, 56; 1964, (4): 55; 1965, 1—2 (5—6): 93; 1965, 3—4 (7—8); 108, 109; 1966, 1—2 (9—10): 133; 1966, 3—4 (11—12): 115—116; 1967, 1—2 (13—14): 134; 1970, 1—3 (25—27): 208; 1971, 3—4 (31—32): 149; 1974, 1—3 (41—43): 244—245; 1977, 1—2 (53—54): 157—158; 1977, 3—4 (55—56): 122; 1978, 4 (60): 137—138.
Науковий конкурс Українського Історичного Товариства. 1971, 1—2 (29—30): 143; 1980, 1—4 (65—68): 222—223; 1981, 1—4 (69—72): 236.
Наукові конференції. 1978, 1—3 (57—59): 191; 1979, 1—4 (61—64): 165.

Науково-видавничі пляни УІТ. 1978, 4 (60): 132—133.
Наші втрати. 1980, 1—4 (65—68): 221—222; 1982, 1—2 (73—74): 127.
Наші ювіляти. 1978, 4 (60): 131—132; 1979, 1—4 (61—64): 164.
Нові видання Українського Історичного Товариства. 1974, 1—3 (41—43): 248—249.
Одержані видання. 1972, 1—2 (33—34): 155—156; 1972, 3—4 (35—36): 156—157; 1973, 1—2 (37—38): 166—167; 1973, 3—4 (39—40): 195—196; 1974, 1—3 (41—43): 253—254;1977, 1—2 (53—54): 162—163; 1979, 1—4 (61—64): 171—173; 1981, 1—4 (69—72): 243—244; 1982, 1—2 (73—74): 131—133; 1982, 3—4 (75—76): 186—187.
Панель на тему «Сучасні завдання української науки». 1978, 4 (60): 138.
Перша Всеканадська Конференція Університетських Студій Українознавства. 1974, 1—3 (41—43): 247—248.
Перший Історичний Атлас України. 1975, 1—2 (45—46): 166—167.
Плянується видання творів О. Оглоблина. 1981, 1—4 (69—72): 236—237.
Появився фундаментальний Атлас Історії України. 1981, 1—4 (69—72): 237.
Почесний докторат УВУ для сеньора німецьких славістів. 1976, 1—4 (49—52): 155.
Представництво «УІ» на Онтаріо. 1979, 1—4 (61—64): 166.
Республіканська наукова конференція (Київ) присвячена архівознавству і історичним наукам. 1965, 3—4 (7—8): 109.
Союз Українських Студентських Товариств в Канаді. 1965, 3—4 (7—8): 109.
Створення Першої Катедри Українських студій в Канаді. 1979, 1—4 (61—64): 168.
Створення Української Наукової Фундації. 1975, 1—2 (45—46): 161—163.
Студійне Товариство ім. М. Грушевського. 1967, 1—2 (13—14): 135.
Східньо-Европейський Дослідний Інститут ім. В. Липинського. 1964, (2—3): 55.
Українознавчі студії на американських університетах. 1975, 1—2 (45—46): 163—164.
Українська Вільна Академія Наук. 1963, (1): 21; 1964, (2—3): 55, 56; 1964, (4): 55; 1965, 1—2 (5—6): 92—93; 1965, 3—4 (7—8): 108; 1966, 1—2 (9—10): 132, 133; 1966, 3—4 (11—12): 115; 1967, 1—2 (13—14): 133—134; 1969, 4 (24): 134—135; 1970, 1—3 (25—27): 208; 1971, 3—4 (31—32): 149; 1974, 1—3 (41—43): 245; 1977, 1—2 (53—54): 157.
Українська Наукова Рада у Вільному Світі. 1967, 3—4 (15—16): 153—154.
Українське Академічне Видавництво. 1972, 1—2 (33—34): 154; 1973, 1—2 (37—38): 165; 1973, 3—4 (39—40): ???; 1974, 1—3 (41—43): 247.
Українське Академічне Товариство: 1975, 3—4 (47—48): 150; 1976, 1—4 (49—52): 158.
Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство. 1963 (1): 21.
Українське Історичне Товариство. 1964, (4): 1; 1965, 1—2 (5—6): 90—92; 1965, 3—4 (7—8): 110—111; 1966, 1—2 (9—10): 134—135; 1966, 3—4 (11—12): 112—114; 1967, 1—2 (13—14): 130—133; 1967, 3—4 (15—16): 155—156; 1968, 1—4 (17—20): 183—184; 1969, 1—3 (21—23): 173—174; 1969, 4 (24): 132—134; 1970, 1—3 (25—27): 205—208; 1970, 4 (28): 129—132; 1971, 1—2 (29—30): 134—137, 142 (Австралія); 1971, 3—4 (31—32): 146—148; 1972, 1—2 (33—34): 142—145; 1972, 3—4 (35—36): 151—154; 1973, 1—2 (37—38): 160—164; 1973, 3—4 (39—40): 162—164; 1974, 1—3 (41—43): 241—244; 1974, 4 (44): 122—126; 1975, 1—2 (45—46): 159—161; 1975, 3—4 (47—48): 143—148; 1976, 1—4 (49—52): 151—153; 1977, 1—2 (53—54): 154—157; 1977, 3—4 (55—56): 122; 1978, 1—3 (57—59): 189—194; 1978, 4 (60): 130—137; 1979, 1—4 (61—64): 164—167; 1980,

1—4 (65—68): 218—224; 1981, 1—4 (69—72): 234—242; 1982, 1—2 (73—74): 125—127.
Український Бібліологічний Інститут. 1964, (2—3): 56.
Український Вільний Університет. 1965, 3—4 (7—8): 109; 1966, 1—2 (9—10): 133, 134; 1967, 1—2 (13—14): 134; 1968, 1—4 (17—20): 184—185; 1971, 3—4 (31—32): 149; 1974, 1—3 (41—43): 246; 1977, 1—2 (53—54): 158.
Український Католицький Університет в Римі. 1966, 1—2 (9—10): 133.
Український музей-архів в Клівленді. 1966, 3—4 (11—12): 117.
Український Технічно-Господарський Інститут. 1966, 1—2 (9—10): 134.
Українсько-Американська Асоціяція Університетських Професорів. 1963, (1): 22; 1964, (4): 55; 1966, 3—4 (11—12): 116; 1982, 1—2 (73—74): 129—130.
У століття Емського Указу. 1976, 1—4 (49—52): 157.
У століття народження Сергія Єфремова. 1976, 1—4 (49—52): 156—157.
Ювілейний фонд «Українського Історика». 1977, 3—4 (55—56):

БІБЛІОГРАФІЯ

Воляник, Марта. *Покажчик змісту «Українського Історика» за роки 1963—1973 (чч. 1—40).* 1973, 3—4 (39—40): 174—194.
Ґавур, Маріян. *Покажчик змісту «Українського Історика» за роки 1974—1977 (чч. 41—56).* 1977, 3—4 (55—56): 131—139.
Ґавур, Маріян. *Покажчик змісту «Українського Історика» за роки 1963 1983 (чч. 1—76).* 1983, 2—4 (78—80): 205—237.

СПИСОК АВТОРІВ, ЯКІ ДРУКУВАЛИСЯ В «УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИКУ» В РОКАХ 1963—1983

Микола Андрусяк, Марко Антонович, Олександер Архімович, Юрій Бадзьо, Олександер Баран, Леонід Бачинський, Лев Биковський, Ярослав Білінський, Константин Біда, Михайло Біда, Юрій Бойко, Богдан Боцюрків, Михайло Брик, Микола Василенко, Наталія Полонська-Василенко, Василь Верига, Богдан Винар, Любомир Винар, Ілля Витанович, Олекса Вінтоняк, С. Волинець, Марта Воляник, Едвард Вунот, Джан П. Гімка, Степан Горак, Тарас Гунчак, Михайло Грушевський, Маріян Ґавур, Юрій Ґаєцький, Юрій Герич, Джім Ґері, Олег Ґерус, Олександер Домбровський, Володимир Дорошенко, Дмитро Дорошенко, Василь Дубровський, Денніс Дун, Михайло Єреміїв, Володимир Жила, Михайло Ждан, Ігор Зелик, Татяна Іванівська, Петро Ісаїв, Ігор Каменецький, Володимир Кедровський, В. Ю. Кисілевський, Роман Климкевич, І. Коровицький, Ф. Кордуба, Ф. Е. Корчмарик, Юрій Книш, Володимир Косик, Володимир Кубійович, Іван Крип'якевич, Євген Крамар, Юрій Лавриненко, Василь Ленцик, Ніколяс Лобковіч, М. І. Мандрика, Василь Маркусь, Осип Мартинюк, Борис Мартос, М. Мельник, Теодор Мацьків, Роман Мизь, В. Міяковський, О. Моргун, о. Іриней Назарко, Симон Наріжний, Дмитро Оглоблин, Олександер Оглоблин, Євген Онацький, Василь Омельченко, Наталія Осадца-Яната, Вадим Павловський, Ярослав Падох, Михайло Палій, Кость Паньківський, А. Пекар, Ярослав Пастернак, Т. М. Приймак, Омелян Пріцак, Василь Прохода, С. Ю. Процюк, Іван Раковський, Ярема Раковський, Іван Лисяк Рудницький, Ярослав Рудницький, В. Ревуцький, Ярослав Розумний, В. Сенютович-Бережний, Роберт Свірінґа, Дарія Сіяк, А. Сірка, Й. Сірка, Михайло Слабченко, Леонід Соневицький,

Олександер Стовба, Володимир Стойко, Петро Стерчо, Богдан Струмінський, Данило Струк, Орест Субтельний, Іван Тесля, Михайло Тимків, С. Трофименко, Б. Чопик, Микола Чубатий, Марта Богачевська-Хомяк, Теодор Б. Цюцюра, Панас Феденко, Вікентій Шандор, Лев Шанковський, Стефен Шерер, Юрій Шевельов, Михайло Шляхтиченко, Дмитро Штогрин, Павло Юзик.

НОВІ ВИДАННЯ

ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ і ТОВАРИСТВА «ВОЛИНЬ» У ВІННІПЕЗІ

АРМІЯ БЕЗ ДЕРЖАВИ — от. Т. Бульби-Боровця — 20 дол. в твердій оправі, 15 дол. в м'якій.

ВІТЕР З ВОЛИНІ — М. Подворняка — 12 дол. в твердій оправі, 10 дол. в м'якій.

ЕТИМОЛОГІЧНО-СЕМАНТИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ — І. Огієнка — 20 дол.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ — Митр. Іларіон — 15 дол.

НА КОНІ ВОРОНОМУ. Спогади. — Улас Самчук — 10 дол.

Повний комплет «Літопису Волині» — 75 дол.

Адреса замовлень

Research Institute of Volyn
P.O.Box 606
Winnipeg, Man.
CANADA R 3 C 2K3

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Бойкович, Володимир, ред. *Колиска культури людства.* Нарис. Нью-Йорк, 1983. 141 стор.

Винар, Любомир. *Дмитро Дорошенко. 1882—1951.* Мюнхен, УІТ, 1983. 48 стор.

Войценко, Ольга. *Літопис українського життя в Канаді.* т. 6. Едмонтон, Канадський інститут українознавчих студій, 1982. 45 стор.

Костюк, Григорій. *У світлі ідей і образів.* Вибране. Мюнхен, В-во «Сучасність», 1983. 537 стор.

Лукасевич, Левко. *Роздуми на схилку життя.* Нью-Йорк, Українське Православне Видавництво Св. Софії. 1982. 336 стор.

Лицар праці і обов'язку. Збірник присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка, Ред. Б. Гошовський. Торонто. «Євшан зілля», 1983. 190 стор.

Епіктет. *Енхейридийон і фраґменти.* Переклад і вступну статтю зладив Омелян Менцінський. Буенос-Айрес, В-во Юліяна Середяка. 1976. 104 стор.

Верига, Василь. *Дорогами другої світової війни.* Торонто, Канадське Наукове Товариство ім. Шевченка, 1981. 259 стор.

Наддніпрянець, Володимир. *Українські націонал-комуністи.* Нью-Йорк, Спілка Визволення України, 1983. 200 стор.

Одарченко, Петро. *Біобібліографія.* Торонто, В-во «Слово», 1983. 80 стор.

Огієнко, Іван. *Історія українського друкарства.* 2-е видання. Вінніпеґ, Товариство Волинь. 1983. 418 стор.

Онацький, Євген. *У Вічному Місті.* Записки українського журналіста. Роки 1931—1932. Торонто, В-во «Новий Шлях», 1981. 632 стор.

Панківський, Кость. *Роки німецької окупації, 1941—1945.* 2-е вид. Нью-Йорк, Наукове Т-во ім. Шевченка, 1983. 475 стор.

Соневицький, Леонід. *Студії з історії України.* Париж, «Записки НТШ», т. 202, 1982. 311 стор.

Сурмач, Мирон. *Історія моєї «Сурми».* Спогади книгаря. Нью-Йорк, В-во «Сурма», 1982. 191 стор.

Українська гельсінська група 1978—1982. Документація і матеріяли. Упорядкував і зредаґував Осип Зінкевич. Торонто—Балтімор, В-во «Смолоскип», 1983. 998 стор.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. Мюнхен, В-во «Сучасність», 1983. 3 томи.

Янів, Володимир. *Студії та матеріяли до новішої української історії.* Том 2. Мюнхен, Український Вільний Університет, 1983. 343 стор.

The American Bibliography of Slavic and East European Studies for 1979. Editor: David H. Kraus. Stanford: The American Association for the Advancement of Slavic Studies, 1983. 291 p.

Ausstellungskatalog der Exilveröffentlichungen. München: Ševčenko Gesellschaft der Wissenschaften. Ukrainische Freie Universität, Ukrainische Technisch-Wirtschaftliche Institut, 1983. 111 p.

Breisach, Ernst. *Historiography. Ancient, Medieval & Modern.* Chicago: The University of Chicago Press, 1983. 487 p.

Dembkowski, Harry E. *The Union of Lublin.* New York: East European Monographs, 1982. 380 p.

Dostojevskij und die Literatur. Herausgeben von Hans Rothe. Wien, Böhlan Verlag, 1983. 505 p.

Dushnyk, Walter. *50 Years Ago: The Famine Holocaust in Ukraine.* New York: World Congress of Free Ukrainians, 1953. 56 p.

Dushnyk, Walter. "Ukrainians and Ruthenians" in *America's Ethnic Politics.* Edited by Joseph S. Roucek. Westport, Con. Greenwood Press, 1982, pp. 367—403 (a reprint).

Gorgon, Linda. *Cossach Rebellions.* Albany: State University of New York Press, 1983. 287 p.

Himka, John-Paul. *Socialism in Galicia.* Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983. 244 p.

Kunt, Metin I. *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550—1650.* New York: Columbia University Press, 1983. 181 p.

Luckyj, George. *Panteleimon Kulish. A Sketch of His Life and Times.* New York: East European Monographs, 1983. 229 p.

Lupul, Manoly R., ed. *A Heritage in Transition. Essays in the History of Ukrainians in Canada.* Toronto: McClelland and Steward Ltd., 1982, 344 p.

Magocsi, Paul. *Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide.* Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Harvard Ukrainian Research Institute, 1983. 299 p.

Magocsi, Paul R. *The Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia.* Wien, Wilhelm Braumüller, 1983. 93 p. 18 DM.

Margaret, Jacques. *The Russian Empire and Grand Duchy of Moscovy.* A 17th Century French Account. Translated and edited by Chester Dunning. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1983. 215 p.

Massa, Isaac. *A Short History of the Beginnings of Origins of These Present Wars in Moscow... down to the Year 1610.* Translated and with an introduction by Edward Orchard. Toronto: University of Toronto Press. 235 p.

Mendelsohn, Ezra. *The Jews of East Central Europe Between the World Wars.* Bloomington: Indiana University Press. 300 p.

Nahaylo, Bohdan and C. J. Peters. *Ukrainians and Georgians.* London: Minority Rights Group, 1983. 22 p. (Report # 50).

Oleskiw, Stephen. *The Agony of a Nation. The Great Man-made Famine in Ukraine.* London, 1983. 72 p.

Snyder, Louis L. *Global Mini-Nationalism.* Westport: Greenwood Press, 1982. 326 p.